

ЭСКИРМАГАН ГАП

Тўй абадий ҳаёт тантанасидир. Тўйда икки ёш аҳдпаймон қилиб бир-бирига қўл беради, мурод-мақсадига етадигина эмас, ўтган аждодимиз билан келажак авлодимизни бир-бирига боғлайдиган олтин ҳалқа, гўзал ва хушахлоқ кишиларни етиштирадиган тарбия ўчоғи вужудга келади. Шунинг учун тўй ниҳоятда улуғвор, ниҳоятда гўзал маросим бўлиши керак.

*Абдулла Қаҳҳор,
1963 йил.*

Фидойи кишилар қуёш каби зарур. Улар жамиятнинг энг шоирона ва ҳаётбахш қисми бўлиб, бошқаларга ғурур, таскин берадилар, атрофдагиларни ёшартирадилар. Уларнинг шахси — кўтаринкилик ва тушкунлик тўғрисида баҳс юритувчи, зерикканидан ҳар хил хом-хатала асарлар ёзиб, кераксиз лойиҳалар тузувчи, бир мирига қиммат илмий ишлар яратувчи, ҳаётни инкор этиш учун аҳлоқсизлик қилувчи ва бир бурда нон деб ёлғон гапирувчи кишилар тоифасидан ташқари, — дунёда бошқача одамлар, жасорат, эътиқод, аниқ мақсадга эга бўлган одамлар ҳам борлигини жамиятга уқтириб (эслатиб) турувчи жонли гувоҳдирлар.

А.Чехов

Шарқ юлдузи

Адабий-ижтимоий журнал

2004

Иккинчи фасл

73-йил чиқиши

**Бош муҳаррир
Омон Мухтор**

**ТАҲРИРИЯТ ВА
ЖАМОАТЧИЛИК
КЕНГАШИ**

Абдулла Орипов
Тўлапберган Қаипбергенов
Холмуҳаммад Нуруллаев
Ўткир Ҳошимов
Ботир Парпиев
Мурод Шарифхўжаев
Олимжон Холдор
Фармон Худойбердиев
Рустам Қосимов
Ислом Шоғуломов
Муртазо Султонов
Ихтиёр Ризо

Бахтиёр Карим
(Бош муҳаррир ўринбосари)
Юсуф Файзулло
(Масъул котиб)
Икром Отамурод
**(Назм ва адабиётшунослик
бўлими мудири)**
Баҳодир Мурод Али
**(Наср ва мақоланавислик
бўлими мудири)**

Ушбу сонда:

ПОЛВОН ҚИЗ

Нигина Ниёз

*Саҳна ортидаги
ҳаёт*

**ШУКУР
БУРҲОННИ
эслаб**

*Оддий кулгининг
мураккаб олами*

МУАССИСЛАР:

**ЎЗБЕКИСТОН ЁЗУВЧИЛАР УЮШМАСИ,
РЕСПУБЛИКА «МАТБУОТ ТАРҚАТУВЧИ»
АКЦИЯДОРЛИК КОМПАНИЯСИ**

Жон кызлар, жомон кызлар...
(кушиқдан)

Сирли хилқатларга етақлар йўлим

Назира Ўроқова

Чирой очди кўхна бу олам,
Қушлар айтар боғларга гулёр.
Қайтиб келди латофатлар ҳам,
Ташрифингдан ўргулай, баҳор!

Юрагимдан жой ол умрбод,
Юз очмасин андуҳлар такрор.
Соғинчларим — дилим ўрган ёд,
Ташрифингдан ўргулай, баҳор!

Мен ҳам шодон бағримни очдим,
Дилдан бутун тарқалди губор.
Йўлларингга меҳримни сочдим,
Ташрифингдан ўргулай, баҳор!

Орзулар ух тортмасин малул,
Умид — қалбга зеб бўлган оҳор.
Зор кўнглимининг интизори бўл,
Ташрифингдан ўргулай, баҳор!

Тунлари бедорман, уйқу элитмас,
Қалбимни тирнайди надомат, ҳижрон.
Висолни кўзлаган ўйлар тарқ этмас,
Соғинчдан кўзимга тордир кенг жаҳон.

Сирли хилқатларга етақлар йўлим,
Кўк бағри — самога учгим келади.
Кимнидир соғиниб яшайди дилим,
Меҳр дунёсини қучгим келади.

Қарши

Наима Абдурахмонова

Дунё нима, ахир, мен ўзим дунё,
Қора туннинг тонгдаги туши.
Кемириб кўнглининг рўёларини
Синиб қолди соғинчнинг тиши.

Мен — ҳали ҳеч кимса айтмаган қўшиқ,
Юрагимга армон сувратин чизар.
Нафосат ҳисларин англовчи холис
Чиройли бўларкан йиғлоқи қизлар.

* * *

Қайтаман ул унут соҳилга,
Мовийлик бағрида армонсиз.
Толеин кутлаган фонийлар
Ғанимсиз, дунёим — ҳамон сиз.

Чиқолмай ўргимчак тўридан
Югуради нигоҳим тинмай.
Кўзимдан тўкилган юлдузни
Кипригим санади эринмай.

Қайтаман ул унут соҳилга,
Нақ юракка санчилади нур.
Эҳ, гулчинлар, авайланг мени,
Шу кўкларнинг эркаси мендур.

Паркент

Дилором Сотиволдиева

* * *

Ортимга қарайман сўнг яна, яна,
Ёқимли илинждан олганча мадад.
Сен йўқсан, қалбимда кўзғолар таъна,
Оҳ, бунча оғриқсан, оғриқ берган дард?!

Кулгандай бўламан, ҳисларим тўзғиб,
Йиғламоқ қасдига тушаман ночор.
Ёприлиб келади гумонлар изғиб,
Ёзнинг ўртасида ёққан каби қор.

Аммо, мен барчасин енгмоғим мумкин.
Орзу-умид билан нозик дил тўлиқ,
Қалбимда ҳижронга нафрат ила кин,
Мен уни енгмоққа шайланганим йўқ.

Кутиш нималигин қизлардан сўранг,
Ҳаё гуллари-ла бегадим тахтим.
Дугонажон, оппоқ рўмолим ўранг,
Остонамда турар қувончим, бахтим.

* * *

Хандон ташлаб кулиб, толедан масрур,
Йигитлар қалбига солиб гулғула,
Қалбини эркалаб бир олам гурур
Қизлар келмоқдадир, қишлоқ қизлари.

Ойдин тунлар тинглаб маъсум кўшиқни,
Кундузи куёшга бўлиб дугона,
Пинҳон улғайтириб безавол ишқни
Қизлар келмоқдадир, қишлоқ қизлари.

Ошиқ йигитларнинг дил изҳорини
Яшириб севимли китоб қатига,
Мастона чертганча ишқнинг торини
Қизлар келмоқдадир, қишлоқ қизлари.

Бугун юзлар ёруғ, кузги хирмонни
Яратган қўлларга ярашар узук.
Шўх лапар, кулгуси тутиб ҳар ённи
Қизлар келмоқдадир, қишлоқ қизлари.

Наманган

Қурбоной Жўраева

* * *

Мен — ишқнинг қизиман:
тилаганим у фақат.
Етмаганим ҳам, удир,
излаганим у.

Топмаганим ҳам, удир.
Дунёнинг ҳижронлардан
сўраб олган бир сўзи —
мен — ишқнинг қизиман.

* * *

Кўнглим,
бисотингда не бордур
умиддан бўлак?
Кўнглим,
бисотингда не бордур
Ҳақ сўздан бўлак?
Кўнглим,
бисотингда яна не бордур
соғинчдан бўлак?

Ғамдан,
аламдан,
ситамдан бўлак
бисотингда не бордур,
Кўнглим?
Кўнглим,
уни бир кўргали бормадинг,
не бордур бисотингда
гурурдан бўлак?

Тошкент

Мунира Муҳиддинова

* * *

Осмон — ўрик гулин тўфон юлқиган
гулкосасин битта бўлаги.
Ёхуд саратонда жон берган
фариштасин кийган кўйлаги.

Қор ёғар — куйинди мато парчалар,
саратон ҳовурли куйик қор.
Олам — кузакликка кўмилган хилқат
ё жуссаси куйинди дилдор.
Қор ёғар...

* * *

Ўнгимда дераза, дарпарда осиқ,
самовий кенгликда кезинади кўз.
Теграмда муаззин минорлар тўсиқ,
бир таскин демоққа топилмайди сўз.

Кўрмаса, бу кунни кўрмаса,
нигоҳим ёмғирдай сочилар.
Ломакон вужуднинг кетма-кет
қопқасин тоқлари очилар.

Чирсиллаб узилар қисмат дорлари,
илкимга чанг солар нолакор ситам.
Сўнг исён қалъаси юракни ковлаб,
руҳим вужудимга қуяр қулт-қулт ғам.

Сўнг васл имлайди беникоҳ,
тул руҳнинг қошига ул ғамни.
Рух бедор, ғам бедор бу оқшом,
бир гўдак уйғотар оламни.

Шаҳрисабз

Зубайда Ишманова

* * *

Бору йўғим қора кўзимга чўккан,
Икки кўзим икки кўлимга масъул.
Куёш томон узоқ сафарга чиққан
Тонгларим умримнинг дебочасидир.

Сигинди эмасман ўтаётган кунга,
Бўлиб арзандаси ёруғ оламнинг.
Ётдим бағри бутун мен ушбу кунга,
Кўллаб дуолари кекса онамнинг.

Ватан — бизлар учун еру кўк — осмон,
Тегишли бу макон ҳар бир одамга.
Мен ўзим арзанда, мен ўзим посбон,
Манглай терим сингган кўҳна Ватанга.

* * *

Бошланади бунда уйғониш,
Сингиб қолган одоб бешиқдан.
Бу ердаги таниш-нотаниш
Салом бериб кирар эшиқдан.

Яшараман ҳар янги тонгда,
Қувонаман, қувончим чексиз.
Яшаяпман шундай Ватанда,
Кипригимга қўнмаган гардсиз.

Бир-бирова ўзни қиёслаш,
Кулиб боқар бахт ва саодат.
Она юртни дилдан эъозлаш
Бизларга хос азалий одат.

Қилар бу эрк ўзни намойиш,
Қарздорман, мен она халқдан.
Ахир, бунда барча фармойиш
Бошланаяпти салом алиқдан.

Нукус

Дилором Муродова

* * *

Азизим,
сен яна сўраб келдингму,
хокисор чайқалур кўнгилнинг боғи.
Дарахтлар кафтида титрар бемажол

армонлар рангида қолган япроғи.
Азизим,
келдингму қорачигимга
найсон томчисидек қуйилар осмон.

Ишққа тўёлмаган менинг руҳимга
тор келиб, чекиниб кетди-ку жаҳон.
Азизим,
келдингму,
дил ўсаётир,
бир тоза, беғубор гуноҳи ичра.
Соғинчнинг аршидан томган туш каби —
умрнинг кечиккан сўроғи ичра.
Умрнинг
кечиккан сўроқларида,

беғуноҳ булутлар кўз ёш тўқарлар.
Дунёга сиғмаган
гуноҳларида
кўнгилдай покиза армон кўқарар.
Қанийди,
дунё юкин бўшатса бир зум,
осмон олислиқдан
тушса бир нафас.
Мен ҳам ёр кўксига бошимни қўйиб,
сирли нафасини туёлсам бир пас...

* * *

«Маъюслигим, кимимсан менинг¹»,
Онамнинг алласидан қонимга томган,
Ёр киприги учиңда жонимга томган,
Ватан бўлиб саҳару шомимга томган,
Дардмисан, муҳаббатмисан?

«Маъюслигим, кимимсан менинг»,
Кўнгилда қуяётган қуёшиммисан,
Ожизлигим ё мунгли бардошиммисан,
Ё бир дилкаш дўстимнинг кўз ёшимсан,
Армон рангли хилқатмисан?

«Маъюслигим, кимимсан менинг»,
Ё ёлғон дунёсига бегоналигим,
Ё жон ичра талошу оворалигим,
Минг бир сириммидинг, ошқоралигим,
Кўнгилдаги ҳақиқатмисан?

«Маъюслигим, кимимсан менинг»,
Мунгли, ҳам девона шу кўнглиммисан,
Дунёсида тополмаган камиммисан,
Энг муқаддас айта олмас сўзиммисан,
Дилда уйғоқ муножотмисан?..

Тошкент

Майрам Шаропова

* * *

Гулдовдигул, жасургина гул,
Кузакларда баҳорни кутган.
Ифорларин исёнида ул
Совуқларни, музни унутган...

Гулдовдигул, довдиргина гул,
Эй дунёнинг ғамсиз ғофили.
Тақдирида кўз очган фасл —
Мангуликнинг ойдин соҳили...

Нечун, бунча гулламоқ нечун,
Қайғусизим, адашган гулим?!
Сен сўз дема, сўз деган очун —
Менинг лим-лим, тўлган туйғулим.

Сен сўз дема, кўнглимни ёриб,
Тўкиламан, тўлганман, гулим.
Шу фаслда илк бор қувониб,
Мен ҳам сендек унганман, гулим...

Изтироблар инган кўзларда
Яшилликнинг эзгу акси бор.
Ҳайҳот, унут бўлган ўзларда
Япроқлардай тутайди озор.

Бу фаслда туғилмоқлик рост,
Бу фаслда ўлмоқлик ёлғон.
Гарчи, бунда кўнгиллар абас,
Гарчи, тутаб ёнса-да хазон...

Гарчи, бунда аёзлар тўзғир,
Энди қишнинг келмоқлиги хос.
Бошгинангда не кулфат изғир,
Гулим, бунда юз очганинг рост.

¹ Фароғат Камол сатри.

* * *

Хали покдомон кунлар келади,
Олам ғаюрлардан ғусул қилган кун.
Оромли сочларинг қувонч силайди,
Сен сабр-ла неларни кутганинг учун.

Кеча кўкайлардек эзилган сўзлар,
Шу мардум кўшиққа тавофга келар.
«Тиф санчиб улгурдим!» деган ёвузлар,
Ёлғон чўпчагидан тойиб йиқилар.

Йиғлама, вақт келар бизни сўроқлаб,
Ҳазин нолаларга бағрингни тутма.
Бекамим, энди-да, бизни сўроқлаб
Меҳрлар келаётганин унутма...

Яккабоғ

АДАБИЁТ АБАДИЙ

...

Қатағон йиллари қурбони, ажойиб ўзбек шоирларидан Элбек (Машрик Юсупов) Бўстонлиқ тумани Хумсон қишлоғида туғилиб, эски қишлоқ мактабида бир оз ўқиғач, Тошкентга келган, бу ерда қаролик қилиш баробарида Эски шаҳардаги «Хоний» мактабида таълим олган, бундан 90 йил бурун (1914 йил) Шайхонтоҳур маҳалласидаги «Намуна» номли мактабда ўқишни давом эттирган эди. Бундан 70 йил муқаддам (1934 йил) шоирнинг «Тозагул» ва «Ўзбекистон» деган дostonлари босилган, шу йили унинг «Гўзал ёзғичлар» деган қўлланмаси ҳам чиққан эди.

...

Қатағон йиллари қурбонларидан яна бири Шокир Сулаймоннинг бундан 40 йил бурун (1964 йил), у оқланганидан кейин, «Ўч» деган ҳикоялар тўплами нашр этилган. Тириклик пайтида унинг «Эрк куйлари», «Давр ҳайқириғи» сингари шеърини китоблари босилган.

...

Улуғ ўзбек шоири Муқимийнинг издоши, унинг хотираси учун бир умр хизмат қилган Чархий домла (Асқарали Ҳамроали ўғли) вафот этганларига 25 йил (1979) бўлди. Фақат Кўқонда, Фарғонада эмас, бутун юртимизда адабиёт дўстлари домлани катта эҳтиром билан эслайдилар.

...

Ўзбек адабиётида бутун бир авлодни устозлик қилиб тарбиялаган, ҳаётда улкан бир даврни, қарама-қарши ҳолатларни бошдан кечирган Файратий домла (Абдурахим Абдулла ўғли)нинг бундан 70 йил муқаддам (1934 йил) биринчи бора «Танланган асарлар»и эълон қилинган эди.

...

Ўзбекистон халқ шоирлари Ҳабибий, Собир Абдулла, Чархийлар билан ҳамнафас, сафдош бўлган Чустий домла (Набихўжа Нуруллахўжа ўғли) таваллуд топган кунга 100 йил (1904 йил) тўлди. Устод вафотларидан ўн йилча кейин (1994 йил) «Кўнгил тилаги» номи билан шеър-ғазаллари нашр этилган.

Нигина Ниёз

ПОЛВОЙ ҚИЗ

қисса

Тонгнинг битта ҳақиқати бор. Эрталаблари сира тургинг келмайди. Шохдор, бурундор аллакимса тепангда жилпанглаб: «Яна пича ётақол!» деяётгандай.

Айниқса, кейинги пайтларда эрталаб туриш азоб мен учун. Аввалига, гўёки нимталангандай, бир ўрин бўлиб сочилиб ётаман. Кейин амал-тақал қилиб, ўзимни тўшақдан супуриб оламан. Қарияпман шекилли. Агар мендан қарилик неча ёшдан бошланади, деб сўрашса, 23 ёшдан дердим. Аввалига кўзимни пискадай қилиб очаман-да, деразадан ташқарига қарайман. Тонг отганини сира тан олгим келмайди. Қуёшни кўриб кўрмасликка оламан: «Ҳали бор, — деб қўяман ичимда, — ҳали гира-шира-ку! Яна пича ётсам бўлар...» Нақ пешонамда эса қизил гул безрайиб очилиб туради. Яхши кунингда ҳам, ёмон кунингда ҳам бир хил безраяди. Қайси бир донишманда ўриндан туришни мушуклардан ўрганинг, деб айтган экан. Нега куласиз? Тўғриси-да! Ҳозир, ўша донишманда ҳаёт бўлса, пешонасидан ўпиб кўярдим. Мушукларнинг ўрнидан туришини кўрганмисиз? Аввал чўзмадай, безразмер паймоқдай чўзилишади. Кейин кўллари эзиб, миёвлаганча обдон эснаб олишади. Таманно хонимлардай, босайми-босмайми, дея битта-битта қадам ташлаб, ён-атрофга разм солишади: сичқон-пичқон йўқмикан? Шунини ҳам биров тутиб, ликобчада келтириб берса-да! «Оч қолсам ўлмасман!» қабилида сичқон тутишга эриниб, мушуклар қайтадан ётиб олишади. Мен ҳам ўшаларга ўхшаб... «ишга кеч қолсам нима бўларди, жуда борса бўшатиб юборишар!» дейман-да, қайтадан ётиб оламан. Кейин яхшилаб керишаман. Яна пича ётаман, яна керишаман. Сўнгра «а-а»лаб ўзимни мажбурлаб эснайман. Чўзилганимда қўл-оёқларим занг босгандай қисирлаб кетади. Сўнгра нижирлаб ўрнидан турман-да, анави безрайган қизил япроқдан тил остига ташлайман. Бу куннинг бошланганини билдиради...

Мактабда ушу билан шуғулланганман. Ота-онамдан яширинча. Билиб қолишса, юборишмасди-да! «Кий-а, хув-ҳа» қилиб машқларимни бажариб оламан. Аслидаям ўғил бола бўп туғилишимга бир баҳя қолган. Башара ҳам ўшанга яраша. Фақат жуссам бир оз кичик-да! Шунда ҳам чакана эмасман, худди бургадай. Шу бургани тирноғингиз билан эзгиласангиз ҳам ўлмайди. Жони қаттиқ. Мен ҳам шунақаман-да! Мактабда ўғил болаларни додлатиб юрардим.

Болалигингда бувингни тавбасига таянтиргансан дейишади. Онам ишга кетиб, мени бувим олиб қолганлар-да, кимга ўхшади бу тасқара, деб зорланар эканлар. Чунки ўзимдан катта опам ҳам бор-да. У табиат қонунини бузмаган. Ўзи ҳам, афти ҳам қиз болага яраша. Бувим шўрлик бунинг кетидан ётиб юролмасам, деб нолиганча мени чилвир билан белларига боғлаб қўяр эканлар. Бир куни қутилмаганда ғойиб бўлман. Кечгача роса излашибди. Қидирмаган жойлари қолмабди. Буни қарангки, ёзги ошхонада ўчоқнинг ичига кириб, ухлаб қолган эканман. Дастимдан чойгумлар ҳам қолмас экан. Ичига совун

тўлдирар, таҳорат олмақчи бўлган бувамнинг ҳамма ёқлари кўпириб кетаркан. Зувалам шундай қорилганми, ёки дутоналаримнинг таъсирими, ишқилиб ушуга ишқибоз бўлиб қолдим. Мактабда дарсдан кейин машғулотга қолиб, кўпинча онам тушликка берган пулни олдириб қўярдим. Кечгача оч-наҳор шуғулланардим. Қизлар кам бўлгани учун нуқул мени ўғил болаларга шерик қилиб қўйишарди. Бир сонияда шеригимнинг бурнини ерга ишқаб қўйганимни кўрган тренер мени макташга тушарди:

— Калланг ишлайди, сен кичкинанинг!

Хуллас, шунақа гаплар.

Ошхонада радио вағиллаб ётибди. Мен «ушу» билан, опам эса кайфиятни кўтариш машқлари билан шуғулланыпти, чоғи. Уни унаштирганмиз. Яқинда қутуламиз ундан! Ошхонага киришим билан:

— Яхши ётиб турдингми, шакарим! — деб тиржаяди опам. Анави кинонинг жинниси бўлган бу. Чолиқуши! Ўз кўнглида Фаридага ўхшамоқчи бўлади. Иннайкейин бу радиодан берилган маслаҳат. Ёлғондакасига жилмайгани учун бўялган кўзлари ғалати мўлайиб қолади. Шу боис мен жавоб ўрнига ушунинг битта «приёмни» қўллаганча:

— Хув! — дейман. У эса «аҳмоқ», дейди-да, терс бурилиб олади.

— Очиғини айтсам, жилмайишингиз жуда кўрқинчли чиқди, опа, — дейман ялтоқланиб. Радио суҳандони эса кайфиятни кўтаришга уринаяпти:

— Тасаввур қилинг — баҳор. Гуллар чамандай очилган. Бахмалдай қир-адирда севгилингиз билан қувалашиб юрибсиз. Яйраб-ййраб куласиз. Воҳ-ҳаҳ-ҳааа!

— Ҳи-ҳи, — масхараладим мен кўзларимни опамникидай мўлтиратиб.

— Маймундан фарқинг қолмапти. Бор, ювин! Ишга кеч қоляпсан. Тагин ҳам ҳайдаб юборишмайди сени.

— Керакли одамимиз-да! — кериламан яна. — Опажоним, — ялинаман унга, — битта бояғидақа кулиб беринг! Сиз Баҳодир поччамиз билан қувалашиб юрасизми?

— Хеввел! — дейди у бурнини жийириб.

(Бу «ҳе, ўл» дегани, яъни опамнинг «каронний» қарғиши).

Бу пайтда онам ошхонага келадилар-да, бизни ажратиб қўядилар.

Ювиниб, нонуштага ўтирдим дегунча, бошланади. Бу энди тонгнинг иккинчи серияси:

— Буфетнинг чанги артилмапти-ю!

— Артилади, онагинам, артилади! Давлат аҳамиятига молик ишлардан қутулиб олай.

— Ўлипти энди, давлат аҳамиятига молик ишлар сенга қараб қолган бўлса!

— Менсиз давлат давлат бўлармиди! Балки миттигина жуссам билан уни мен тутиб тургандирман.

— Гапира гапир, гапга туққанман сени...

Мен шоша-пиша бутербродни бутуналигича оғзимга тиқаман-у, устидан чой ичиб, ютиб юбораман. Кўзларим балиқнинг кўзидай олайиб кетади. Доим шунақа шошиб юраман-да!

— Вақтлироқ турсанг, ўласанми?! Тиқилиб қолса нима бўларди! Яна буфет ўлгур артилмади. Эртага қолди энди!

— Анунингиз ҳам артсин! — дейман опамни кўрсатиб, — ҳадеб дўконма-дўкон санғимай. Поччамизнинг чўнтаги ҳам қуриб қолгандир...

Опам «дувв» қизарганча ўрнидан туриб кетади. Ташқарига чиқиб қўлини бигиз қилади. Мен эса ўз ўйларим билан бандман. «Ҳозирча буфетни артиш эртага қолди. Ундан кейин индинга, индиннинг эртасига... Хуллас, қудалар келишига артилса бўлди-да! Унда опамнинг ўзи типирчилаб қолади».

Шошганда кийим танлашга вақт қайда, дейсиз. Очиғи, ишқопни очиб кийим қарашга эринаман. Ишдан келиб, стулга иламан, эрталаб яна ўша ердан олиб кийиб кетаман. Кўчага чиқиб кетаётсам, онам ортимдан бақирадилар:

— Яна ўша рўдаполарингни илиб олдингми? Номусдан ўлдирасан, одамни!

Мен жавоб қилиш ўрнига «хи-хи»лаб кулиб қўяман. Одамларни синашнинг зўр усули-да, бу!

Одамлар мени фақат либосим учун ҳурмат қилишларини истамайман! Ахир мен қандайдир пальто ёки кўйлак эмас, МУНИСАМАН-А!

Кўча-кўч

Таҳририятимиз, мен сизга айтсам, уч-тўрт кишидан иборат кичик жамоа. Бир пайтлар бу ерда йигирмага яқин одам ишларди. Энди эса тобора сафимиз сийраклашяпти. Жанг қилаётган аскарлардай битта-битта қурбон беряпмиз. Мухбирлик ҳам нозик касб, асли.

Яна бир нарсани эслатиб қўйишим лозим кўринади. Бизга кўчишдан теккан. Газета ташкил бўлганига ўн йил тўлган бўлса, саккиз марта кўчдик: пул кўпайса яхши жойга кўчамиз, камайса яна кўрпамизга яраша жойга. Кейинги икки мартасида ўзлари кўчириб юборишди. Бизга кўчишдан осони йўқ! Аскарлар ўн беш сонияда

кийингани каби ўн беш дақиқада нарсаларимизни йиғиб, ўраб-чирмаб, бойлаб қўямиз. Ким нимани кўтариши тайин. Энг қийини сейф. Уни қайси гўрдан топишганига ақлим ҳайрон. Шифтгача етадиган темир сандиқ, нақ бир тонна келади, ўзи ҳам. Ичида ўшанга яраша пул турсаям майли эди. Биласизми, ичида нима сақланади: сарик «рабочий» қоғоз билан «матбуот»дан қайтган газета тахламлари! Хуллас, энг қийини ўша бир пулга қиммат сейфни кўтариш. Эркакларимиз уни кўтаравериб, «гладиатр» бўлиб кетишган. Нақ Ван Дам дейсиз.

Хонамизга меҳмон келиб, стулга ўтирмақчи бўлса, «и-илаб» турамыз. Чунки стулларнинг соғи йўқ-да! Алкашдай қийшайган-қинғайган, салга тўкилиб тушади. Кўчавериб адои-тамом бўлишган. Биров ўтирса борми, стул-пстули билан гумбураб қулаши турган гап! Меҳмоннинг олдида одам шарманда бўлади, кейин.

Бир сафар Чорсу бозоридан чеккароқ мавзегга кўчдик. Ўзиям беш дақиқада кўчиб бўлибмиз. «Сайёҳ таҳририят» деган номни оқлаш керакми, ахир! Рассомимизнинг аранг юриб турган «Москвич»ида ҳамма нарса ташилди. Ҳумоюн, зўр рассом. Асарлари чет элларда ҳам намоиш қилинади. У эса бизнинг таҳририятимизга ёпишиб қолган. Биздан ғоя олармиш. Фақат бир оз хаёлпарастлиги бор-да!

Нима деётгандим. Э, ҳа, кўчаётгандик! Хуллас, ўша сафар кўчишда печат мошинкамиз «гум» бўлди. (Компьютерга пул қатта дейсиз!) Шоира кўзларини пирпиратади.

— Вой, ўлсин-ей! — дейди сиқилиб. Бир у дугонасига, бир бу дугонасига хиралик қилиб, мақолаларимизни печат қилиб олади. Бошқон хуноб. Бошқа мошинкани қаттан олади энди. Кўчган жойимизни, у ёқдан келтириган буюмларни элак-элак қилдик. Турган жойимизда қайтадан кўчдик... «У папкани кўтар, бу папкани кўтар» деб ҳаммани хит қилди. Уйимиз ҳам қолмади. Ағдар-тўнтар бўлди. Мабодо адашиб-падашиб уйга обкетмабмизми, деб!

— Нима қидиряпсан, — дейдилар онам.

— Печат мошинни!

— Бу ерда нима қилади, печат мошинканг! — ҳайрон бўладилар онам. Навбат опамнинг хонасига етганди, мени:

— Хеввел! — дея ҳайдаб чиқарди.

Шундай қилиб, орадан бир ҳафта ўтди, машинкадан дарак йўқ. Ҳамма ҳайрон. Оёғи бўлмаса, устига-устак кичкина нарса эмас, бир бурчақда биқиниб ётадиган. Нима қилишни билмай мелисага берибмиз, кучук келиб ҳид олди. Ҳамма даҳлизга чиқиб томоша қилди. Бирам қизиқ бўлди-ей... Шу денг кучук Ҳумоюнга қараб ақилласа борми? Мошинканинг ҳиди уриб қолгандир-да! Шундагина Никулинга ўхшаб, «Э, ҳа!» дея эслашди. Мошинкани Ҳумоюннинг драдулетига ортишганди-ю! Дарров капот очилди. Ҳаммамиз бошимизни бошимизга ургудай чопиб бориб қарабмиз. Қарасак, турибди савил! Бу «ойимча» бир ҳафтадан бери Ҳумоюннинг машинасида «катайса» қилиб юрган экан. Бу ёқда эса ҳамма хуноб. Бир таъзирларингни берай деган-да!

Кўчманчи бўлсак ҳам иноқмиз. Бир-биримизга мос тушганимизга ҳайрон қоласиз.

Бир танишиб олсак-а, соз бўларди. Бош муҳаррирдан бошлай қолай... Исмоил Исроилович, ёзувчи, журналист. Бунақа муҳаррир дунёда битта бўлса керак. Ишда ҳаммамиз эрка-серка боладай ўйнаб-кулиб, шаталоқ отиб юрамиз. Баъзи жиҳатлари японларга ҳам ўхшаб кетади. Шахсий луғатларида «йўқ» сўз йўқ. Нима илтимос билан кирсангиз розилар!

— Ҳозир кетсам девдим?

— Бемалол.

— Эртага келмоқчи эмасдим?

— Бемалол.

— Индинга...

— Бемалол, Мунисахон!

Устига-устак, хира пашшадай ғувиллайдиган аспирант-муаллифларни айтинг. Ҳаммасининг мақоласи чиқиши шарт. «Добрий» муҳаррирни топиб олишган.

Ҳар сафар интизом юзасидан мажлис ўтказилади. Ҳайфсан, эълон қилмоқчи бўлишади. Шунда ҳаммамиз чувиллашиб нолий кетамиз.

— Хоналар совуқ! Ёзда эса иссиқ, — деймиз.

— Шундоқ ҳам кўп касал бўляпмиз, — қистирамиз яна.

— У ҳолда галма-галдан келинлар. Бир кун битгангиз, бир кун иккинчингиз.

Бизга эса шу керак! «Кий-а, хув» деб қўяман ичимда. Қизларимиз хурсанд кўз қисшади. Чақма-чақар Аббосхон эса сўлжайиб қолаверади...

Аббосхонвон ким дейсизми?! Ўша-да, ўша — ўринбосар! Тепакал, кўзлари қисик, типичний ўринбосар. Қомус — таҳририят кутубхонаси шу кишининг миясида жойлашган. Баъзи муаммоларда мижғов, баъзиларида ойболта бўлиб кетадилар. Бир нимани мазза қилиб ёзаман десангиз, тепангизда ойболталарини кўтариб турадилар:

— Мунисахон, гап тегиб қолади?

Ўзлари эса гап тегишини ўйлайвериб, қоқ балиқдай бўлиб кетганлар. Ажинлар ҳам юзларига кинояли ҳолатни муҳрлаган. Пешона аталмиш дўнглик, тиришганча қотиб қолган. Кулганда ҳам ёйилмайди. Ўзи Аббосхонов куладими, денг?! Кулса керак ҳар қалай, лекин биз кўрмаганмиз. Зеро қахрамонимизнинг қийналишга ҳам, ғам чекишга ҳам ҳаққи йўқ. Халқнинг юрагини сиқиб нима қиласиз, дейди. Севишганлар ҳинд киноларидай ашула айтиб, рақс тушиб юрсин эмиш. Гапни қаранг!

Бир чеккаси Аббосхонов ҳақ. Яхши ният, ярим молку-я, аммо... Ҳаёт — ҳаёт-да, ахир.

Ишхонамизда яна учта ноёб шахс бор. Улардан бири ёввошгина, суягигача зиёли бўлган Солиҳхон Раҳмон, салкам файласуф. Иккинчиси яқиндагина масъул қотиб бўлган, қотмагина Собиржон деган йигит. Ҳамма билан иши қолган бу олифтанинг: ким кеч келди, ким вақтли кетди! Муҳаррирнинг олдига кириб, қизил аскардай етказди ҳаммасини. Фақат чест бериш ўрнига, қўли кўксига бўлади. Учинчи ходимимиз яқинда ишга келган Мансур студент, шешр ёзади. Доим хаёли паришон, денг. Бир куни сомсага юборишган экан, у бўлса сигарет кўтариб келибди. Шунда бошқонимиз унга бир ривоятни айтиб берибдилар. Мансур ривоятни эшитиб турибди-да, тутаганини ҳам сезмай:

— Кейин нима бўлибди? — деб сўрабди.

Ўшандан бери уни тарбияламай қўйганмиз.

ЯМОҚЧИЛИК

Айтдим-ку, доим ишга кеч қоламан, деб. Мана бугун ҳам кеч қолдим. Ишга эрта келаманми, кеч келаманми, барибир таъбни хира қиладиган бир нима эшитаман. Кеч қолишга ўрганиб кетганимни айтмайсизми, даҳлиздаги танишлар ҳайрон, анқайиб қарашади.

— Тўба, абеда ишга келяптими?

Мен сир бой бермайман. «Анави» қитъада яшаётгандай беихтиёр сўрашаман:

— Қалайсизлар?

— Олтинмиз!

Асосийси хонага кириб олиш. Худди ҳеч нима бўлмагандай, сурбетлик билан хонага кираман. Биров лабини буради, биров пайқаманликка олади. Фақатгина Собир қилтирик:

— Тинчликми? — деб писанда қилади.

— Бир жойларда уруш кетяпти-ю, қайдан тинчлик бўлади! — дейман пинак бузмай

— Югославияни айтяптисизми? — ҳайрон бўлади у.

«Бунинг кечикишига Югославиянинг нима алоқаси бор экан?» деб ўйлайди-да!

— Яшаш учун курашни айтялман, ука! Ҳаёт курашдан иборат, ахир.

— Сизни бош муҳаррир йўқлаётганди. Икки марта сўради, — кўзларини пир-пиратиб дейди у. Бу «ўласан энди, ажаб бўпти!» дегани.

— Калонхонов келгандир-да! — унинг қўрқинчли хабарини тўпигимга чикармайман.

Ҳар биримизга бириктирилган муаллифларимиз бор. Калонхонов эса, менинг бошимга битган бало. Ўзи фалон жойда ишлайди. Шундайин олифтаки... Тиши билан туфлиси бир хилда ялтирайди. Таҳририятимизга мақола ташиб чарчамайди. Анқроғи, шофёрдан бердириб юборади. Унинг ўзга сайёраликларга атаб қасидалар битишини айтмайсизми?! Ўзи ҳам ўшаларга ўхшаш ниятида бир кўзини олдириб ташлаган. Мақоласини сувга тўлдириб, меъда қилиб ташлайди. Кейин бизга ўхшаган шўринг қурғурлар унинг устида терлайверамиз. Бу мақолани одамбашара қилгунча она сутимиз оғзимиздан келади. Қани энди, шу Калонхонов пашшага айланиб қолса-ю, пашша ўлдирадиган билан шап этиб бир урсангиз — қутулсангиз.

Таҳририятда ямоқчи, деган касбнинг пайдо бўлишига шунақанги акамлар сабабчи. Каминаи камтарин таҳририятнинг ўртача ямоқчиси ҳисоблансам керак. Бу ерда бош ямоқчи, ямоқчининг ўринбосари ҳам бор.

Ўртача ямоқчи дегани таҳририятнинг қора ишчилари бўлади. Муҳаррир ўринбосарга буюради, ўринбосар эса катта муҳаррирга, катта муҳаррир эса бизларга.

— Энди, Мунисахон, — деб салмоқланиб гап бошлайди катта муҳаррир, — ўзиз билган автор! Сизга тушунтириб ўтиришнинг ҳожати йўқ! — дейди-да, ҳалиги бир пулга қиммат мақолани қўш-қўлаб топширади. Хоҳ ўл, хоҳ қол, шуни босишга яроқли қил! Гап тамом-вассалом. Сиз ўша мақолани оласиз, пешонангизни тириштириб ўқий бошлайсиз. Пичоққа илинадиган жойларини белгилаб оласиз-да, ямоқчиликка киришасиз, қайчилайсиз, қўшиб-чатасиз, баъзан оғир «уф» торганча бошқатдан ёзасиз. Хўш, ямоқчиликдан қаери кам бу ишининг? Баъзи мақолалар «қирқ қуроқ» бўлиб кетади-ей... Илҳом жўшиб кетса борми... Аббосхоновники тутади кейин:

— Бу нима?! — дейди у кўзини олайтириб. — Боринг мақолани қайта тиклаб келинг...

Калонхонов эса... ҳаммасидан ўтиб тушган. Муҳаррир фақат шу одам келсагина чақиртиради.

Таъбим тирриқ, муҳаррирнинг хонасига кирдим. Ана айтганим рост чиқди:

— Калонхонов бизга атаб, битта мақола ёзиб қўйибдилар. Барака топкур-э! Шуни ола келасиз. Шофёрлари касал экан. Йўл-йўлакай манави ҳужжатларга имзо чеқдириб олинг.

— Шу одам мақола ёзмаса, ўзбек журналистикаси ҳеч нима йўқотмасди, — дедим пинак бузмай.

— Аммо, унда биз қовозни йўқотамиз-да, — деди жилмайиб Исмоил ака. — Икки тўнна қовозни шу киши туфайли оляпмиз. Омадимиз-чопганини қаранг. Йўқса, Тошкентда сон мингта таҳририят бор. Мақолалари шу сарлавҳа билан чиқса бўлди экан. У ёни билан ишим йўқ, дедилар. Қисқартирасизми, бутунлай ўзгартирасизми, бошқатдан ёзасизми, ихтиёрингиз...

Нима ҳам дердим. Бошлиқнинг хонасидан тиканларга ўралган кирпидай бўлиб чиқдим.

Униққан пальтони кияётганимни кўриб, Собир қилтириқ гап қотди:

— Муниса опа, яхши бориб келинг! Яна қовун тушириб юрманг! Биладан-ку сизни! «Нимани билардинг, мишиқи?» дегим келди-ю, индамадим. Кайфиятим йўқ эди-да!

Трамвайда, тикилганча кетяпману бир аччиғим келадики... Фалон жойда ишласа, а? Мақола ёзиб ўзи хуноб бўлиб, бу ёқда ўқийдиган газетхонларни хуноб қилиб, нима зарил-а! Қанча одам сарсон... Биров таҳрир қилган, бошқа биров печатлаган, хатосини текширган. Менга ҳам қийин бўлди. Ўзи кейинги пайтда озиб кетяпман!

Шу пайт битта семиз кампир тушгани эшик оддига ўтди-ю, мени тутқичга қапиштириб қўйди. Шунда жон ҳолатда «ҳе, мақола ёзмай...» деб юборибман. Ҳамма ят этиб менга қаради. Бу қахрамонлик илҳомимни қўзғаб юборди, шекилли, қувлигим тутиб қолди, денг. Калонхоновга пастдан сим қоқдим-да, иложи борича овозимни ингичкалаштириб сўз қотдим. Овозим сурнайдай бўлиб чиқди ўзиям. Калонхонов шўрлик проста ўлиб қолди.

Либосимга мутлақо қовушмаган бир аҳволда бино ичига ўзгача виқор билан кириб бордим. Сочларим тўзиган, тикилинч трамвайда битта тугмам тушиб қолган, туфлигимнинг афти-башарасига қараб бўлмайди. Пакетга солинган ҳужжат умуман гармошка бўлиб қолибди.

Эшиқдан киришим билан милиционер қандай ўрнидан туриб кетганини билмай қолди. Худди у шофёримдай, кириш рухсатномасини менсимайгина унга итқитдим. У ҳужжатларни текшириб бўлгунича қошларимни учбурчак қилиб чимириб турдим. Вақти зиқ хонимдай диққат бўламан, денг. Дамба-дам соатимга кўз ташлайман. «Бу тез бўл-э, беваросат!» деганим.

Кейин минг йилдан бери шу ерга келиб-кетиб юргандай, кийим иладиган хонага йўналдим-да, лаш-лушларимни осдим. Либосларим ҳамманикидан ажралиб, безрайиб қолди. Яёв чиқишга эриниб, 2-қаватга ҳам лифтда кўтарилдим. Лифтларни ҳам пойим билан табаррук қилай дедим-да! Шу пайт яна бир шумлик миямга келса борми?! Ахир, Калонхонов «кетворган жонон» ни кутяпти-ку! Чўлоқланиб кираман! Нақ даҳлиздан ихлос билан чўлоқлана бошладим. У мени даҳлизда кутиб турганди. Кўриб, оғзи ланг очилиб қолди. Чўлоқлана-чўлоқлана ичари кирдим. Кейин хона ўзимникидай гуп этиб ўтириб олдим-да, унга ҳам рухсат этдим.

— Ўтиринг!

У эса дарров айтганимни бажарди.

— Тугатдингизми? — дедим битта мақолани деб шу ергача судралиб келганим алам қилиб.

— Бир оз кутиб турасиз-да! — деди у хижолатомуз жилмайиб, битта кўзи билан менга мулоийм тикиларкан.

Буниси энди ўтиб тушди.

— Бугун газет босиладиган кун. Шунга... (қатта газета босилади, қовоз йўқ бўлса), — атай шундай дедим.

— Тушунаман, — деди у бошини чиройли силкиб. — Ахир, бу ижод, ўзингиз биласиз-ку!

«Ижодмиш-а! — хаёлан дедим. — Яхши ҳам «юрак сиқар мақола ёзгани учун!» деган жазо йўқ...»

Пайтдан фойдаланиб, тикилинчда елпиғич бўлиб қолган ҳужжатларни узатдим.

— Шунга имзо чекар экансиз!

— Намунча фикрим? — ҳайрон қолди Калонхонов.

— Гижим бўлсам ҳужжат бу! — дедим маъноли қилиб. — Қўяверинг, кечқурун дазмоллаб қўяман.

У менга ҳайратланиб қараб қўйди.

«Сал ғалатиноқ эканми?» фикрини ўқиб турибман. Сочим ҳалигиндай, униққан юбка билан ёқаси қийшиқ ўрнатилган кофта, мактабда ўзим тикканман. Шунга ҳам ўн йил бўлибди. У энгил-бошимга энди эътибор қилди-ю, башараси бужмайди.

Нихоят, асаббузар мақола битди. Уни жиддий қиёфада, худди ўзим бош муҳаррирдай варақлаб чиқдим-да:

— Яхши, ўқиб чиқаман! — дедим башарамга ақлли тус бериб.

Мен чўлоқлана-чўлоқлана эшикка йўналдим.

— Исмоилга салом айтинг! — битта кўзини лўқ қилиб, оёғимга тикилганча, деди у. — Ундан кўнгироқ қилиб сўрайман.

«Сўрасанг сўрайвермайсанми?! Боши ёрилармиди мақоланинг», — ўйладим ичимда, ташимда эса:

— Яхши қолинг! — дедим иршайиб. Ахир, икки тўнна қоғозни чўнтакка солиб кетаётгандим-да!

Пастдаги милиционерни айтмайсизми, мени кўриши билан яна дик этиб ўрнидан туриб кетди. Рухсатнома қоғозини унинг башарасига ҳам қарамай узатдим-у, эшикка ишора қилдим. У бамайлихотир ва синчковлик билан эшикни очди. Кўчага чиқсам, иккинчи қаватдан Калонхонов битта кўзини лўқ қилиб турган экан. Оббо, Худо урди, энди метрогача чўлоқланиб кетишга тўғри келади.

Таҳририятга қайтдим. Ўзимни нақ қаҳрамондай ҳис қилардим. Калонхоновнинг мақоласини муҳаррирнинг столига қўйдим. Бу пайтда муҳаррир телефонда гаплашаётганди:

— А! Оқсоқ?! Бериб юбордингиз? Ахир, бизда унақа қиз... А? Топамиз, албатта, топамиз!

Муҳаррир бўшашиб гўшакни жойига қўйди. Гўё мени биринчи марта кўраётгандай разм солди.

— Обкелдингизми?

Мен папкани унинг олдига суриб қўйдим.

Исмоил ака менга яна шубҳали нигоҳ ташлади.

— Ҳмм! — томоғини қирди у. — Оқсоқланармиш. Шунча йил бирга ишлаб, эътибор бермаган эканман, — менинг оёғимга қараганча қўшиб қўйди у. — Калонхонов галати гапларни гапиряпти...

— Тўғри! — деб тасдиқладим. — Трамвайда оёғимни босиб олишди, — истар-истамай ёлгон гапирдим.

— Мақолани ўзингиз кўриб берасиз-да, номерга кетади! Биласиз-ку, Калонхоновни... Айтганча, анави жойларини олиб ташланг, ҳалиги партияга минг раҳмат! Фалончи-писмадончиларнинг жойи жаннатда бўлсин... Одамнинг гашини келтиради. Эскилик сарқити...

—Боплаймиз! — дедим мақтаниб.

— Бўпти бўлмаса! — бу муҳаррирнинг кетишга рухсат дегани. Калонхоновнинг мақоласини қўлтиққа қистирганча чўлоқланиб чиқдим. Ўл, аҳмоқ, дейдиган одам йўқ. Энди кечгача шу аҳвол. Сўраганларга оёғим оғрияпти, деб ялтоқланаман. Улар ачингани сайин башарамни бужмайтираман...

Ҳаммасига ҳам кўнасан-ку, лекин шу «номерга»си ёмон, товўқнинг тухум қўйишини пойлаб, кафт тутиб туришга ўхшайди. Шодмоннинг қалпоғини Омонга кийгизиб амаллаймиз-да! Қўлларимни бир-бирига ишқаб, «кийа-хув» қилиб ямоқчиликка киришдим. Жабрдийда бўлиб кетибди-е! Ўн қоғоздан уч ярим қоғоз қолибди, денг. Роса сувини сиқибман-да, ўзим ҳам. Қарасам, қоронғи тушибди, ҳайҳотдай хонада бир ўзим қўққайиб ўтирибман. Яна битта асосий иш қолди энди. Бунга Аббосхоновга олиб кириш керак. Ҳали кетмагандир. Даҳлизга чиқдим. Кабинетнинг эшиги очиқ, чиरोқ ёниб турибди. Ичкаридан гўнғир-гўнғир овоз келяпти. Оббо, одам бор шекилли. Гапираётгани Аббосхонов эди:

— Қирқ етти йилдан бери шу соҳада ишлайман. Ҳеч ким қадримга етмайди, менинг, — йиғламоқдан бери бўлиб деди у. Бунақа нолиш қилиб гапирганини биринчи эшитишим. Аббосхоновми, шу?

— Фақат давлатни ўйлаганман, — давом этди у. — Фойдани мукофот қилиб олиш ўрнига, давлат фондига топширганмиз. Аммо ҳеч ким қадримга етмади. Биров лоақал раҳмат демади-я!

Унинг бу сўзларини эшитиб бир кулгим қистади. Худди жаллод, қадримга етишмади, деб ҳасрат қилаётганга ўхшарди.

Аббосхоновнинг оиласи ҳам йўқ. Баффеълигидан хотини болаларини олиб кетиб қолган. Ҳовлисигаги кичкина сўрида, уч-тўрт бош узум бўлар, Аббосхонов эринмай ўшаларни ҳам рақамлаб чиқар, кейин ҳеч кимга едирмай, етимхонагами, бирор жойга топшираркан. Аммо ўша жойга бир тўда мухбирларни бошлаб келаркан. Бечора буларнинг ҳаммасини «донгдор», «хизмат кўрсатган», «бало-баттар» деган унвонларни олиш учун қилган. Афсуски, таҳририятдаги масъул котибгача мукофот олди-ю, у бўлса икки бармоғини бурнига тикиб қолаверди. Югурганники эмас, буюрганники дейдилар-ку!

Бирпас эшик тагида кутиб турдим. Аббосхоновнинг ҳасрати бир чангиди-ей, тугамайдиган. Тонготар қоламанми ишда, деган хаёлда шартта ичкари кирдим. Аббосхонов мени кўриб жаҳли чиқди. Шундоқ ширин суҳбатнинг белига тепдим-да!

— Намунча серқатновсиз. Бир кунда ўн марта кирасиз! Ишлагани кўясизларми-йўқми? Ишдан кейин ҳам тинчлик йўқ! — пўнғиллади у.

— Бугун биринчи марта киришим! — дедим кўзларимни гўдакмисол пир-пиратиб.

— Бўпти! — жеркиди у. — Нима гап?

— Калонхоновнинг мақоласи номерга экан!

У мақолани кўрди-ю, жини кўзиди.

— Нима бу? — ўшқирди у. — Йўқ, сиздан сўраяпман, нима бу?

— Мақола-а...

— Мақоламиш. Оборинг! Йўқотинг! Печатлаб келинг! Соғ жойи қолмапти-ю... — асабийлашди яна. — Баъзида қуюшқондан чиқиб кетасиз.

— Сизга ўхшайман-да, — деб қўйдим минғирлаб.

Аммо у гапимни эшитмади. Мақолани Шоирага олиб кирдим. Газета чиқадиған кунлари у ҳам кеч қолиб кетади. Қарасам, Собир қилтириқ ўтирибди. Унга бошдан-оёқ бир чимирилиб қўйдим-да:

— Номерга экан! — дедим мақолага имо қилиб.

«Сўхтаси совуқ, жа серқатнов бўп қолди-я?!»

Аббосхоновнинг дакки бергани ҳаммасидан ўтиб тушганди. Аҳмоқ бўлмасам, шу пайтгача ишда ўтираманми?! Эргашхон Аббосхоновга ҳайкал қўйишмайди, бу аниқ. Унга қўйилмаган ҳайкал менга қўйилармиди?! Ўлганимдан кейин ҳам бунга умид қилолмайман. Чунки пул йўқ-да!

Аркистрни чайқатган одам

Яна тонг отди. Мен истар-истамай яна безрайиб очилиб турган қизил гулдан тил остига ташладим. Ўрганган кўнги, ўртанса қўймас дейдилар-ку! Қизил гулни чайнаганча шалп-шулп қилиб ошхонага ўтдим. Ошхонада эса менинг кайфиятимга ғирт тескари бир алпозда кимдир бир куялптики... Қорнини ушлаб думалаб қолди-ёв... Қарасам, опам ўтирволиб, алламбалоларнинг суратини чизяпти. Радиода кайфиятни кўтариш машқлари кетяпти.

— Нимани чизяпсиз? Буям кайфиятни кўтариш учунми?

Опам саволга жавоб бериш ўрнига радио гапириб юборди.

— Вазифани яна такрорлаймиз. Агар кайфиятингиз ёмон бўлса, кулгили сурат чизинг-да, унга вақти-вақти билан кўз ташланг. Шунда кайфиятингиз кўтарилади.

— Шу ҳам расм бўпти-ю! Олабўжининг сурати-ку! Болани кўрқитса бўлади.

— Хеввел. Доим бир нима деб ачитасан-а!

Индамай нонушта қилишга тушдим.

Опам яна гап қотди.

— Буфетнинг чангини артмабсан-а, айёр! Яна ўзимга қолди.

— Артганман! — дедим комил ишонч билан нон чайнай туриб. — Рост гап, артганман! Ҳозир экология. Уч секундда чанг кўнади. Арт, десангиз артавераман. Бир кунда ўн марта артайми? Артмасам қўлим синсин!

— Масхарабоз... — бақирди опам. — Ҳали қадрим ўтиб қолар...

Шунақа пайтда онам ўртага тушадилар. Бундай жанжал нима билан тугайди, денг, охир-оқибат онамдан мен қарғиш эшитаман. Опам эса музей экспонатидай доим менга намуна қилиб кўрсатилади.

Хуллас, уйдаги дашномлардан иш баҳона қутулиб қолдим... Ишга келсам, мени қандайдир йигит кутиб ўтирган экан. Кўзлари қора зўлдир, қарашлари ўткир, қош туташиб кетган!

Газетада «Назаркардалар» деган рукн очганмиз. Шу рукнни очдиг-у, бошимизга бало орттирдик. Назаркарда — хислатли одам дегани. Хислатли одамлар мамлакатда бунчалик кўплигини биз қаёқдан билайлик. Казо-казолар руҳи билан гаплашишади. Ҳар куни! Зилзилани олдиндан айтиб беришади. Трамвай ўтса ҳам ер қимирлаётган бўлади. Амир Олимхон тиллаларини қайси ғорга яширганидан ҳам бохабарлар.

Яна битта анойиси бор. Унинг кетидан қуёш эргашиб юрармиш. Юрса юрармиш, тўхтаса тўхтармиш...

— Ҳей, барака топқур, ҳаммада шунақа бўлади, десак, ҳеч кўнмайди, денг. «Деразадан қараб турунглар, мен трамвайга чиқаман, қуёш кетимдан кетади!» дейди. Ўлиб қолибмиз. На кулишни биламиз, на йиғлашни. Яхшиям Вазира опамиз борлар.

— Ҳаммасини қоғозга тушириб келинг, бўптими! — дедилар дўстона.

— Қуёш менинг организм билан боғлиқ, — зорланди у ишонмаётганимиз алам

қилиб.

— Фақат... буни ҳаммага гапириб юрманг, укам. Кўз тегади.

Хуллас, хонага кирсам, ўтирибди, йигит ўлгур. Лабининг тепасида холи бор. Хол ҳам кўзга ўхшаб кўринди. Маданият юзасидан жилмайиб сўрашган бўлдим.

— Хўш, хизмат?

— Шу ерда ишлайсизми? — ўзича текшириб олди у.— Менда ғалати ҳодисалар бўляпти. Одамларга айтсанг, ишонишмайди, мияси айниган дейишади. Тунов куни янгам ҳам бармогини пешонасига тираяпти. Телевизорга гувоҳ бўлди-ю, уни ўчди. Ишонмас экан-а... — алам билан деди у.

— Телевизорга нима бўпти?

— Телевизорда тасвир чайқалиб кетди. Байрам куни телевизор кўрдингизми? Ғалаба кунига бағишланган концерт бўлаётганди. Бирдан тасвир чайқалиб кетди. Гижжакчиси йиқилиб тушаёзди. Менинг таъсиримда бўлди, — мақтанди у. — Ўзим ҳам ғалати бўлиб кетяпман. Одамларнинг тақдири менга боғлиқ бўлиб қолди! — бу гапларни у қил этмай жиддий айтди. — Ишонмаяпсиз-а? — деди кўзларимга қаттиқ тикилганча..

— Энди бу жуда қийин нарса-да! Ахир, тепамизда Худо бор.

— Тўғри, авваламбор Худо, биз сабабчимиз! — мақтанди яна. — Шундоқ тикилиб тургандим, аркистр чайқалиб кетса борми?! Кейин липиллаб тасвир ўчди. Телестудияда авария бўлди. Телефон қилиб сўранг, фалон куни, фалон соатда авария бўлдими, денг, айтишади. Аммо... — у зўлдор кўзларини яна менга қадади. — Сиз менга ишонмаяпсиз, мени жинни деб ўйлаяпсиз, шекилли.

«Яна нима деб ўйлашим керак?» — хаёлдан ўтказдим мен. Йигит негадир асабийлаша бошлади. Лаблари қимтиди, қошлари қайриди. Мен ҳайрон... Нима қилишимни билмайман.

— Нега ишонмас эканман, — дедим кўрққанимдан, — ишоняпман!

— Дилингиздан ишонмаяпсиз-ку! — таъна қилди у.

— Жуда ишоняпман! — дедим яна сир бой бермай.

— Ростини айтинг! — талаб қилди йигит. — Аммо менга ишонмаганлар биласизми, нима бўлади?

— Вой, ишонмай ўлипманми? — дедим яна.

— Тунов куни биттасини машина босиб кетди. Бошқа биттаси ўзини осиб қўйди. Менинг «одамларим» (муақилларим демоқчи!) шунақа кучли. Агар менга ишонишмаса, дунёнинг кулини кўкка созуришаркан.

— Ким соуради?

— Одамларим-да!

— Эй, ҳа, айтганча...

— Ишонмаяпсиз-а?! Лекин сиз менинг жаҳдимни чиқаряпсиз, — туйқусдан деди у.

Мен индамадим. Эй, ҳадеб тўтиқушдай «ишоняпман!» деявериш жонимга тегди-да! Ахир, мен дўхтир эмасман-ку!

— Ишонмаяпсиз-а! — вазоҳат билан ўрнидан турди йигит.

Мен ҳам секин ўрнимдан кўзгалдим.

— Ишоняпман, нега ишонмас эканман. Ишонмай қаёққа борардим, — деганча пиддираб хонадан чиқдим. Тўппа-тўғри ўринбосарнинг олдига кирдим.

— Анави Қашқадарёдан келган бор-ку, ўшанинг мазаси қочиб қолди! — дедим кўзларим олакула бўлиб. Шу пайт Аббосхоновнинг ҳам кўзлари ўзгариб кетди. Бундоқ орқамга ўтирилдим-у, қотдим. Эшик олдида шишдай бўлиб, ҳалиги йигит зўлдор кўзлари билан мени отишга шайланиб турибди.

— Ие... сиз ҳам келибмидингиз? — дедим ипақдек эшилиб. — Гаплашиб оларсизлар...

Шундоқ деганча хонадан лип этиб чиқиб кетдим. Уёғи нима бўлганини билмайман. Аббосхоновнинг руҳий шифохонада ишлайдиган таниши йўқ-да, шундан кейин бир ҳафта ишга чиқмади!

Ёмон даллол ёнидан

Калонхоновнинг мақоласини олгани (ўзингиз билган мақола-чи, жабрдийда) Шоиранинг олдига кирсам, яна Собир қилтириққа дуч келдим! Қоғозга ёпишган пашшадай бўлиб турибди.

— Нима бало, яна шу ердამисиз? Сизни бошқон йўқлаётганди.

Равшан ака Қаримов «делавой» бошлиғимиз. Муҳаррирдан ҳеч ким кўрқмайди-ю, Қаримов деса ҳамма тикка туради.

— Ие, қачон? — кўзлари каттариб деди у.

— Эрталабдан бери хуноблар. Қанақа котибсиз ўзи?! Қизларнинг олдида жилпанглайвермай, ишингизни қилсангиз-чи?!

— Хўжайин эмассиз! — писиллатди у. Ундан бу тахлит жавобни кутмагандим, анграйиб

қолибман. «Вой писмиғ-ей!» Ҳақорат қилганини қаранг! Мени билмас экан-а! Янги келган-да, майли, ҳозирча «яшаб турсин», уёғини кўрармиз... Бир боламасам... Ҳали шум гап эшитаётиб ҳам қўлини кўксига қўйиб туради. Уринбосар билан, кимсан Аббосхонов билан-а, ота-ўғил тутиниб кетди-я! «Қамолот» га ҳам шу чопади, денг. «Муомалали» эмиш. Худо бунга қош-кўздан берган-у, фаросатдан қисган-да! Масъул котиб бўлиб олди энди. Қаловини билибди, қандини урсин! Иши тугаса, она-опалаб қолади, биронта мақолани мустақил ёзган эмас.

— Сиз зўр ёзасиз-да! Мия зўр... — дейди.

Миқ этмай ўтиравераман. Аммо бу шум мени ҳам лаққа туширади. Шундай кезлари: «Жойини топмаган-да, шу бола!» деб ачиноиб қўяман. Ҳозир ҳам ана қаранг, сувилондай миқ этмай хонадан чиқди.

Мақолани олиб Аббосхоновнинг хонасига кирдим.

Кирсам, Аббосхонов тажанг, «ейман» деб ўтирибди. Уринбосарнинг ўзи ҳам тутаяпти, хона ҳам. Тутунки, чидолмай йўталиб юборибман.

— Ўтгиз бетдан уч бет қолдирибсиз-а?! Думи юлинган товукдай бўшти-ю! Асл нусха қани? — э йўқ, бе йўқ ўшқирди у.

— Сувини сиқиб ташлаганман, — дедим пинак бузмай.

— Сувини эмас, қаймоқни сиқибсиз. Калонхонов туфайли икки тўнна қоғоз оляпмиз. Уч мингта обуна қилиб берди. Шуми, энди ҳурмат! Яхшиликни билиш керак, хоним! — деди у ачитиб.— Энди заргардек битталаб тиклаб қўясиз, тузукми? — шундай дея у мақолани стол чеккасига жаҳл билан итқитди.

Терақдай қотганча қолибман. Ҳам хизмат, ҳам туҳмат экан-да! Жамоамизда бир ходимимиз бор дегандим-ку, Солиҳхон Раҳмон деган. Файласуф. Бирам тартибли. Мақолани менга ўхшаб таҳлил қилиб ўтирмайди. Матннинг у ер-бу ерига олифтагарчилик қилиб қалам теккизади-да, зипиллатиб ўринбосарга олиб киради. Сих ҳам, кабоб ҳам куймайди.

Мен эсам ўлиб ишлаб ётаман-да, сўкишнинг ҳам зўрини эшитаман!

Албатта, Калонхоновнинг мақоласини тиклаб бўлармиди, яна ҳалигиндай бўлиб, уни бошқатдан ёзиб чиқаман. Ўл аҳмоқ, дейдиган одам йўқ. Ҳеч ким ўл демайди албатта, фақат баъзи пайтлари Солиҳхон Раҳмоннинг кўзларида шу маънони ўқиб қоламан.

Яқинда бир воқеа бўлди. Хонамга кутилмаганда пардоз-андозни жойига қўйган бир катта ёшли аёл кириб келса денг. Кўзимга иссиққина кўринди. Аммо қаерда кўрганимни ҳеч эслай олмайман. Қучоқлаб, икки юзимдан шапиллатиб ўпиб олса анқайиб қолибман.

— Вой, жиян-ей, танимадинг-а! Одам танимас бўп кетган бу!

Энди хижолатманки... Иш ҳам ўлсин, дейман ўзимга, қариндошларни ҳам эсдан чиқариб қўйибман. Қайси томондан қариндош экан-а, ота уруғми, она уруғ... Эй! Хадича холамнинг қизи эмасмикан? Яъни онамнинг холаларининг қизи!

— Хадича холам тузукмилар? Тоғам, поччам яхшимилар? — сўрадим таваккалига. У ҳам шуни кутиб турган эканми, гапимни дарров илиб олди.

— Қариб қолдилар, кўчага умуман чиқмай қўйганлар. Бориб кўрмайсан ҳам, — гина қилди у.

— Ишни кўрмайсизми? Ҳеч адо бўлмайдиган! Бизни адо қилади, лекин ўзи адо бўлмайди.

— Энди нима қиласан, жиян. Ҳозир замон шу. Ишламаган тишламайди. Бурунги замонлар ўтиб кетди. Ишла-ишлама пул олаверарди ҳамма! Ҳи-ҳи!.. Опам билан гаплашиб турадим. Биздан ҳам битта чиқди, деб мақтаб қўяман. Жиян, вақтингни олмай-да, муддаога кўчиб қўя қолай! Бир маслаҳатга келувдим, асли. Жиянинг Аброр бир нималар қоралаб юрибди. Сенга ўхшаб газетчи бўлади, шекилли. Шуни кўриб бер...

— Ҳозирми?!

— Кўриб берақол, ўргилай! — оёғини битта этикка тиқиб туриб олди холаваччам.

Ўлганимнинг кунидан зўрға ўқиб чиқдим. Самарқанд ёдгорликлари ҳақида чет элликлар билан суҳбат. Мусоҳабанинг бошидан охиригача битта савол берибди барака тошғур! «Ёдгорликлар сизда қандай таассурот қолдирди?» Жавоб бошқа бўлсаям савол шу. Тўққиз марта шуни сўраган.

Қариндошим эса жилмайиб турибди:

— Қалай, яхши-а? — жавобини ҳам ўзи айтди. — Буним ўзи бошқача чиқди. Ўйлашиб гаплашаман. Ақлли, мук тушиб китоб ўқийди, ўрнидан турғазолмайсиз.

— Бўпти, кейинги ҳафталарга келсин жиян! — дедим очиқ юзлик билан.

Холаваччамни бир қанча ваъдалар билан хонадан суриб чиқаришга тўғри келди. Йўқса кетмайдиган. Ўрнимдан туришим билан Хадича холамизнинг қизи меҳри товганиб жилмайди.

— Бўйларингга бўй тумор-а! Туф, туф-эй! Кичкина қизча эдинг. Сеткага солиб осиб кўярдик. Онанг кўғирчоқнинг кўйлагини кийгизиб юрарди. Бир ширин эдингки

«Роса қилиғи совуқ бўлишган экан-а?! Ёш болани ҳам тўрхалтага солиб осадими? Ё, тавба!» Кейин болалигимда умуман ширин бўлмаганман. «Фирт қозоқ» дейишган. Ишоти сурагим. Бўйимга келсак ўртадан паст ҳисобланади. Хуллас, бўйтуморнинг умуман ҳожати йўқ.

Хайрлашаётиб яна мени бўғғундай қучоқлади-да, шапиллатиб ўпди.

— Кўз тегмасин-э! Кўйлагинг бир ярашибди!

У кетгач, юрак сиқилиб бўталоқнинг мақоласини олдим. Кошкийди таҳрир билан иш битса, қайтадан ёзишга тўғри келади.

Бир куни холаваччамиз сим қоқдилар. Бир тўнналик «ўргилай, айланай»дан кейин:

— Мақола қалай? — деб сўрадилар.

— Ёмон эмас, қайта ишлаб қўйдим, — дедим.

— Вой, ўргилай сендан-а, айланай-я! Энди чиқаришним гапиришиб кўр! Мен қари кампирни кима танирди.

— «Тонг юлдузи» билан гаплашиб қўйдим, — дедим мен ўзимча холамни хурсанд қилмоқчи бўлиб. Аммо тучварани хом санаган эканман. Ақли, бало бу кампир:

— «Тонг юлдузи»нг тузукроқ газитми? — дедилар.

— Республикада битта!

— Газет барибир газет. Чиққанига яраша журналда чиқсин, ўргилай! Аброр хурсанд бўлиб, яна ёзармиди! Буниям дафтаридан кўчириб оборман! Ўзи билмайди.

— Бўпти, — дедим телефонни банд қилмаслик учун. — Аброр келсин, журналдаги танишларимга олиб кираман.

Негадир холам жим бўлиб қолдилар.

— Алйў! Эшитяпсизми?

— Энди, ўргилай! Аброр билмайди-да, буни! Журналга ўзинг олиб бориб бера қол. Умрингдан барака топ. Яхши жойлардан ато қилсин, — яна бир тўнна дуо ўқилди.

Ўқи, қайта ёз, энди журналга ҳам элиб берарканман. Ёмон даллол ёнидан, деганлари шу-да!

— Хола, мен ёмон даллолман! — дедим нима дейишни билмай хўрсиниб.

— Кўй-э, гапинг курсин! — дедилар холам. — Сен яхши даллолсан. Зўр даллолсан!

— Майли, — дедим минғирлаб. — Савоб охири билан бўлсин!

Шу пайт телефондан «чўлп» этган товуш эшитилди. Холам гўшакни ўпдилар-ов!

Мақолани журналга зинғиллатиб обориб бердим. Кўп ўтмай телефонда мақтов ҳам эшитдим.

— Жиян зўр-ку! Талант! Редакцияга обкелинг, бир танишайлик.

— Аввал ўзим танишиб олай! — дедим.

Уйга келиб, Хадича холани қизларига мақтовни етказмоқчи бўлдим. Телефон дафтарчасини тит-пит қиламан, телефон йўқ.

— Ойи, Хадича холангизнинг телефонлари бормиди?

— Нима қиласан уни?

— Қизлари редакцияга келувди. Жиян мақола ёзган экан. Шунга чиқартириб бер, девдилар.

— Хадича холани қизлари йўқ-ку, етти ўғил. Қиз ўрнида қизимсан, дердилар раҳматлик.

— Ие, холангиз ўлганмилар?

— Тавба-е, мия қаёқда! Тўрт йил бўлди-ку! Юнусобода турардилар. Ўлганларида азага борганмиз, сен ҳам боргансан.

— Э, ҳа!

Тоғ — тоғ билан учрашмаса ҳам одам одам билан учрашади, дейдилар. Анави қариндошим, мақола журналда чиққанидан кейин келди яна.

— Танимадинг-а? — деди қувлик билан. — Одам танимас! — аёлнинг ёнида бўталоғи ҳам бор. Шундай дея каттагина папкани стол устига қўйса бўладими! Папка ҳам семиз, бўталоқ ҳам.

— Хадича холам тузукмилар! — деб сўрадим истеҳзо билан.

— Бир дуо қилдилар, бир дуо қилдилар. Салом айтдилар.

— Мендан ҳам салом денг.

— Айтаман ўргилай, айтаман!

Қандай айтади, гўрга айтадими?

— Ҳозир шошилиң сафарга кетяпман. Сал кечиксам, осияди. Журнал-чи, учинчи қаватда. Айтиб қўйганман. Раҳмон Одил деган одамга учрашасизлар, хўпми?

— Келгунингча кутиб турамыз, ўргилай. Қариндошсан, қайишасан. Раҳмон Одилинг биз билан гаплашармиди. Болагинамнинг ўша мақоласи ўнта жойдан қайтувди. Сенгина чиқариб бердинг. Мана, яна ёзиб ташлади. Роман ёзворди, суюнганидан.

— Кейинги сафар... — дедим шошиб. Шундай дея хонадан тез-тез юриб чиқдим. Энди романни бошқатдан ёзишим қолувди.

Муштумзўр

Опамнинг тўйи яқинлашиб қолди. Шунга яраша биз ҳам бозорга серқатновмиз. Энг муҳими, айвонда турган буфетдан қутуладиганмиз! Бу мен учун энг қувончли воқеа! У асли тоза мол, немисларнинг «Хелги»си! Айвонда хор бўлиб ётганди-да! Дадам уни бўяб, лоқлагандан кейин янгидай бўлди. Оғилхонада ётган диван ҳам асқотди, денг. Дадам уни устки матосини янгилаб, бўяб-сўяб бинойидек қилиб қўйдилар. Нима эски-туски бўлса ҳаммаси таъмирланиб, нақ «Элита»даги мебелдай бўлди. Кўрсангиз дадамнинг маҳоратига тан бермай иложингиз йўқ. Бирон-бир ишбилармон билса борми, дадамнинг оёқларини ерга теккизмай олиб кетишарди. Тўй ҳам қолиб кетарди, буёқда! Дадам дурадгор дейсизми? Бее! Инженер, аниқроғи домла! Институтда пахта йигириш бўйича дарс берганлар. Ҳозир нафақадалар. Зиқнафас касалликлари бор. Шу боис кун совуқ бўлса, бурниларини бойлаб олиб, иш қиладилар. Тўйгача шамоллаб қолмай, дейдилар-да!

Мен, айниқса, жавонга хурсандман. Зап иш бўлди-да! Яхши ҳам Мунир эрга тегяпти. Бирваракайига иккита балодан қутуляпмиз! Шунақа десам, хеввел деб қарғаб, қувлаб қолади. Онам дашном берадилар:

— Опанг-ку, биттаю-битта опанг-а!

Буни қарангки, янги келин супурги, хокандозигача кўтариб бориши шарт эмиш. Шунга тўполон. Дадам бечора ҳожатга кирсалар ток кетмасин деб, чироқ ёқмайдилару бу кишим, супургидан тортиб тоғорасигача олмоқчи!

— Уйдаги супургини олиб кетавер, — дедим мен. — Сотиб олганимизга атиги уч ой бўлди!

— Вой, вой-ей, уят-а! Қуданикига! — дедилар онам.

— Нима бўпти, дадам янгидай қилиб бўяб берадилар уни ҳам. Супургини қизил бўёқли сувга солиш керак экан.

— Сени узатганимизда шунақа қиламиз! — кесатди опам.

— Менга умуман супурги керакмас! Зарилми уй супуриб... биз куёвтўрага «Самсунг» деган чангсўрғич буюрамиз! Просто, зверидан! (Рекламада тилга олинган жумла — муаллиф).

— Вой, ўламан-а! Кўзи учиб тургандир! Чангсўрғич қиладиган куёв сени бошига урқанми?

— Сиз қаердан биласиз? Пахмоқ қизнинг бахтини берсин, дейишган.

Опам эски-туски нарсалар сеп қилинаётганидан бир оз хафа эди. Аммо дадам арзон-гаров бозордан мусаввир Репиннинг бир асарини сотиб олдилар-у, (фотонусха бўлса керак!) опам тинчиди. Шу билан у мусика, оврупача нодир асарларни қадрлайдиган хонимчага айланди. Қаранг, битта сурат опамнинг мебелларига бутунлай бошқача мақом бериб ўтирибди!... Мебелига мослаб, тўқилган саватчага гул, яна аллақандай туваклар сотиб олди, денг. Оқ кўйлакни ҳам ўзи тиктирди қўшнимизга! Кўйлакни кўтариб турадиган симни ҳам отам ясаб бердилар. Оқ либоснинг уёқ-буёғига эски мунчоқларини қадади. Фатаси ҳам зўр. Арзон-гаров гулларни мунчоқ билан шунақа қўндиридики, кўйлаги юз минглик кўйлақдан қолишмай қолди. Ўртоқлари келиб кўришди. Кўйлагини кийиб кўрсатганди, улар ўзларини босолмай:

— Вий! — деб чинқириб юборишди.

Сарупосини ҳам болади. Эски нарсаларни бузиб, мослаб «комбинация» қилиб ташлади. Нақ мўдалар уйи, дейсиз. Тавба-ей, менинг эски куя еган мўйнали қалпоғимни ҳам қўймабди. Қишлик кўйлагига оқсуяк хонимлардай ёқа қилибди. Унинг чеккасига бир пойи йўқолган оқ кўзли зирак қўндирибди. Ўлай агар, нақ бриллиант дейсиз. Калласига қойил-э!

Поччамиз ҳам ўзимиздан эканлар. Ҳар куни телефон. Уйни ремонт қиладиган эканлар. Қайси уйни қайси рангга бўяй, деб сўрайдилар. Бу кишим буйруқ берадилар. Бу уй қаҳва ранг, у уй лимон тусда... Эрталабгача гаплашишадими-ей! Тезроқ кета қолмади-да! Уйкуни ҳам ҳаром қилди.

Хуллас, Аббосхоновдан хафа бўлиб, тўй баҳона ишга бормадим. Хафа бўлганимни у билгани ҳам йўқ. Энди-да.

Бозорга боришим керак эди. Буни қарангки, бозорга опам билан борамиз, аммо... у ячим йўлда йўқолиб қолади. Шу билан уни тополмай хуноб, қайтиб чиқаман. У эса кечкурун келади... Шу отчопарни ўн марта айланса керак. Кейин оёғи оғриб, ётиб олади. Уй ишларини қилмай қўйганига икки-уч ой бўлди. Ҳамма ҳам эрга тегсин экан!

Хуллас, бозордаман. Нақ жаннат дейсиз! Кўрмоқ бору эмоқ йўқ! Мен жаннатга нолойиқман шекилли, бу ерга келдим дегунча кайфиятим тушади. Сотиб ололмасангиз алам қилар экан-да! Аммо нарх сўраб чарчамайман. Қизил олмани кўрсам, кўкидан йўқмиди дейман, кўкини кўрсам қизилидан йўқмиди, дейман. Бошқа бўлимларида ҳам

шу! Қарасам, бир растада соатларни териб қўйишибди. Деярли ҳамма соатнинг нархини сўраб чиқдим. Барака топгур эринмай жавради. Ахийри, нима дейишни билмай:

— Тилла соат йўқми сизларда? — деб юборибман. Сотувчи ҳам мени тушунди шекилли, шарақлаб кулиб юборди.

— Тилла соат бўлганида, лекин олардим. Пул бор! — дедим пинак бузмай.

— Ишондик! — деди у ҳам.

Нима қилишимни билмай, опамни кутиб бир чеккада тургандим, бир йигит ғалати ялтоқланиб ёнимга келди.

— Мени кутяпсизми, оппоқ қиз? — қозиқ тишларини намойиш қилиб иршайди у.

Индамадим. Бармоқларимни чалиштириб, гўё уялиб кетгандай ерга боқдим. Шу тахлит юввошгина уй қизи қиёфасига кирдим.

— Буниси муҳиммас, — деди у сурбетларча, — асосийси биз учрашдик. Балки энди кутарсиз...

— ...

— Кутасизми?

— ...

— Ие, соқовмисиз? Қулоқдан ҳам олган шекилли? Нечевў? Хотин бўлса — гунг-соқов бўлса, деб орзу қилгучи эди бир дўстим. Бу балки камчилик эмас, фазилатдир?! Хўш, энди қаёққа борамиз? Анови ерда зўр жой бор. Музқаймоқни додасидан сотишади. Кетдикми?

— ...

Атрофда ҳамма томошабин. Сотувчилар куни билан зерикиб ўтиришади-да! Эшитмаганликка олиб туравердим. Шилқимларга қарши ишлатиладиган энг зўр ва ягона усул шу-да! Мисоли ўқ ўтмас деворга айланасиз-қўясиз. Чурқ этиб огиз очсангиз тамом, қутулалмайсиз.

— Сукут аломати ризо! — деди у тўсатдан ва кутилмаганда мени қўлтиқлаб олди. Энди уй қизини музқаймоқ ейишга обкетмоқчи, денг, музқаймоқни умримда кўрмаганман, унингча. Бунақа кўркам йигит билан темболое! Қўлимни шартта бўшатиб олдим-да, чаптастик билан унинг қўлини орқага қайириб, энкайтириб қўйдим. Додлаб юборди, бечора.

— Ух! Самбистман, демайсизми, эй! Имм!

— Соқов бўлсам, қандоқ гапираман!

Атрофдагилар шарақлаб кулиб юборишди.

— Их! Қўйвор! Эй, қўйвор! Қара, дабдалангни чиқараман.

Дабдаламни чиқарармиш! Хиҳ!

— Тишинг бир қаторми? — дедим кўча кўрган йигитдай. — Бир ҳовуч бўлмасин тагин... — атрофдагилар яна кулишди. Шу пайт опам келиб қолса борми? Ҳалиги йигитни дарров қўйиб юбордим.

— Хеввел! — мени қарғашга тушди опам. — Бир дақиқа якка қолдириб бўлмайди, буни. Албатта, ишқал чиқаради.

Йигит «Худо бир асради» деб ғўлдиради-ю, гум бўлди.

Жоннинг ширини ҳақида

Кўрдингизми, жон ширин! Қаранг-а! Жоннинг аччиғи ҳам бор, ширини ҳам.

Бу дунёда яшар эканман, бир нарсага амин бўлдим. Ҳозир «зўр»ларнинг замони! Э, муштумзўрларнинг эмас-да! Нафсиламбрини айтганда, уларни ҳам «зўрлар» қаторига қўшиш мумкин. «Зарафшон»да ишлайдиган муштумзўр (вишибала) қанча маош олишини биласизми? Билмайсиз, минг доллар олади! Зўрми, зўр!

Хуллас, зўр дегани бу... умуман ҳамма маънода крутой дегани. Мабодо, сал... меровланганингизни сезиб қолишса борми, лох қилиб кетишади. Яъни лақиллатиб! Автобусда пулнинг йиртиғи ҳам сизга тегади, молнинг ёмонини ҳам амаллаб сизга сотишади. Шунинг учун нима қилиш лозим? Анави яҳудий бор-ку, Дейл Карнеги деган, ўшанинг китобини ўқиш керак! Ну, маладес. Гапнинг ўғил боласини айтган-да! «Сиз, — дейди у, — сурбетлигингиздан, худбинлигингиздан уялманг. Бу табиий. Сувга чўкаётган жонивор чўпга ёпишади. Чунки яшаб қолиши керак. Агар у ўзига нисбатан лоқайд муносабатда бўлса, чўкиб ўларди.» дейди.

Шундай экан, осмондаги гапларни айтишнинг нима кераги бор!

Отам нафақа оладилар. Хабарингиз бор, тўй қиляпмиз. Тушунарли, а, буёғи. Қандай эконоом қилаётганимизни ёзиб, шарманда бўлишнинг ҳеч ҳожати йўқ... бир пайтлар институтда домла бўлганлар. Эсим қурсин, айтгандим-а, бунди. Бу йил магистрларга маъруза ўқигани чакиртиришди. Биринчи маош олган кунлари огизлари қулоқларида, илк мўйлов қўйган ўспирин йигитдай. Ҳаммамиз хурсандмиз, денг.

— Ювиш керакмиди, бунди! — дедим қувлик билан.

— Одатда биринчи маош олган одам, бирон ширинликми, тансиқроқ таомми олиб келарди, — деди опам нозланиб.

Отам ўйланиб турдилар-да:

— Қаймоқ олиб келаман! — дедилар тантанавор.

Эртасига илжайганча бир литрлик банкада қаймоқ кўтариб келиб қолдилар.

— Қаймоқ олиб келдим! — дедилар оталик меҳрлари товланиб. Биз қаймоқ кўрмагандай «ур-ре»лаб қувончимизни намойиш қилдик.

— Мунис, ярмини меҳмонларга олиб қўйингла! — дедилар онам. — Ҳаммасини емассизлар!

— Жонини киритамиз! — дедим ишшайиб.

— Кўзимнинг оддида обқўй!

— Обқўяман, дедим-ку, нима сизга бир литр қаймоқ еб, ўлипманми? Устига-устига анавунингиз эртага «свидани»га чиқади. Яна, а?..

— Хеввел, — деди опам қизариб-бўзариб.

Баҳсимиз тугамаганди. Қўшнилар чиқиб қолишди. «Ҳорма-бор бўл» деб хабар олгани келишибди-да! Эрта-индин тўй бўлса!

Онам хурсанд, ҳол-аҳвол сўрашиш бошланди. Бу вақтда мен интизомли аскардай дастурхон устини безаб ташладим. Онам керилиб, етти қоп семириб ўтириптилар.

— Қаймоқдан опке! — дедилар, гўё қўшниларга, биз қаймоқ ҳам еётганимизни билдириб қўймоқчидай.

Шу гапга ғашим келди-да! Ахир, қанақа қаймоқлигини билмасак... Ҳай, майли, сазалари ўлмасин, деб қаймоқни пиёлага ағдардим. Кўриниши ғалати-я! Тепаси сариқ, таги кўкимтир... Ие? — ҳайрон бўлдим мен. Бу қанақа «қаймоқ» бўлдикин? Бир балоси бўлмасин, деб кўзимни чирт юмиб ялаб кўрдим. Қумрон! Ўша дам унинг қаймоқ эмас, қатиқ эканини, қатиқ бўлгандаям ачиб кетганини ҳеч тушунолмаётгандим. Ҳалиги устидагиси, сарғиш кўринаётган ярим пиёлагина қаймоқ экан, қолгани қатиқ. Вой, одамлар-э, калланга қойил. Ё, тавба? Отам уни бир кексагина онахондан қаймоқ нархида сотиб олибдилар.

— Отахон, дуо қиласиз ҳали! — деб сотибди.

Ўша кампирни тушундим, чўкяпти-да, у ҳам! Бола-чақаси билан бирга! Чўкаётган одамнинг кўзига фақат жони кўринади. У чўкиб, бўғилиб ўляпти, кўзлари бақаникидай «орбита»сидан чиққан. Сиз эса унга олижаноблик, ҳалолик, инсонийлик ва яна бир қанча «лик-лик»лар ҳақида фалсафа сўқасиз. Эшитганмисиз, Сукротнинг хотини у фалсафа сўқаётганида, бошидан мағзава ағдариб юборган. Шунга ўхшаб кампир... тушунмайди ҳатто!

— Нима билан ейилади бу? — деб сўрайди ўша кампир. Мен эса бундай деб жавоб берман:

— Виждонга қўшиб!

— Ў, зўр кетади-ку! — дейди кампиршо ҳам бўш келмай.

— Устидан диёнат деган шарбатни ичиб, қизил гул япроқларидан чайнаб юборсангиз мазза қиласиз, — дейман. — Нақ қилпиллама кампир бўласиз!

Хуллас, қаерга келган эдим? Ўтлаб кетдим, шекилли. Мақола ёзганимда ҳам шунақа бўлади. Кўз олдимда қалам ҳақи туради. «Нима қўшсамикин, нимани қўшсамикин?» деб дорга ёйиладиган кирдай бураламан. Бир куни директоримизга шундай таклиф киритдим:

— Илтимос, ҳажми кичик мақолага энг кўп ҳақ тўласангиз...

У шарақлаб кулиб юборди.

— Ўшанда қисқа ёзамиз-да!

Қурғур қалам ҳақи, жуда илҳомбахш, жазавага тушиб кетасан, киши. Кейин қисқартиролмай ҳамма хуноб бўлади. Аммо-лекин масъул котибнинг қайчиси ёмон. Ҳақиқий жаллод! Мақолада лирик чекиниш бўлса тамом, аҳ-ҳа, дейди-ю, шартга кесади, бераҳм? Сиз балки ўша тасвири ҳафталаб ўйлагандирсиз, туни билан ухламагандирсиз, у эса бир сонияда ғиртиллатади. Ҳукм қатъий, эътирозга ўрин йўқ!

Хуллас, ҳар ким билганича рўзғор тебратиб ётибди. Кампирдақа «учарлар» бойишяпти, отам сингари содалар «чув» тушяпти, ишқилиб кун ўтяпти. Бундай ҳолат эса менга ўхшаш энсақотар файласуфларни етиштиряпти. Э, ҳа, қаердаман ўзи? Чорсу бозоридан олинган опамнинг хокандоз, супургисини кўтариб уйга кетяпман. Бир ҳафтадан кейин тўй. Опамнинг тақир-туқурини алақачон олиб кетишган. Эртага бориб уйини ясатиб келишади. Ҳозир опам ёнимда автобусда ширин хаёлларга ғарқ бўлиб ўтирибди. Мен эса ўйлашга мавзу қуригандай ойига минг доллар оладиган муштумзўрларни ўйлаяпман. Касбимни ўзгартирсаммикин?! Ресторанда овқатланадиган «казо-казо»ларнинг тинчини қўриқлаш ҳар қалай бизнинг ишдан муҳимроқ-да! Биз ким бўлибмиз, пешка! Пешка ҳам эмас, бургами, чивинми, бир бало! Анави яҳудий Дейл Карнеги айтадики, асаб бузадиган ҳамма нарсага тупуринг, дейди. Чекка вилоятларда яшайдиган бир

мухлисларимиздан ғалати мактуб олганмиз. У Африкада бир неча йил ишлаб қайтибди. Шу одам турган жойда қон босими деган касалнинг ўзи йўқмиш. Мутлақо йўқ-да! Ҳайрон бўлиб, сабабини суриштирибди. Билсаки, ерли аҳоли умуман ҳеч нарсага куйинмас экан. Африкада нима кўп, илон кўп, заҳарли ҳашоратлар кўп.

Кунлардан бир куни қора танли бир аёлнинг ўглини анақонда ютиб юборибди. Аёл бирпас безовта бўлибди, ёрдам беринглар, дебди, йиғлабди. Ҳамма унга ачинибди. Аммо кеч бўлганини билишган-да! Аёл ҳам бирпасда тақдирга тан бера қолибди. Ҳаял ўтмай юзига упа-элик суртиб, дугоналари билан меҳмонга кетибди. Худди ҳеч нима бўлмагандай кулармиш яна! Уларда аза, ҳайит-пайит, йил оши, оқсолар деган гаплар йўқ экан! Йиғлагани билан боласи тирилиб келармиди?! Биз-чи, биз?!

Эсон-омон уйга келдик. Уй тўла меҳмон, хотин-халаж. Эртага юки жўнатилади. Ҳаммадан мен хурсандман. «Хелги» алақачон даф бўлган. У турадиган хонани ҳам менга беришяпти энди! Опамнинг ҳамма эскиси менга қоляпти...

Келинпошша, уялмай-нетмай кеннойиларига «инструкция» бераяптилар. Уни у уйга осинг, буни бу уйга осинг.

— Агар адашиб кетсангиз, ўзингиз ҳам осиласиз! — гап қистирдим. Ҳартугул опам хеввел демади. Менга бир ўқрайиш билан тинчиди. Кеннойиларнинг олдида одоб сақлади шекилли.

— Кейин ўзингиз куёвтура билан ўзгартириб олаверасиз, — дейишди хотинлар.

— Ҳо, чарчаб қолсинларми? — эрининг ёнини олди ҳалитдан.

— Бунингиз ёмон сотқин! — жигига тегдим яна.

Хуллас, мен ишга бориш баҳонасида бу маросимдан, яъни битта «кийимлик» бўлишдан маҳрум этилдим.

Зарил кепти-да, хотинлар билан чуваллашиб, уёққа миҳ қоқ, буюққа миҳ қоқ. Яна анови серрайган «Хелги»ни ясагиш керак. Уй безатишга йўқни бордай қилиб ясатадиган Дилфуза кеннойим билан (кичик тоғамнинг хотинлари), олтига «оёқли», саккизта «қўлли» Назира холамни юборадиган бўлдик. Мени югурдакликка тайинлашаётганди, ишхонада муҳим ишим бор, деб бўйин товладим. Фалон жойда ишласам-а, бўлим бошлиғи бўлсам, Калонхонов деганлар олдимда тикка турса-а, улар учун Муниска — югурдакман! Шунга чидаб бўладими?

Барибир пешонага ёзилгани бўлади, дейишади-ку! Ишхонада ҳам менга югурдаклик ишини тайёрлаб қўйишибди. У ёққа бор, бу ёққа бор! Босмахона харажатлари тўланган хужжатни элтиб бериш керак экан. Бир марта Мансур студентдан жўнатгандик, хужжатларга қўшилиб ўзи ҳам йўқолиб қолди.

Босмахона харажати тўланган қоғозларни бинойидек олиб кетаётгандим, йўлда айнидим. «Зарафшон» ресторанига яқин келиб қолганда сомсапазлар, ошпазлар, ишқилиб ҳар хил «паз»лар иш билан машғул. Хўранда кутишади. Чор-атрофда «крутой»ларнинг дўкони. «Зарафшон»нинг атрофида битта-иккита ухахонлар туришибди, гердайиб. Айниқса, ресторан эшикбони жигимга тегди. Оқ кўйлак, костюм-шим, бўйинбоғ. Бор-йўғи эшикбон-у, турибдилар, ресторан хўжайинидай. Индамай ичкарига кириб кетаётсам, тўхтади. Тўхтатишини билувдим.

— Ўв, лилипут, қаёққа? — деди у уст-бошимга истеҳзоли тикиларкан. Ҳақорат қилгани қаттиқ ботди. Лекин ўзимни босдим:

— Мумкин эмасми кириш?

— Мумкин. Аммо яқини тўлап қўйинг, оймича. Бунақа жойга кириш учун пул тўланади, — доноларча деди у.

— Ман ўтиришгамас... ишга кирмоқчийдим.

У менга кинояли назар ташлади.

— Бу ер цирк эмас, ресторан! Маймунлар ишга олинмайди! — яна ҳақоратлади у. Ёнидагилар мириқиб кулишди.

— Ие? — жаҳдим чиқиб кетди менинг. — Ким маймун?

— Офисанкаликка йўлатишмайдиам! — қатъий қилиб, деди у. — Паканалигингизни қаранг! Худонинг ишлари, а?

— Мартишканинг ўзи! Қиёфадош! — атрофдаги йигитлар ҳам масхаралаб кулишди. Мен эса тишимни-тишимга босдим. Майли, гапириб олсин-чи, аҳволига маймун йиғламаса, Мунис эмасман!

— Биласизми, бизга қанақа қизларни олишади, — у қўли билан жононларнинг гавдасини қилиб кўрсатди. — «Шест на девит» бўлиши керак!

— Нима у «шест на девит»?

— Рисоладагидай дегани!

— Хўп, майли. Офисанка бўлиш ниятим йўқ. Ичиб-сасиб ўтирганларга, жилпанглаб овқат обораманми? Мен бошқа ниятда келдим. Муштумзўрлар керакмасми? Мастларни опчиқиб ташлайдиган-чи?

Буни эшитиб олифта умуман думалаб қолди. Ёнидаги «крутой»лар ҳам мириқиб кулишди.

— Ўйлаб гапирвоссизми? Том жойидами?

— Том зўр, хорижники! — дедим пинак бузмай. — Ушу билан шуғуланганман. Серёзна! Бир-икки приём кўрсатайми? — кўзларимни қисиб дедим. Унинг анқайиб турганидан фойдаланиб, устозимиз ўргатган бир приёмни ишга солдим. Туфлининг едирилган пошнаси билан эшикборнинг қорнига зарб туширдим. Бу маймун деб ҳақорат қилганинг учун, дедим ичимда бадхоҳ қувонч-ла. Икки букчайиб қолди, шўрлик. Кейин бўйнига «қарс» этиб бир ургандим, сувдан чиққан мушукдай «шилқ» этиб тушди. Ҳиринглашиб турган йигитлар ҳам жим бўлиб қолишди. Йигитга уят бўлди-да, аҳволи танглигига қарамай, буқадай ҳезланиб (жуда буқадай бўлмаса-да, умуман) ўрнидан турди:

— Ҳозир гижимлаб ташлайман! — у важоҳат билан мен томон юзланди, пайтдан фойдаланиб, энгашиб унинг орқасига ўтдим-да, қўлини қайириб, силтаб юбордим. Кутилмаган ҳаракатдан у яна гурсиллаб йиқилди. Кейин эски туфлийимни унинг қорнига тираб сўрадим:

— Қалай, ярар эканманми?!

Шу пайт кимдир қарсиллатиб чапак чалиб юборди.

— Вой, маладес-э, боплади-ку, а!

Йигирма беш-ўттиз ёшлар чамасидаги йигит. Қошларини истеҳзоли керганча, менга тикилиб турибди. Қуйиб қўйгандек Тарканга ўхшар экан. Таракан эмас-э, анави қўшиқчи бор-ку! Худди ўшанга ўхшатиб, даҳанининг пастига ҳассадек соқол қўйибди.

Писанд қилмадим. Бу қизларда энг зўр приём дейилади. (Билмасангиз, билиб қўйинг!) Шунчаки сочимни олифтанамо текисладим-да, энгил-бошимни қоққан бўлдим. Кейин чўзилиб ётган йигитга мағрур тикилганча:

— Ҳе, беадаб! — деб қўйдим. Бўлди кулги, бўлди кулги... Жоним омонлигида жуфтакни ростладим. Ресторандан чиқиб, қилган ишимдан завқланиб кетаётсам, орқамдан биров сигнал чалди. Мусиқаи сигнал!

Оппок «Лимузин» шундоқ рўпарамга келиб тўхтаса бўладими?!

— Ўтиринг, яхши қиз, обориб қўяман!

Қарасам, бояги қарсақ чалган.

— Ў, сиздай зоти олиини овра қиламанми? — дедим олифтанинг характерига мослаб. У ялтоқланди. Бир текис оппок тишларини кўрсатиб тиржайди. Гўё тишини реклама қилиб суратга тушаётгандай. Америкада, эшитганмисиз, тишининг лаки ҳам бўлар экан. Тиш дўхтирга минг доллар берсангиз, тишингизни оппок қилиб лаблаб қўяркан. Кейин эса булар тиржайиб, тиш пастасини реклама қилишади. Содда халқ эса паққос ишониб, тишини ўша пастага юваверади, юваверади. Юз марта тишини ойнага солади: «Ие, вой, оқармапти-ю? Грамм оқармапти». Оқармайди! Блиндамед ҳам, Колгейти ҳам, Пепсодепти ҳам шунақа!

Хуллас, гапим мойдай ёқиб тушди. Очигини айтсам, «Лимузин»нинг ичини ҳеч кўрмаганман. Ичи қанақа бўларкин?

— Овораси борми? — деди йигит қошларини қоқиб ўтиришга имо қиларкан. Лик этиб машинага чиқиб олдим. Ўриндиқларга қора кимҳоб тўшалган. Машинанинг ичи шу қадар чинни чироқки, гўё менинг эски-туским уни ифлос қилиб қўядигандай. Шунга қарамай, ҳар куни «Лимузин»да юрган кишидай, оёғимни чалиштириб, яллайиб ўтириб олдим.

— Ушунга қаерда ўргангансиз? — сўради у маданиятини намоиш қилмоқ ниятида ўта мулойимлик билан.

— Ўзбекистондаги ушунинг отаси бор-ку, Фарҳод ака деган, ўша одамдан! У ўзга сайёраликларга ҳам тренерлик қилган. Ўзим икки марта черний пойс олганман. Анави тўнка эса, ишонмади, паразит! — қистирдим мен.

— Қойилман, класс! — бошмадоғини кериб кўрсатди у. — Нима иш қиласиз?

— Ў, ҳунарим кўп! Қайси бирини айтай? Цирқдаям ишлаганман, ҳайвон ўргатувчи бўлиб. Йўлбарслар билан ишлардим. Предкала (ота-онам демоқчиман!) «қиз бола нарса...» деб уришаверишди. Шунга деб қанча совчи айниб кетди!

Йигит шарақлаб кулиб юборди. Кейин жавобни ҳам эшитмай:

— Қаёққа кетаётгандик? — деб сўради.

Лимузин асфальт кўчалардан ҳавода сузгандек энгил учиб боряпти, денг, бирам мазаки!

— Машинангизни билмадим, лекин мен Келес тарафга кетяпман!

— Шуни бошида айтмайсизми?

— Сўрамасангиз нима деб айтаман. Обориб қўяман, дедингиз. Обориб қўйиш ҳам ҳар хил бўлади-да! Масалан, метрогача, автобус бекатигача, бензаколонкагача, баъзида «кечрас, оппок қиз, у ёғига катта кўча» деб ярим йўлда тушириб кетишади. Сиз қаёққача обориб қўймоқчисиз, билмасам.

— Дуненинг чеккасига десангиз ҳам...

(Ў, жуда «шаблон», сийқа жавоб бўлди-да!)

— Чеккада нима бор, уруш кетяпти!
 Йигит машинасини буриб, Келес томонга ҳайдади. Мийғида кулиб қўйди.
 — Турмушга чиққанмисиз?
 — Қаёқда! Куёвтура «черний пойс» олганимни билса бўлди, айнийди. Онаси ҳам, ўзи ҳам.
 — Институтни ҳам...
 Энам қотди. Нақ терговчига ўхшайди-я!
 — Ў-ў! Биографиям ёзма равишда керакмасми, ишқилиб, — унинг гапини бўлиб дедим. — Маҳаладан, иш жойидан справка дегандай... Очигини айтиб қўяқолай, ҳаммаси дастимдан «дод» дейди.
 — Қаерда ишлайман, дедингиз? Э, ҳа, циркда дедингиз-а?!
 — Йўғ-э, аввал ишлаганман. Ҳозир «Маслаҳатдош» деган газитда ишлайман. Вақтинчалик ишлаб турибман. А так, пулдан қисилган жойим йўқ. Брат Эмиратга қатнайди. Ишкоп тўла кийим. Танлашга эринасан киши.
 Йигит «хих» деб кулиб қўйди. Чиройли қошлари чимирилди.
 — Унда нега иш қидириб юрибсиз?
 — Қўддан берганга қуш тўймас, ётиб еганга тоғ чидамас, дейдилар. Текин пишлоқ эса фақат қопқонда бўларкан.
 — Гапни ҳам-а, қалпоқ қилиб қўяркансиз!
 — Ойим ҳам шунақа дейдилар. Гапга туққанман сени, дейдилар...
 Йигит ёнидан зарҳал ҳарфларда ёзилган кичкина оқ қоғозча чиқарди:
 — Мана, визиткам. Чинданам иш керак бўлса, кўнғироқ қиларсиз!
 Бу пайтда маҳалламизга ҳам оз қолганди. Кўчанинг бошида Солиҳ ака деган бир бой киши туради. Икки қаватли қийқирик иморат солган.
 — Шу ерда тўхтатворинг! — дедим бинога имо қилиб. — Етиб келдик.
 Йигит бир менга, бир бинога қаради-да:
 — Хих! — деб кулиб қўйди.
 «Лимузин»дан тушиб, лабимни чўччайтирдим. Ишонмади, барибир! Қилни қирқ ёрган экан-э!

Афсанлар

Тўйнинг асоратлари битмай, ишга чиқдим. Опамнинг тўйи-да, қайси тўй бўларди. Пул керакми, керак. Опам олган қарзларни тўлаш керакми, керак! Бугун «планёрка» бўлар экан. Пойлаб-пойлаб чиққан кунимни қаранг. Планёркада газетанинг бўлғуси сонини режалаштириб оламиз. Тортмамизда йиллаб моғор босиб ётган, ачиган... мақолааларни олиб, бош муҳаррирнинг хонасига кирамиз. Булар асосан бўлғуси фан номзодларининг чала пишган «илмий» мақолаалари... Ўзларидан бошқа биров ўқимайди. Ҳатто котибаси ҳам. Компьютерда теришга теради-ю, лекин ўқигани кўнгли ҳалигиндай бўлади.

Исмоил Исроиловичнинг хонасида фақат ўшанақалар ўтиришади. Эрталаб кирсангиз ҳам, тушдан кейин ҳам бош муҳаррирнинг хонаси ўшалардан бўшамайди. Ориқ-семиз папка кўтарган. Баъзида пакит-сакит қилиб, жилпанглаб кеп қолишади. Шундай кунлари эркак муҳаррирлар, э йўқ, бе йўқ, тушликка яқин «гум» бўлишади. Демак!.. Тушунарли, уёғини ёзиш шартмас! Биз шўрлик ямоқчиларни ҳеч ким ҳеч ёққа таклиф қилмайди... Бир куни эшакни тўйга айтишибди. Унинг эса ҳеч қовоғи очилмасмиш.

— Ҳей, сени тўйга айтишди, ахир. Нега хурсанд бўлмаяпсан? — сўрашибди ундан.

Эшак эса хомуш жавоб қилибди:

— Э, нима қилишарди. Эшакка барибир сув ташитишади-да! — дебди.

Шундай қилиб, ҳар қандай шароитда ҳам биз шўрликлар сув ташиймиз. Кечирасиз, мақолааларнинг сувини сиқамиз.

Хуллас, тўйдан кейин чарчаб, «планёрка»ни эшитиб, кайфиятим тунд бир аҳволда хонага кирсам... биттаси ётибди. Ё, астафғируллоҳ! Ўтирибди эмас, ётибди. Стуларни бирлаштирибди-ю, устига чиқиб ётиб олибди. Стол орқасидан сўлақмондай қора ботинка чиқиб турибди. Анграйиб қолибман. «Камбағални сийласанг, тўрваси билан тўрга чиқади» дейдилар-ку!

Нима қилишни билмай, бошқа стол қаршисига бориб ўтирдим. Шу пайт эшик очилиб, бош муҳарриримиз кирди. «Жуда вақтида кирдилар-да, ҳозир анавини, уҳ! Бир боппайлик!» деб ўйладим.

— Анавини қаранг! — қора ботинкага ишора қилдим. Исмоил ака кўзойнагини тушириб, ўша томонга қаради. Аввал ҳеч нимага тушунмади. Кейин ботинкани кўриб:

— Ие, вой? — деб юборди. Кўзойнакни тақиб, бошқатдан қаради. — Ким бу?

— Билмасам, — елка қисдим. — Ётибди, кирсам...

Исмоил Исроилович ўйланиб қолди. Жаҳллари ҳам чиқмади ҳатто:

— Узоқдан келгандир-да, майли, дамани олақолсин! Унгача «планёрка» қилиб оламиз. Мунисахон, материалларни олиб, хонамга кириб, — кета бошладилар. Кейин туйқус бир нарса ёдларига тушгандай мен томонга бурилдилар-да: — Ҳа, айтганча, тўйлар яхши ўтдими? — деб сўрадилар. Мен «яхши» дегандай бош ирғадим. Ичимда эса бош муҳаррирнинг лоқайдидиган «пақ» ёрилай деяётгандим.

— Ҳозир, анави йўғимизда нарсаларимизни «шипириб» кетса-чи? — кўзларим олайиб ортларидан бақирдим

— Йўғ-э! Ҳали-вери уйғонмайди, шекилли?! Устидан қулфлаб кета қолинг!

Раҳмдилликни қаранг! «Уйғотманг, ухлайверсин эмиш!»

Чала битган мақолаларни, қийтим газет парчаларини олиб, хонани қулфлаб чиқдим. Кирсам, жамоат жам! Аббосхонов ўтирибди, қовоғидан заҳар томчилаб, пешонаси «гармошка»! «Техрон-43»да ўтирибдилар, гўё. Собир қилтириқ сақич чайнаяпти. Фаросатингга чипқон чиққур! Яна бу кишим ҳокимиятда ишламоқчилар. Ҳаммалари мени кўриб хурсанд бўлиб кетишди. Ямоқчиларнинг сафи тўлди-да!

Ёш қизларимиз бир нималар деб пичирлашиб, ҳиринглашади. Катта муҳаррирларимиз папкаларга жойланган «ғишт»ларини кўтариб келишган. Ғиштсиз иморат битадимми? Бу ғишлар тарихий, насиҳатнамо «Алломиш полвон йигит бўлган!» қабилидаги мақолалар.

Режалаштиришда аввалига жимжитлик ҳукм суради. Доскага чиққан ўқувчидай нафасимиз чиқмай қолади. Исмоил ака бош ҳакам! Ҳеч ким «нагрузка» олишни хохламайди. Кўрайлик-чи буюғини.

— Хўш, қани, таклиф қилинглар, нималар бор?

(Баъзи мақолалар аввалдан «қистириб» қўйилган бўлади!)

— Анави бор эди-ку! Ўзингиз ўқигандингиз... — дейди катта муҳаррирлардан бири.

— Э, ҳа, айтганча, шуни қўяйлик.

Ҳеч ким ҳеч нимани тушунмайди.

Катта муҳаррирлар сўлақмондай «ғишт»ларини олиб стол устига қўйишади. Тарақ!!!

— «Авесто»да замон нафаси». Исмоилжон, бу йил «Авесто»нинг фалон йиллиги. Дата! Анави аспирант бола бор-ку, ўшаники! — дейди Аббосхонов.

— Қайси? — ҳайрон бўлади бош муҳаррир.

— Анави-чи, нуқул қовоқ сомса обкеларди-ку, ўша!

Бош муҳаррир кулиб юборади.

— Эсладим, эсладим... Акаси ҳам келиб-кетибдими ўшанинг! «Қулоқ-бурунли» (уха, горла, нос) гумма ҳам олиб келувди!

— Шу-шу! — тасдиқлайди Аббосхонов. — Жуда «талантли» бола! Бўладиган бола!

Аббосхонов «талантли» деб ўлиб-тириляптими, демак, ўша мақола бир тийинга қиммат! Катта муҳаррир Сабиҳа опамиз гапга аралашдилар:

— «Авесто»да маънавият». «Авесто ва биз». Бу мақолалар бир йилдан бери чанг босиб ётибди. Муаллифлар даҳлизда кўришса бўлди, юргани қўйишмайди. Қаёққа қочишимни билмайман... — дейдилар куюниб. — Сомса опкелган аспирант яқинда келди-ку! Булар бир йилдан бери кутишади.

— Уларни ҳам қўйинглар! — дейди Исмоил ака. — Шу сонга!

— Ие? Учта «Авесто» бўладими? Битта сонда-я? Ўсмоил ака, кейин газитни кимга сотамиз? Ўша кўзойнак таққан аспирантларингиз ҳам олишмайди. Битта газит беринг, деб таҳририятга келишади, гадоичилик қилиб.

— «Авесто»га бағишланган махсус сон чиқарворамиз...

— Қўйинглар-э! Фалончи ибн Пистончининг 999 йиллиги-чи! Бу сиёсий масала, Исмоил Исроилович! Махсус қарор бор!

— Ҳа, айтганча? — бош муҳаррир ўйланиб қолади. — Унда, махсус сон қилолмас эканмиз...

Нафиса бўлса доим хаёлпаршон. Ҳар сафар битта гапни қайтаради:

— Нима, нимани айтишяпти? Қайси мақолани қўйишяпти?

Тушунтиролмайсиз. Шифтга қараб ўтиради.

Бошқон хуноб. Чунки у газетани сотиши керак.

Шу десангиз, орамизда «қуёнлар» ҳам бор. Маккор, ювош, ўз қадрини биладиган «қуёнлар». Ўзлари шу ердалар-у, «мени кўриб қолишмасин-да», деб бировнинг орқасига беркиниб ўтиришади. «Менга деса, ўнта «Авесто» чиқсин, мени кўришмаса бас!» — дейди бу «қуёнлар». Каминаи камтариннинг ҳам «қуён» бўлгиси келади. Шу боис, баъзида кайфиятим бўлмаса, писмайиб ўтираман...

— Охирги саҳифа қолди! — бақириб эълон қилади бош муҳаррир «ким ошди» савдоси бўлаётгандай. — Қизиқ нарсалардан борми?

Жимжитлик... Ҳамма ўзига «нагрузка» олволган. Агар қалам ҳақи тўланганда-ку, хомталаш бўп кетарди-я, саҳифа, афсуски...

Биров хўрсинади, биров шифтга тикилади.

Мухаррирнинг кўзлари «ха, бўлинлар» деяётгандай илтижоли. Сукунатни ҳеч ким бузолмайди. Исмоил аканинг ахийри тоқати тоқ бўлади.

— Ҳа, майли, ўзим ёзиб бера қоламан!

Ҳамма «хайрият-э» дегандай енгил тин олади. Башарадаги тугунчаклар ечилиб, чеҳралар очилади. Мухарриру котиблар «ғишт»ларини папкага жойлаб, бирин-сирин хонани тарк этишади.

Собир қилтириқ эса яна охирида қолади. Доим шунақа. Охирида қолиб, таҳририятдаги тегиримон тошини бир ўзи юритаётгани ҳақида доклад қилади.

Хуллас, ҳар сафарги планёрка тахминан шу тахлит ўтади.

Бу сафар ҳаммадан олдин, пробкадай отилиб, мен чикдим. Шошаётгандим-да! Анови гўрсўхта, уйғонганмикан?! Кирганимда хонада ётган-чи?

Калитни шарақлатиб, эшикни очдим. Қарасам, ўтирипти! Худога шукур-э, ўтирипти! Қаймоқранг костюм, ёқасига оқ капалак қўндирилган. Кўринишидан биб-бинойидек одамга ўхшайди.

— Яхши ётиб турдингизми?! — дедим кесатиб. У пинагини ҳам бузмади.

— Ҳовва! — деди жиддий. — Поезда келгондик! Грамм ухлатмади-да! Туни минон тақа-туқ.

— Бирон иш билан...

— Ҳовва! «Маслаҳатдош»ни ўқиб турамиз. Яхши, бўлади! Омма, келишдан мақсад бумас. Сизга бир сирни айтмоқчиман! — кўзларини маъноли юмиб-очди у. Чеҳраси жиддий. Шу қадар жиддийки, кўрган одамнинг кулгиси қистайди. Кулиб юбормаслик учун кафтим билан пешонамни ишқаган бўлдим.

— Қулоғим сизда!

— Афсанлар ҳақида эшитганмисиз?

— Қанақа афсанлар?

— Ие, билмайсизми, афсанларни! — у ғирт чаласавод экансан-ку, дегандай нигоҳи билан мени ер қилди. Кейин:

— Ў-ў! — деди маънодор. — Олтмишта китоб бор, олтинга тенг! — олимнамо деди у.

— Шу китобларда афсанларнинг лойиҳаси ёзилган.

— Афсан деганингиз нима ўзи?

— Афсанми, их-ҳа, анов бор-у, анов... учар бир бало, нима дердиларинг-а... ҳалиги ... отинг қурғур-э...

— НУЖми?

— Ҳовва! «Авесто»дан ҳам илгари ёзилган бу китоблар. Шу китобда афсан дейилгон.

— Уша китоблар қаерда экан? Кўрсак, ўқисак бўладими? — сўрадим қизиқсиниб.

Унинг қиёфаси жиддийлашди. Кейин мени ҳайратда қолдирганча, бошини бармоғи билан ниқтаб кўрсатди:

— Манов ерда! 60 та китоб, шу ерга сиғиб кетгон!

Хонада ўтирганлар (шу пайтгача «ғишт»ларини кавлаштираётгандилар) жим бўлиб қолишди. Баъзи бир тажрибасиз қизларимиз ҳиринглашди. Мен эса таҳдидли томоқ қирдим. «Жим бўларинг!»

— Э, синглим, афсанларни секундда ясаб ташлайман. Дўлатимизда биринчи бўлиб НУЖ яратилади. Тасаввур қиялсанлами?

— Тасаввур қиялпман! — дедим оғзим пашша киргундай очилиб.

— Афсан жуда тез ҳаракат қилади. Икки секундда Амриқода турибсиз-да!

— Хўш, меңдан нима хизмат?

— Афсан яшаш учун маблағ керак, сингил! Ҳоқимиятга бир хат ёзсак... Санлар газит номидан элтиб берсаларинг...

— Қизиқ экансиз-ку! Ўзингиз бориб гаплашавермайсизми?

— Энди газит номидан бўлса... Мен неча марта бордим. Ҳайдаб юборишди.

— Улар ҳар кимга пул беришмайди. Устига-устига, бу афсанларингиз шубҳали нарса!

— Омма, рашчётлар тўчна! Булар менинг қадримга етишмаяпти. Биласизми, мен қанақа одамман! 60 та китоб миямда! Ёд ҳаммаси! Амриқода бўлганимдами, она, улар қадримга етарди!

— Энди...бу масалани ёлғиз ўзим ҳал қилолмайман-да! — чайналдим. — Бошлиқларнинг олдидан ўтмасак бўлмайди.

— Ҳовва! — деди ўйчан. — Агар НУЖни ясасак, сани ҳам шерик қилардим, — пичирлади у. — Биринчи пазажир бўласан. Ҳовва! — деб олди у. — Вақтни чўзмай қоғоз-қалам ол! — буюрди «олим».

— Нега энди?

— Хат ёзамиз... — деди гўё мен котибасидай.

— Энди, ака... айтдим-ку, бошлиқлар...

— Намунча бошлиқлар деяверасан-а?

Шу пайт хонага Аббосхонов кирди. Доим хонамизга кирса энсам қотарди. Бу сафар куюқ булут ортидан ярқ этиб офтоб чикқандай бўлди.

Аббосхонов саломингизга алик ҳам олмайди. Бошини лиқиллатиб қўя қолади. Эринса керак. Бу сафар ҳам шунақа қилди. Кўзи қўлимдаги қорозда:

— Нима ёзипсизлар? — менга шубҳали назар ташлади у.

— Ҳокимиятга хат ёзмоқчимиз! — дедим хотиржам. Аббосхоновнинг кўзлари олайиб кетди:

— Нима!!! Қанақа хат? Биздан бесўроқ нега ҳокимиятга хат ёзасиз? Сиздан чиққан ақлми?

— Йўғ-э! Ҳамма ақл манави акамининг бошларида экан. 60 та китоб бошларига сиғиб кетибди. Ўша китобда НУЖнинг лойиҳаси ҳам бор экан. НУЖ ясашни биламан, фақат маблағда қолган гап, деяптилар. Шунга, ҳокимиятдан пул сўраб...

— Муниса! Эсингиз жойидами? Ким ишонади бунга, — жеркиди Аббосхонов.

— Топамиз ишонадиганларни! — кўзларини маъноли юмиб-очди «капалак» таққан амаки. — Хатни ёзаверларинг. Уёғини менга қўйиб берасанла, ҳовва!

— Гапга тушунасизми ўзи?!

Аббосхоновнинг бақир-чақирига бош муҳаррир ҳам чопиб келди.

— Нима гап?

— Манави одам НУЖ ясагани ҳокимиятдан пул сўрамоқчи эмиш. Бизнинг номимиздан! Гап тушунтираман, десам, ҳеч тушунмайди.

— Ҳаммаларинг «биринчи пазажир» бўласанла, — ваъда қилди у жиддий.

— Энди, ока... — хотиржам гап бошлади Исмоил ака. Гапнинг оҳангиданоқ маълум нима дейишлари. Манави шунга кўнарканми? — Бизни ҳам тушунинг-да! — давом этди Исмоил ака, — ҳокимиятда катта раҳбарлар ўтиради. Ҳамма пулнинг ҳисоби бор. Жуда қаттиқ назорат уёқда. Унча-бунчага пул бермайди, улар. Гапингизни эшитмайдиам. Иши бошидан ошиб ётибди!

— Хат ёзиш шунча қийинми, а? Чизмалари тап-тайёр, рашётлар тўчна! Учиши аниқ. Ёки НУЖ ясаш ман этилганми?

— Э, барака топкур, тушунинг, ахир...

— Ҳокимиятдагиларинг йўқ, дейдими? Икки секундда Амриқода бўласиз. «Биринчи пазажир» бўласанла дедим-ку! Ўзбекистонда, дунёда биринчи бўлиб НУЖ ясалса, ёмонми. Бу ўзи қанақа система-а?

Хуллас, бош муҳаррир, ўринбосар — икки кишилашиб роса уринишди, қани энди гапга кўнса бу...

— Бўпти! — деди Аббосхонов туйқусдан рози бўлиб. — Фақат аввал куйидаги ҳужжатларни тахлаб келасиз, ҳовва! Хатни уч нусхада «ксера» қилдирасиз. Маҳалладан, иш жойидан испарапка, соғлигингиз ҳақида ҳам испарапка: дўхтурдан ўтасиз, форма 284. Ёзиб олинг, ёзинг, ёзинг! Хўш, болаларнинг метрикаси ҳам керак бўлади. Псих-дўхтурдан ҳам ўтиш шарт. Сан-эпид истансанинг ҳам рухсати бўлиши керак. Таракан-паракан йўқми, уйда! Налогдан ҳам рухсат оласиз. Бу ёқда ДАН ходимлари бор. Ҳаммаси уч нусхада бўлсин! Лойиҳани ҳам уч нусхада тахлайсиз. Машина созлаш заводини биласизми? Бош инженернинг имзоси, албатта, керак! Ахир, НУЖ ясаш ҳазилакам иш эмас-да, оғайни! Шу ҳужжатларни тахлаб келинг. Иннайкейин ҳокимиятга бирга чиқамиз. Маъқулми?

Шилқим сўлжайиб қолди.

— Маъкул, акамолло! — деди у руҳи тушиб. — Тахлаймиз ҳужжатларни ... — Шундай деди-ю, ғоз юриб хонадан чиқди. Шу кетганча даф бўлди. Миясига 60 та китоб жойлаган мухлисимизни қайтиб кўрмадик. Қаранг-а, баъзи пайтларда тўрачилик ҳам наф берар экан!

Бир чеккаси у алдамаган бўлса-чи! Чиндан ҳам НУЖ ясашни билса, унда биз илмни бўғган бўламизми? Аммо ҳозир НУЖ ясайдиган замонми? Кўрпангга қараб оёқ узат! — деган французлар. НУЖмиш-а, хиҳ!

Кутилмаганда хонага бир тўда қора-қура кийинган аёллар кириб келишди. Уларнинг ортидан Исмоил ака кўринди. Чехрасида «навбатчи» табассум! Дарров ҳаммасига тушундим. Улар мен билан танишгани келишаётганди. Оббо, Худо урди! Нега яна мен?!

Йўқолган қўлёзма

Шу денг битта мақола йўқолиб қолибди. Таҳририятда бунақа ҳодиса бўлиб туради. Баъзи мақолаларни эса группавой, келишиб йўқ қиламиз. Исмоил Исроилович кўнгилчан одам дегандим-а, эсингиздадир... Баъзан жуда ўтиб тушади, бу кўнгилчанлик. А? Ҳа! Ҳаваскор ёзувчини эшитганмиз, ҳаваскор шоирни ҳам эшитганмиз. Аммо иқтисодчиси фалати-ку! — демоқчимисиз. Фалати одамлар кўп дунёда. Бир кучли олим, физик, академикни танийман. Ҳаваскорнамо (Жўқиникига ўхшаш) шеърлар ёзиб, таҳририятма-таҳририят кўтариб юради. Меҳмондорчилик бўлса қўярда-қўймай шеър ўқийди.

Неварасининг ақиқа тўйида чақалоқча бағишлаб шеър ўқибдилар. Ўша куни дадамдан гап эшитиб олдим:

— Сен ҳам юрибсан-да, ёзувчиман деб! Шоир деган муңдоғ бўпти!
Салобатли сув хўжалиги директорини танирдик — Карим Каттаев деган. Тушган даромадига китоб бостиради.

Бир пайтлар тахририят билан Самарқанду Бухорога борганмиз. Карим Каттаев туни билан шеър ўқиб чиққан, ўшанда. Ухламай, мудраб ўтириб эшитганмиз.

Меҳмонхонада аёллар гурунг қилиб ўтиргандик, Аббосхонов билан шу Карим Каттаев кириб келишди. Аббосхонов чарчаган, портлай деяпти. Кун бўйи шеър эшитган шекилли!

Карим Каттаев эса болалардек беғубор жилмайиб турибди. Аббосхонов «қутқаринг» дегандай илтижолни кўзларини бизга қадади.

— Ҳадеб мен эшитавераманми? Сизлар ҳам эшитинглар! — ёлворди у. — Шундоқ шеърларини биргина мен эшитсам, увол-да, сизлар ҳам баҳраманд бўлинглар! — деди-ю, чиқа солиб қочиб қолди.

Кайфиятимиз яхши эди, шоирнинг шеърларини «урра-урра» қилиб эшитдик.

— Яшшанг, яшшаворинг-э, шоир!

Олқиш, қарсак...

Буёғи тонггача давом этди. Хонадан гандираклаб, зўрға оёқ узиб чиқибмиз. Шоирга бало ҳам урмади. Яна денг, боягидай жилмайиб турибди. Нима дейди, денг:

— Эрталабки нонуштагача сизларга атаб битга шеър ёзиб кўяман! «Маслаҳатдош» қизлари» деб аталади у.

Биласизми, шу шоир халқи ваъдасида туради. Бирамас, иккита шеър ёзибдилар. Ана, сизга ихлом. Нонушта тугагунча яна шеър эшитдик. Карим Каттаевнинг ўзи на овқат еди, на ухлади. Мана, сизга талант... Шеър ўқигани овқат ўрнига ўтаверади, шекилли.

Нима дейётган эдим-а? Ҳа, ҳаваскор иқтисодчилар ҳақида гапираётгандим. Ҳозир бу мўдний касб. Ҳар икки ёшнинг биттаси иқтисодчи, бошқаси дипломат, яна бири юрист.

Бир бобой борлар, бозорқўм. Бозорда патта йиғар эканлар. Шу одам иқтисод ҳақида илмий мақола ёзиб келибдилар. Ўқийман деб, тишингиз синади. Шу мақола ҳам чиқди!

— Жуда яхши мақола экан! — дедилар Исмоил ака салмоқланиб. — Иқтисод бўйича янги, теша тегмаган таклифлар бор.

— Ўша таклифларнинг нимадан иборатлиги айтилмаган-ку!

— А, энди, униси муҳиммас! — деб кулдилар Исмоил ака.

Яна қайси бир фирманинг директори бор экан. Ўша «Гўрўғли» ҳақида мақола ёзиб келибди. «Олди-сотдингни қилсанг-чи!» дейдиган одам йўқ.

Вазира опа мақолани олдилару яшириб қўйдилар.

— Йўқ, тамом!

Аммо йўқолган мақоланинг қайси турга мансублиги номаълум. Группавой йўқотилганми ёки Вазира опанинг ўзи «гум» қилганми, билолмадим. Балки оёғи чиқиб, аразлаб кетгандир. Ҳайф-э, сендақа журналистларга!

Уни топамиз деб кўчгандан баттар бўлдик.

Мақола қизил гулларнингми, яшил гулларнингми ҳақида эмиш. Анави қизил гул-чи, тилнинг тағига ташланадиган.

Вазира опанинг олдига кирдим. Кўзимга қараб туриб елка қисдилар:

— Балки Шоиранинг тортмасидадир?!

Чопиб унинг хонасига кирдим. Қарасам, Собир қилтириқ ўтирибди, яна. Мени кўриб, Шоира «дувв» қизариб кетди:

— Бу ерда нима қиялсиз? — Собирга еб юборгудек тикилдим.

— Мақола қидиряпман...

(Гапини қаранг, мақола қидираётганмиш!)

— Хўш?

— Нима, хўш?

— Топилдимми?

— Йўқ!

— Унда нима қилиб ўтирибсиз, ялпайиб?!

Собир индамади. Таманно қизлардай «чирг» бурилиб хонадан чиқди. Кўнглимининг кўчаси-ей...

— Эҳтиёт бўлинг бу холерадан! Тагин... биласиз-ку!..

Шоира кутилмаганда йиғлаб юборди.

Ўзи бир хокисор, ажойиб аёл. Бахти очилмади-да! Яқинда ажралишди. Шоира келишгангина, мулоим, дидди-фаросатли. Эри бўш-баёв йигит эди. Муллакаси топармон-тутармон. Эрини ишлатиб, пул бермас, Шоира тушлик қилмай, олган пулини рўзгорга яратар эди. Охир-оқибатда ошқозони оғриб қолди. Эри ота-онасиникига обориб ташлабди. Шоира ҳеч нимадан беҳабар даволаниб юраверибди. Кейин билишса, у писмиқ «ажрашаман» деб судга ариза бериб қўйган экан. Бечорага касалаванд деб айб қўйишибди. Эри судда нима дебти денг? Хотинимга кўнглим йўқ деганмиш!

Ўзим кал, кўнглим нозик деганлари шу-да! Ўғлини ҳам кўргани келмасмиш. Одамлар галати-я, ҳозир. Шунинг учун анави шум бунинг кетига тушган. Кетворгангина аёл эмасми, у! Ҳа, кўзлаган кўзларингга тўфон кирсин!

Ҳали ўзи уйланмаган. Дафтарчаси тўла қизларнинг телефони. Телефоннинг тепасидан ҳайдаб кетказолмайсиз. Телефон параллел (камбағаллик курсин!). Бир сафар гўшакни билмасдан шундоқ кўтарибман, денг. Бир гаплашишяпти, бир гаплашишяпти. Бу ёқ Мажнун, у ёқ Лайли.

— Проста кетворган қизсиз. Ну проста, кўргим келяпти.

Лайли бўлса ҳиринг-ҳиринг кулади. Собир қилтириқ «янги ёзган шеърларимдан» деб Рауф Субҳоннинг шеърларидан ўқиб юборса борми!

— Яхши қиз! — дедим хотиржам, — ишонманг унга!

Собир қилтириқ «хайр»ни ҳам насия қилиб чопиб келибди.

— Муниса, ўзиз билас, йигитчилик... — деб етти букилди. Иш пайтида, ишхонанинг телефониди хитланди-да! Ачиниб кетибман. Ҳаҳ бечора-я, адашиб юрибди бу. Иссиқ кунда керак бўлса, Исмоил акага елпигич бўлиб беради. Ана шунақа! Эвлаш керак буни ҳам. Яъни елпигич бўлишни!

— Нима деяпти, бу олифта? — сўрадим жаҳлим чиқиб.

— Галати гапларни гапиряпти, — пиқ-пиқ йиғлаб деди у. — Ёшлигида, э, мактабда бир қизни севган экан. Ўшанга қуйиб қўйгандай ўхшармишман. Мени кўрса, галати бўлиб кетаётган эмиш...

— Вой, шакал! Яна нима дейди?

— Бирга тушлик қилайлик, деди. Ёки ишдан кейин уёқ-буёқда ўтирамин. Қачонгача сиқилиб юрасиз. Ёшлик одамга бир марта берилади. Ҳаш-паш дегунча ўтиб кетади, дейди.

— Уни қаранг-а! Сиз-чи, сиз? Сиз нима дедингиз? — қизиқиб кетяпман энди, кўяверасиз...

— Мен йўқ боролмайман, дедим!

— Э, бекор қипсиз! Менга айтмайсизми, бу хўрозни бир «чув» туширмайсизми?

Шоира қўрқибгина кўзларини пирпиратди. «Хунаримдан» хабари бор-да! — Вой демай, айтганни қилинг. Пули кўпайиб қолибдими, а?

— Фирмаси бормиш-ку, акасининг. Шанба-якшанба, қарашиб юраркан.

— Қайси кафени айтди?

— ЖАРда ўтирамин, деди.

— Ўҳ, ти! Зўр-ку!

— Э, афти курсин!

— Вой, вой... «афти курсиса» кейин ЖАРга бизни ким олиб боради! Розиман, денг! Давай-давай! Ҳамма хотинларни бошлаб борамиз.

— Вой, Муниса опа, қўйинг! Қалтис ҳазил-а!

— Бу ҳазилмас! — дедим керилиб. — Бурнини артиб қўймайин яна! ЖАРда ўтирармиш. ЖАРга кулаб тушгур-э!

Шоирани юпатиш учун, бардам бўлинг дегандай кўзларимни қисдим. Мен «боплаймиш!» маъносиди бармоғимни қериб, иршайдим. Менга баҳона бўлса бас. Уёғига илҳомим кўзиб кетади-да! Вақтида тўхтасам тўхтадим, йўқса... Биринчи бўлиб Шоира кириб боради. Қилтириқнинг қувончдан юраги ёрилади. Кетидан чувурлашиб биз кириб борамиз. Гуллар билан... Ўҳ!

Ҳамма хотинларга тайинлаб чиқдим.

— Ҳай, ишдан кейин кетиб қолманглар. Собиржон ЖАРга таклиф қияпти бизни. «Масъул» бўлганини юваркан...

— Ааа! — маъноли қилиб дейишди хотинлар.

— Ҳаммани тайинлади. Бормасак хафа бўларкан!

— Вой, ЖАРни умуман кўрмаганман. Роса мақташаётганди, — деди Роҳила.

— Нечук, бу Собир «эриб» қопти!

— Ишхонадан «матпомош» ажратишибди. Ёрдамларнинг онаси дегани бу! (Қатта ажратишади. Ойликни зўрға беришяпти-ку!)

— Бало бу! — деди Вазира опа. — Масъул бўлишнинг ўзими-я! Вақтлироқ айтса ўларканми, шу Собир. Чиройлироқ кийиниб келардик. Энди шу рўдаполар миан ЖАРга кирамизми? У ёққа казо-казолар боради. Бизни йўлатишмайдиам.

— Эҳ, опам-а! Пули тўланса бўлди! Ким сизнинг кийимингизга қарайди, ўшатда! Ҳамма кайф қилиб ўтиради.

— Баҳонада ЖАРни кўриб оламиз. Зап ўтирадиган бўлдикми?

Йўқолган кўлёмза эсдан чиқиб кетди. Буёқда шундоқ ишлар бўляпти-ку, кўлёмза ўлгур бирпас кутиб турар...

Соат тўртлардан ясан-тусан бошланди-ку! Собирнинг кўзига балонинг ўқидай кўринсак керак, ўзи ҳам. Хотинларнинг бу гаплардан хабари йўқ. Ҳаммаси бегуноҳ.

Қўзичоқдай мўлтираб туришибди. Шоиранинг ранги қум ўчган. Унинг қўлини шўхчан қисиб қўйдим:

— Шалпайманг! Тиржайинг!

Ўзим эса автобусда кетаётиб Вазира онага юзландим. Ҳарқалай йўқолган қўлёзмани деб виждоним қийнаётганди.

— Вазирапа, мақола нима бўлди энди? Топилдими?

— Эшитмадингизми? — кулдилар Вазира опа. — Шефнинг столидан чиқди-ку! Кириб топиб чиқдим. «Ие, бу ерга қандоқ кеп қолибди, тавба» дедилар. Яқинда Мичурин келармиш...

— Қанақа Мичурин?

— Автор! Яшил гул яратганмиш...

— Олим эканми? — сўрадилар Сабиха опа.

Вазира опа елка қисди:

— Эртага келса кўрамиз-да...

Етиб келдик. Келишилгандай аввал Шоирани киритиб юбордик. Собир Шоирага кўзларини гилай қилиб тикилиб турган ҳаяжонли вақтда катта гулдастани кўтарганча биз кириб бордик. Хотинлар:

— Табриклаймиз, Собиржон! — деб унга гул тутқазилди. Собиржон эса пойига гул қўйилган ҳайкалдай қотди.

Пайтдан фойдаланиб, официантни чақирдим.

— Ҳокимиятдан бу аёллар. Жойни бошқатдан ҳозирланг! — деб пичирладим. — Манави йигитимиз «помошна» бўлди! Пул кўп. Борингизни тўкинг! — дедим.

Официантлар югуриб қолишди-ю. Бир зумда тиржайганча завзал пайдо бўлди.

— Келинлар, келинлар, хуш келибсизлар! — қилиб кутиб олди.

— Фалончи Пистончиевич салом айтиб юбордилар! — дедим. Дуч келган фамилияни айтавердим. Тошкентда сон минг ҳокимият бор.

Столнинг тўлиб кетганини таърифлашга тил ожиз. Вой, азаматлар-э! Ана сизга санъат! Собир эса ҳушидан кетаёзди. Ҳаммамиз стол атрофига ўрнашиб ўтириб олганмиз, денг. «Қани-қани», «олинг-олинг» бошланди.

— Олинг, Собиржон! — дедим унинг мўлайиб ўтирганини кўриб. — Пули тўланмаган!

Собирнинг пешонасида реза-реза тер пайдо бўлди. Бизга қараб:

— Сизлар бемалол! — деди-да, ташқарига чиқиб кетди. Лип этиб кетидан чиқдим. «Қочиб қолмоқчи шум!» Даҳлизга чиқиб қарасам, шошиб-пишиб пул санаётган экан, шўрлик. Анча пулга тушади энди! Саёқ юрсанг, таёқ ейсан! Тил югурги бошга! Жон куйдирмасанг, жонона қайда!

Кўп ўтмай залга қайтиб кирди.

— Қаёқларда қоп кетдингиз? Тўст айтмаймизми, тўст!

Собир касалманд жилмайди. Ичида чиқимини ҳисоблаётгандир. «Ҳе, тўст айтмай», деб сўкинаётгандир.

— Мартабангиз бундан ҳам улуғ бўлсин! — дедим маъноли қилиб. — Ҳамма ўйлаган ниятингизга етинг. Сизнинг сояи давлатингизда биз ҳам ўйнаб-кулиб юрайлик. Қани, олдик!

Ҳаммамиз шарбат ичдик! Бу ернинг шарбати спиртойдан зўрмиш...

— Овқатлари бирам мазали, салатлари алламбало, Шоира, олинг, — дедим ерга кириб кетгундай ўтирган Шоирага. — Ошқозоним деманг, олинг! Сизнинг баҳонангизда курмаклар ҳам сув ичадиган бўлди.

Едик, ичдик, рақс тушдик. Мен эса аламимдан чиқмасдим.

— Собиржон, савоб охиригача бўлсин! Навбат дисертга, а?

— Гап йўқ! — деди Собир.

— Маладес! Ҳақиқий ўғил бола экансиз! — йўлига мақтаб қўйдим уни. — Ҳалиги, тўрти зўр бўлармиш, бу ернинг. Қаҳва минан битта-биттадан татиб кўрсак. Ҳаётингиз шу тўртдай ширин бўлсин, укам!

— Шугинами? — сўради у кесатиб. — Мен осмондаги ойни сўрайсизми, дебман!

— Ойни оғизда кўп узгансиз, азамат! Эндиям ойни дейинми?! Мўдадан қолди!

Официантлар зир югуриб тўрт билан қаҳва ташишди.

— Олинглар-э! Собиржон янаям кўтарилиб кетсин!

Тепамизда завзал пайдо бўлди. Қўли кўксида:

— Яхши ўтирибсизларми? Камчиликлар йўқми?

— Раҳмат, ока! — дедим. Кейин қулоғига пичирладим. — Каттага айтиб қўямиз бу тантилигингизни.

— Э, раҳмат, раҳмат. «Помошна» бўлган укамиз шу йигитми?

— Шу-шу... камтарлик қияпдилар...

— Табриклайман, табриклайман! Мартабангиз бундан ҳам улуғ бўлсин.

Собир ҳеч нимага тушунмади. Кўзлари янаям мўлайиб қолди. Завзал дастурхонга кўз югуртирди.

— Ие, анову делекатесдан обкелишмапти-ку! Шведларникидан! Анавиндан айтувдим! Шоқосим! — чақирди у офицантни.

— Керакмас!!! — жон ҳолатда бақриб юборди Собир.

— Укажон, ҳамма ҳам «помошна» бўлтимиз?!

Шоқосим деганлари — қора қош, қора кўз йигит гижинглаган отдай тепамизда пайдо бўлди.

«Едик-ичдик, тўйиб кетдик», деб тавалло қилишимизга қарамай, дастурхонни бошқатдан безатишди. Нима ҳам қилардик, буёғи ўзбекчилик!

— Ўтириш давом этади! Ҳамма рақсга тушсин! — дедим қувлик билан.

Мусиқа янграб кетди. Фақат Собиргина мотам тутгандай ўтирарди.

Шу пайт узоқдан кимнингдир менга тикилиб турганини ҳис этдим. Кўзларим тўқнашди-ю, юрагим «шув» этиб кетди. Бу ўша! Анови... Бир қошини хиёл кўтариб, кишига истехзоли боқадиған Жавоҳир! Бойвучча! Бек! Ўзича кулимсираб саломлашган бўлди. «Сизда гапим бор...» дегандек имо қилди. «Гапи бўлса бўлар, ўлиб кетмайдими?! Шу пайтда тиқилганини қаранг!»

Офицантлар ҳисобни келтиришди. Собирнинг рангида ранг қолмади. Зумда завзал пайдо бўлди.

— Қўйинг-э, уят бўлади! — Собирнинг пуллари ноз билан итарди у.

Мен аёллардан оз-моз пул йиғдим. Жуда номардлик бўлмасин, дедим-да! Пулни завзалнинг қўлига топширдим. Собирникини ҳам қўшиб, «бор барака» қилдик.

— Бир келиб қолибсизлар! — деди завзал.

— Э, ҳали кўп келамиз! — гапга аралашдим яна.

Собир ялт этиб менга қаради. Мени боплаб дўппослаб хумордан чиқарди-ю, кучи етмайди-да!

Аёлларимиз, ҳеч нимадан беҳабар, мазза қилдик, мириқдик, дея аскияни йўлда давом эттириб «чув» этиб бойиб бўлишди. Собир ўзича менга жаҳл қилиб, олдинда кетди. Энди ҳисоб-китоб қилиш менинг навбатим! Лип этиб ортидан чиқдим. Икки қадамда унга етиб олдим.

— Ўв, хўроз! — деб чақирдим даҳлизга чиққач. Кейин бўйинбоғини қўлимга ўраб тортидим.

— Агар... Шоиранинг атрофида яна хира-пашша бўлганини кўрсаам... — гапим тугамади.

— Хўжайин эмассиз, — писиллатди у доимгидай.

— Нима дединг, тушунмадим? — унинг бўйинини қаттиқроқ қисдим.

— Қўйвор! — хириллади Собир.

— Сўз бер!

— Бўпти! — қизариб-бўзариб рози бўлди у.

— Агарда... бирон марта...

— Бўлди дедим-ку!

— Гап бундоқ бўпти! — дедим салмоқланиб.

Уни қўйиб юбордим-да, залга қайтдим. Орқадан Собирнинг йиғламоқдан бери бўлиб сўкингани эшитилди.

Ғолибона юриш қилиб ичкари ўтдим. Қилган ишимдан мамнун эдим. Ёмонликни албатта жазолаш керак. Бу менинг ҳаётим ақидам. Залда мусиқа янграпти. Аллабало кийинган аёллар, кўзи сузук эркаклар. Жавоҳир бир қошини чимириб, гўзал малаклар даврасида қимматбаҳо конъяқдан таманнолик билан хўплаб ўтирарди. Мени кўриши билан ўрнидан туриб, ёнидан жой кўрсатди. Айни чоғда менинг рўдапо кийимимга кўз ташлашни унутмади. Унинг даврасида ўтирган қизлар эса нигоҳлари билан мени ер қилишди. Мен ҳам ўзимча «тупурдим сенларга!» дедим. Калламни «чирт» буриб, стулга ялпайиб ўтириб олдим.

— Жаҳл ёмон-ку, — деди Жавоҳир. — Яна кимнинг пўстагини қоқдингиз...

— Э, айби бор эди-да! — дедим пинак бузмай.

— Қўнғироқ қилмадингиз... ишлар қалай?..

— Яхмалак... — дедим шартта. — Газета чиқмаяпти. Қоғоз йўқ, қоғозга пул йўқ...

— Сизга битта таклиф-да! Пахан билан гаплашсам, газетангиз ҳақида, балки ёрдам берарлар...

«Чиқмаган жондан умид!» Кўзларимда ўт чақнади.

— Паханнингиз катта жойда ишлайдиларми?

Жавоҳир «бўлмасам-чи» дегандай қошларини керди.

Атрофдаги қизлар эса мендан кўз узишмайди. Бу бойвачча йигитнинг «ишқибозлари» кўп шекилли.

— Яхши бўларди, — дедим.

— Гаплашиб телефон қиламан, — деди у.

Узр сўраб, ўрнимдан турдим. У мени эшиккача кузатиб чиқди.

— Шарт эмасди! — дедим. — Кузатиш! — Энгил-бошимдан уялиб. У сир бой бермади. Атай ортимга ўтириладим. Ортимдан тикилиб турганини билардим-да! Аммо отаси билан гаплашишига ишонмайман. Э, бир айтди-қўйди-да. Биров-бирова пул берадиган пайтми, ҳозир.

Кайфиятим бўлмагани учун бу ҳақда ортиқ ўйламадим. Ўйлолмасдим ҳам.

Собир қилтириқ эса... уялганидан бир-икки ҳафта ишга келмай юрди. Кейин яна бояғидай илакишиб кетди. Менсиз иши битмайди-да! Ҳеч бўлмаса маслаҳат олади. Шоира билан салом-алиқдан нарига ўтмайди, узоқдан кўрса қочади. Шоира кула-кула унинг қилиқларини гапириб беради.

Қизимиз ҳам аста-секин очила бошлади. Чехрасидаги маҳзунлик ҳам чекинди. Зора энди бахти очилса...

Бизни қандай қилиб алдашди

Аслида бизни лақиллатиш амримаҳол. Истаган одамни ўзимиз алдаб қўямиз, лекин... Билмайсиз-да, газета чиқариш қийинлигини. Бу сизга картошка пиширишмас. Баъзилар ҳатто журналистлар иссиққина хоналарига кириб олиб, ёзе-еб ўтиришади, деб ўйлашади. Хих! Журналист бу нақ разведкачи, артист, сеҳргар, аддоқчи, рухшунос, керак бўлса, дўхтир ҳам дегани! Мақола ёзиш — масаланинг иккинчи ва балки ўнинчи томонидир. Масаланинг асосийси, энг қизиғи, цехда кечади. Босмахонада! Неча хил одамга дуч келасиз... Вазиятни бир лаҳзада илғаб олиш лозим. Юз ифодаси ҳам ўшанга яраша ўзгаради: лаб қийшайди, қовоқ осилади, овоз бас. Баъзида тескариси, чехра очилади, қошлар ёйилади, овоз сурнайдай бўлиб чиқади. Собир қилтириқ матн терувчи қизларнинг сочини ўрган, биз эса цех бошлиқлари олдида илжайган. Айниқса, босмахонанинг бир кекса раҳбари бор. Лаблари сўлжайган, икки рақамидек букчайган Соломон Бирбалоевич, пиримиз! Кўчма маънода! Қачон қарасангиз, чарчаган, қолдан тойган аҳволда. Биздан чарчаганми, умуман чарчаганми, билолмаймиз. Лоқайд нигоҳини бизга қадайд-да, (ўлсанг ўлиб кетавермайсанми, деган маънони уқиб оласиз) беписандлик билан дейди.

— Хўш?

Биз эса қуёнчалардай мўлтираб турамыз.

— Тўладик. Босмахона харажатлари — ҳаммаси тўланди! — комил ишонч билан дейди Собир қилтириқ.

Албатта, Бирбалоевич ишонмайди бунга. Менсимайгина ҳисоб қоғозларини кўради. Худди шу лаҳзада уни чағитиш учун Собир қилтириқ чўнтагига яширган «барбарис» (шимадиган конфет)ни чиқариб, бошлиққа узатади. Соломон ака қориндор, савлатли гавдасига ярашмаган бир аҳволда илжаяди. Қўли билан ёлғондакам пўписи қилади:

— Вой, шайтон-ей!

Ўша заҳотиёқ конфетнинг биттасини олиб, оғзига ташлайди-да, тамшаниб сўради.

— Қаердан топасанлар-а?

Кейин юз йилдан бери шу ишни қилаётгандай эриниб, эсноқ тутиб, телефон рақамини тиради.

— Цехми? «Маслаҳатдош»ни верстка қилаверинглар. Босмахона харажатини тўлашибди. А-а-а! — эснаб олади.

Аслида босмахона харажати тўланмаган бўлади. Бу ахир шундоқ ҳам тушунарли. Харажатни тўлаш учун газета чиқариш керакми? Аммо газета чиқариш учун харажатни тўлаш зарур-да! Разведкачилардай доим шунақа қалтис вазиятга учраб юрамыз. Кейин гугурт чўпларини қатор териб, ўйлай кетамиз. Нима қилмоқ керак? Икки марта! Хўш, бизнинг ўрнимизда бўлсангиз нима қилардингиз? Шунақасиз-да, билмайсиз. Биз эса билишга маҳкумимиз. Йўқса, газит чиқмайди, газит чиқмаса, ҳамма учун айланиб турган чархпалак бизга қолганда гумбурлаб қулаб тушади. Шунинг учун минг қиёфага кирамиз. Шақлимиз ҳам ўзгариб кетадими-ей... Цехда биқиниб ётишимизни кўрсангиз... Харажат тўланмаганини билиб қолишса, умуман ҳайдаб чиқаришади-да!

Бошлиқлар цехни тарк этиши билан пистирмадан бош чиқарамиз. Верстка давом этади. Верстками — гиштларни териб, суваш дегани... Шунақа гаплар. Шу билан киноминг биринчи қисми тугайди. Бунинг иккинчи қисми ҳам бор. Ие! Кейинги сон-чи?! Қўлда барбарис, тўланган ҳисоб қоғозлари билан яна ўша Соломон Бирбалоевичнинг олдига кирамиз. Биласизми, унинг ахлат челаги шу конфетнинг қоғозига тўлиб кетган. Аслини олганда, бу конфет алақачон саноатдан олиб ташланган. Одамлар қаердан топишади, ҳайронсиз. Чархнинг айланиши шунга боғлиқ бўлгач, топишади-да, амаллашади.

Қаранг, шунақа қийин пайтда анави «Тонгги насиҳат»дагилар қарзини қистаб кепти. Нокасан қарз бўлма, йўлда ҳам қистайди, гўрда ҳам, деган гап бор-ку! Тишнинг қавағида сақлаб юрган оз-моз қоғозимиз бор эди. Жонимизни суғургандай қилиб қарзга тўладик-

да, шуни. Тамом-вассалом! Фильм тутади, деб ёзса ҳам бўлаверади энди. Бор-йўқ қоғоздан айрилдик-ку!

Мухлислар эса ҳар куни телефон қилавериб, таҳририятни кўчириб юборай дейишяпти. Ётиб қолгунча отиб қол, деганлар. Афсуски, ўзимизни отишди!

Орадан вақт ўтиб, сотилган газеталардан оз-моз пул тушди. Пулнинг исини сезиб, ўзимча қоғоз излашга тушдим. Исковучдай! Иримини қилиб, бошқоннинг жойига ўтириб олганман, денг, ялпайиб!

— Алай, — дейман ишбилармонлардай. — Биз эълон бўйича... Қоғоз... қанча...

Нархини айтишади.

— Вой, бўй! — студдан йқилаёзаман. — Намунча қиммат. Инсоф сари барака-е!

— Чидаганга чиқарган!

Биз нима қиляпмиз чидамай. Миллион десаям, оғзимизни очиб ўтирибмиз-ку! Чидаш бундан ортиқ бўладими?! Туф-э, эшшак! Қоғоз тикилиб ўлгур! Кафангадо бўламиз-а, бунақада.

Бошқа жойга сим қоқаман. «Давай, шунча-шунча наlicна оласан, қолганини арзон қил!», дейман. Шу алфоз битта қоғоз топдим, 850 дан! Бошқон ҳам ундан ортигини тополмас.

— Бўпти, эртага мошин юбораман. Йигитларимиз ортиб келишади, — дейман томоқ қириб.

Шу пайт суҳбат авжида. Равшан ака келиб қолади-ку! Шошиб қолганимдан студдан ағанай дейман.

— Нима қиляпсиз? — дейди у менга шубҳали тикиларкан.

— Э, ҳеч нима, — дейман пинак бузмай. — Анақа (бирон айбим бўлса, гапни «анақа»дан бошлайман) қоғоз буюртириб қўйдим, — арзимаган нарсани айтаман гўё.

Бошқоннинг кўзлари олайиб, қиличдай қошлари шарақ этиб кесишади.

— Ким рухсат берди! Қоғозни ҳал қилиш мени вазифам. Боринг, ёзувингизни ёзинг!

— Қоғоз йўқ бўлса, нимага ёзади? — деб тўнғиллайман.

— Чиқинг, — дейди у тутоқиб.

— Арзон айтяпти! — отдан тушсам ҳам эгардан тушмайман.

— Қанча деди? — Равшан аканинг қошлари сал бўшашади.

— Юз наlicна берсак, 850дан деди.

— Хиҳ! — истехзоли кулади бошлиқ, — унақа танишларим тикилиб ётибди, — томоғига кафтини қўйиб кўрсатади у. — Бўпти, бораверинг! Буёғини ўзимга қўйиб беринг...

Қўйиб бердик. Оқибатда... бир каттанинг, бир кичикнинг гапига кир, дейишган-а, машойихлар. Ким мақолга қараб иш қиляпти ҳозир.

Бошқон «Законний қоғоз» деган фирма директори билан танишиб олибди. Абил Боқиевич деган одам экан. Пак-пакана, думалоққина, қора костюм-шим кийган копток, дейсиз.

— Бўпти, бўпти, окам! — кўл кўксиди, ним табассум. Қоп-қора ёйсимон қошлари лабига симметрична жойлашган.

Ўша фирмага қоғоз учун пул ўтказилди. Пул ўтгунча улар бошқон билан оға-ини тугиниб кетишди. Аҳиллик шу даражага бориб етгандики, улар бошқон билан:

— Қалайсан! — деб кўришишарди.

Пул ўтказилгандан кейин тинчишди. Умунан тинчишди! Бир кун кутдик, икки кун кутдик... бир хафта, бир ой! «Эртагаёқ!» ўтадиган қоғоз сувга чўккандай. Коптокка ўхшаш Абил Боқиевич эса шарга айланиб учиб кетибди. Уйига қўнғироқ қилсак, ишда бўлади, ишга телефон қилсак, уйда бўлади ва ёки базада. Сўтка ўчириб қўйилган. Бошқон хуноб. Куппа-кундузи тунаб кетишганини қаранг. Юз минг (ҳаммага мукофот ёзиб)ни ўз қўлимиз билан топширганмиз яна. Абил Боқиевични излаб базагача борибмиз. Йўқ, Қоғоз-чи, қоғоз, дерсиз? Қанақа қоғоз-э! Базаси гордай ўпирилиб ётибди-ку!

Буни қарангки, биз ўрни-тагида йўқ қоғозга пул ўтказган эканмиз. Ўша пул эса адашиб-улоқиб банкдан банкка ўтиб юрганмиш. Журналист-разведкачи битта нарса, дедим-ку! Шу Абил Боқиевични кузатиб юриб, унча-бунча маълумот ундирдим. Абил Боқиевичнинг фирмаси ноқонуний экан. Роса чув туширибди-да, бизни. Бош ҳисобчи асабий кулади, бошқон бақариб ашула айтади. Иложсизликдан! Пулни қандай қайтариб олишни билмаймиз-да! Мелисага берай десак, Абил Боқиевичнинг сувдан қуруқ чиқиши эҳтимолдан холи эмас. Ахир, у копток-ку! Шу боис бошқачароқ йўл тутишга тўғри келди, яъни ноанъанавий.

Бир куни бошқон билан биргалашиб уйига бордик. Иккаламиз униққан жинси шим кийиб олганмиз, бўйинда занжир, оғизда сақич. Қора кўзойнак, қўрқитиш учун.

Соат кечқурунги саккизлар эди чамаси. «Иномарка»да келиб қолди-ку! Машинадан тушиши билан жанговар руҳиятда унга яқинлашдик. Бизни танимади беадаб! Индамай ўтиб кетмоқчи эди, бошқон гап қотди:

— Ўв, колобок, буёққа қара! — бу гап қаттиқ таъсир қилди шекилли, бўғирсоқ шаҳд

билан биз томонга ўғирилди.

Бошқон кўзойнагини ечди-да, қўлини белига тиради. Уни кўриб Абил Боқиевичнинг ранги кум ўчиб кетди. Қочмоқчи эди, мен олдидан чиқдим.

— Меҳмонни шунақа кутиб оладими? Салом қани? — дедим.

У бир нималар деб ёлдиради. Чамамда, салом берди-ёв... Шу пайт чаккасига «қарс» этиб тушди-ку!

— Етарлими? — таҳдидли оҳангда деди бошқон. — Янами ёки яхшиликча...

— Яхшиликча, яхшиликча... — шошиб деди у лабидан сизиб чиқаётган қонни дастрўмолчасига артаркан. — Поездимиз келмай қолди-да, ука!

— Наличнани ҳозир санаб берасан. Бугуноқ ҳисобдаги пулни қайтарларинг. Телефон қил!

Абил Боқиевич каловланиб қолди.

— Телефон қил, дедим!

«Колобок» фирмасига сим қоқиб, ёрдамчиларга пулни қайтариб беришни тайинлади. Кейин киссасидан бир даста беш юзталикни чиқариб санади. Бошқон пулни чўнтагига солди-да, деди:

— Агар бировга «ғиқ» этсанг, судда учрашамиз. Мана, фирманг ҳақидаги ҳужжатлар...

Бошқон шундай деб, мен тўплаган маълумотлар солинган папкани унинг оёғи остига ташлади:

— Яхши қолинг, ока! — деди бошқон.

Шундай қилиб, пулимизни аранг қайтариб олибмиз.

Энди яна қоғоз излаяпмиз. Оғзи куйган қатикни ҳам пуфлаб ичади, деганлар. Биз қатикдан бошқасини ҳам карнай чалгандай пуфлаб ётибмиз. Эриниш йўқ. Мухлислар телефон қилавериш чарчашибди. Энди тўппа-тўғри тахририятга бостириб келишяпти, обунанинг пулини сўраб!

Бир куни қарасам, эшик тагида уч-тўрттаси ўралашяпти.

— Эшитаман! — дедим жанговар руҳиятда. Агар обуна пулини сўраса, фалон-фалон дейман, жавобини олдиндан шайлаб қўйдим. Оғзини очиши билан автоматдай тарилатаман. Аммо улар пул сўрагани келишмабди. «Маслаҳатдош»ни қўлёзма ҳолида ўқимоқчи эканлар. Қашқақарёдан атай шунга келишганмиш-да! Учта-тўртта папкани бераманми ўқишга! Таланиб кетишди-ей, қушларга дон сепгандай. Эртасига келсам, даҳлиз тўла одам. Хонамга ўтолмайман. Улар ҳам «Маслаҳатдош»ни ўқигани келишганмиш! Ғала-ровур... Ахийри, Аббосхонов бақриб берди:

— Ишхонами бу ер, бозорми? — мухлисларни қувиб солди-я. Шуниси алам қилди. Улардан узр сўраган бўлдим.

— Ҳозир қайфиятлари йўқ. Газит чиқмаяпти. Шунга...

Заҳар томчиляптики, чўлп-чўлп. Беш минутда челақ тўлади. Исмоил ака ҳам шунинг ташвишида юрибдилар. Хира пашша аспирантлар гум бўлган, алақачон. Ходимлар йигилиб оламиз-да, фақат шуни муҳокама қиламиз. Ёзишга қўл бормайди, бунақа пайтда илҳом аразлаб кетади. Эй, у ходим эмас, пари, илҳом париси! Фаришта ҳам бахтиёр онларда келади-да, билади қачон келишни!

Бир куни телефон жиринглаб қолди. Юрак ютиб, яна кимдандир таъна эшитаман, деб гўшакни кўтардим.

— «Маслаҳатдош» чиқмай қўйдими яна!

— Чиқади, чиқади, — тинчлангирдим. — Қоғоз олайлик.

— Қалам ҳақини тўлайсизларми?

— Эй, битимизга тўлаймизми? — дедим жаҳлим чиқиб. — Кимлигингизни айтинг, ҳеч бўлмаса...

— Ўзингизга ўхшаган эси паст муаллифингизман, қалам ҳақи олмайдиган! — у шундай деди-ю, алокани узди. Кўрдингизми, муаллифлар ҳам ўзимиздан. Қалам ҳақи олмасликка кўникиб кетишган. Бошида жанжал қилишди, судга бераман дейишди, ахийри кўнишди.

Буюк нарсалар ҳақида ёзишни орзу қиладиган муаллифимиз бор-ку, Ботир Исҳоқ деган, ўшанга кичик бўлсам ҳам, оз-моз насиҳат қилдим:

— Ёзган нарсангизни сиёҳи қурмай, кўтариб келасиз. Қайта ишлаб овора бўлмайсиз. Мана, Толстойни олинг. Бозорда самовар сотилаётган лавҳани йигирма марта қайта ёзган экан.

— Ў-ў, солиштирган одамингизни қаранг! Толстой граф бўлган. Битта қоғоз комбинати Толстой учун ишлаган. Билсангиз, синглим, қоғоз бизда муаммо, икки қайта ёзишга етмайди.

Жавобни эшитиб анграиб қолибман. Ҳазиллашгани йўғ-э! Бу камбағал шўрлик мақоласини ҳисоб варақларига, аризами-ей, протоколми-ей, ишқилиб, бир балоларнинг орқасига ёзиб келаркан. Охиргиси умуман олабайроқ, Уч варақ мақола, уч хил рангли қоғозга ёзилган: кўк, сариқ, оқ! Орамиздан Толстойлар чиқмаётганига шу қоғоз ҳам сабабчими, дейман-да!

Тахририятда эса ҳамон ўша аҳвол. Тош жойидан жилмайдиган. Бутун ходимлар биргалашиб, тошни йўлдан оламиз, деймиз, қани энди силжиса! Шолғом ҳақидаги эртақ бор-ку, ўшанда тўдага сичқон келиб кўшилиши билан шолғомни тортиб олишади. Шунга ўхшаб, қутилмаганда тахририятга бир онахон келиб қолдилар. Қошда қуюқ ўсма, чаккаларига райхон қистириб олганлар, денг. Қўлларида кичкина оқ тутунча.

— Қизим, бошлигинга кирмоқчиман! — дедилар.

Ҳайрон бўлганча Исмоил аканинг хонасига бошладим. Ҳа, энди невараси ёзган шеърни кўтариб келгандир. Баъзида шунақаси ҳам бўлиб туради. Исмоил акани ишдан қолдириб декломация ўқишади:

— Қани, айтгин. Анави шеъринг бор-ку! Айтақол энди. Оканг эшитмоқчилар! Қанақа эди? Том бошида... — Хуллас, икки-уч соат давом этади бу.

Бир маҳал ичкаридан қаттиқ-қаттиқ овозлар эшитила бошлади. Декломация ўқишяптими? Бирам қизиқиб кетяпмиз энди. Охири Шоирага чой дамлатиб киритиб юбордик. Аммо бундан ҳам иш чиқмади. Бир анқайган-а, ҳеч бало билолмай кепти.

— Кампир Исмоил акани уришаётган экан! — деди.

Нега уришади, деймиз яна. Демак, шеър ўқишмаган. Эшик тагида парвона бўляпмиз, бефойда. Таваккал ичкари кирган эдим, онахон чиқиб келяптилар. Важоҳат бошқача. Кампиршо кетгач, ҳаммамиз бош муҳаррирнинг хонасига ёпиридик. Қарасак, стол устида бояги оқ тутунча турибди.

— Нима бу? Худо асрасин-э! — дедилар Вазира опа.

— Овқатмикан? — деди Мансур студент тамшаниб.

— Қогоздир? — ҳамма ўз фикрини айтиб чиқди.

— Пулми? — деди бошқон.

— Тополмадинларми? Шаҳар бердинларми? — кулдилар Исмоил ака. — Бу — нафақа! — дедилар маъноли қилиб.

— Ия!!! — ҳамма ҳайрон қолди.

— Уруша-уруша ташлаб кетдилар. Фақат газетани чиқар, болам, дедилар, — Хижолатомуз жилмайди бош муҳаррир.

Тутунчадан белига резинка қистирилган тўртта эликталиқ чиқди. Йигирма минг! Беш мингдан тўрт ой йиғанлар чамаси. Э, онахон-онахон-а, содда онахон-а! Ҳаммамиз ҳайронлик билан пулга тикилиб қолдик. Энди газетани чиқаришга тўғри келади. Бошқа илож йўқ.

Нажоткор

Кеча тахририятга Мичурин, яъни Мирвали келди. Тисс! Секинроқ, бақирманг-э! Ким бўларди, ўсимликшунос-да! Э, шундан нажоткор чиқармиди?! Ғалати гапларни гапиряпти. Гулнинг янги навини яратганмиш, оқ, кўк ҳошияли, шунга дўмбира қоқишяпти.

Ўзи партияний экан, фидокорми, алақайси партиядан. Сочи узун, ҳиндулардай битта қилиб боғлаб олибди. Кўзойнак, жинси, бошида шапка, лабида табассум — куйдирилган калла дейсиз! У ишшайса, биз ҳам ишшаямиз. Ишшайдиган аҳволда эмасмиз-у, аммо мажбурмиз-да! Ҳатто Аббосхонов ҳам илжайиб қўйди. Унинг гапларига илжаймаса бўлмайди-да! Нима ҳақида гапирди, дейсизми? Умуман... келажак ҳақида! Келгусида бутун Ўзбекистон, ҳатто қишда ҳам гулга бурканиб кетармиш, ҳар икки кишидан биттаси ўсимликшунос бўлармиш. Кўчадаги ҳамма дарахтларни кесиб ташлаш керак, дейди. Гул дарахти экиш керакмиш. Кейин кўчаларни ҳидига қараб ажратармишмиз. Настарин гул кўчаси, Чинни гул кўчаси, Гултожихўроз кўчаси ва ҳоказо. Қотасизми гапига! Йўқ деб кўринг-чи!

— Тўғри, — дедим мен ҳам салмоқлиниб. — Одамлар ҳам овқат ўрнига гул ейишади. Гулдан шакароб, гулдан мураббо, деликатес гул, қовурилган, сиркаланган, димланган, ҳар қанақаси бўлади.

Ишимиз ҳалигидай, бу Мичурин деганлари кунда-шунда. Қизимиз ёқиб қолган шекили, Шоиранинг хонасини гуллар музейига айлангириб қўйди. Гулхонада ўзи зўрға кўринади. Антика гулларки, бунақасини умрингизда кўрмагансиз. Рост-да, бошқа тахририятдагилар томошага келишяпти.

— Вой, қаний? Гулхона очибсизларми?

— Стулимни эшик тагига қўйиб олганман. Бекорчилик.

— Аввал чипта олинг! — дейман жиддий.

— Вит, тўба! — лабини буради хотинлар. — Шунгаямми?

— Ботаника боига кирсангиз пул тўлайсизми? Буни пиёзи Африкадан, Австралиядан келган. Қолганини Мичурин бир-бирига улаб болаган. Кўрганлар дармонда, кўрмаганлар армонда! — қўшиб қўяман гиж-гижлаб. Хотинлар эса қизиқувчан халқ.

— Вой, қаний?

Эшикка оёқни тираб оламан. Йўқса, тирқишдан мўралашади-да!

Хотиналар истар-истамай юз сўмми, эллик сўмми ташлашади. Индамай олавераман. Яна ичларида:

— Бечораларнинг куни шунга қолибди, — дейишади. Сир бой бермайман. Лўлининг эшагини суғор, пулини ол, дейишган.

— Гулийла сотиладими? — ҳаваслари келиб сўрашади хотинлар. Баъзилар ҳатто битта баргидан қолиб, чўнтакка солиб чиқишади. Мен эса чўнтақларини ҳам тит-питини чиқараман:

— Биттаси икки юз долларлик гул-ку, сотилармиш, хиҳ.

Албатта, Аббосхоновдан гап эшитиб олдим. Эшик тагида қўриқчи итдай ўтирганимни кўриб, тутақиб кетса борми!

— Муниса, бу нима майнавозчилик! Ёпинг киоскангизни! Индамаса бошга чиқасиз! Пулларини қайтариб беринг, — Аббосхонов гап тамом, дегандек терс ўтирилиб олди. Ўзи эса учинчи ҳафта тушликка чиқмайди.

Хўп дедиму билганимдан қолмадим. Ҳалиги пулга қуруқ чой, шакар, нон-пон олдим. Ходимлар чапак чалиб юборишди. Аббосхоновга ҳам битта ширин нон билан шу чойдан дамлаб бердик. Индамай ичди. Чойга пулни қаердан олдинглар, деб сўрамади ҳам. У ҳолда улуш қўшишга тўғри келарди-да!

Ишхонадаги метин қондалардан биттаси маош олган кунимиз қуруқ чойга пул йиғамиз. Баъзилар пул тўламайди, лекин ими-жимида чой дамлаб кетади. Аччиққина қилиб дамлашади. Энди ҳаммасига чек қўйилди. Парҳез қиялпмиз, маҳсулотларнинг ярмидан кўпи зарарга чиққан. Э, оғайни-ей, Сидировни ўқиш керак! Биз ётволиб ўқиялпмиз. Бу одам умуман иссиқ овқат емас экан. Арпа, сули, қотган нон. «Агар иссиқ овқатга ружу қўйсангиз, — деб ёзади Сидиров, — бир кунмас-бир кун касаллик тарзида у ер-бу ерингиздан тешиб чиқади. Кейин овқат сизни ейди. Қошиқ биланми, ошалабми, ишқилиб, аяб ўтирмайди». Паловмиди, димламами, ёғларини оқизиб, паққос туширганимизни эсласам, қўрқиб кетаман.

Эркаклар ҳам тушликка чиқишмаяпти.

— Эрталаб ошга боргандик, қорин очмади! Аччиққина чой бўлсайди! — дейишади.

— Чой фирт зарармиш! — дейман — Айниқса, юракка. Ҳамма инфарк бўп ётибди. Ўлсин, шу чойдан ҳаммаси... Қип-қизил қилиб дамлаб олишади. Кейин юракни чангаллашади. Доғ сув қандоқ яхши!

— Қувурдан сув келяптими? — сўрайди Солиҳхон Раҳмон.

— Қуйинг, доғ сув ҳам ёғдай кетади.

Ҳаммага қайнаган сув қуйиб берамиз. Биров башарасини бужмайтиради, биров мазза қилиб симиради, яна кимдир шап этиб, бир бурчакка тўқади. Парҳезга чиқолмай, ошхонага равона бўлганлар ҳам топилади. Энди тушундингизми, чой, шакар олган куним ходимлар нега чапак чалишганини!

— Ҳазм бўлмаса бўлмас! — дейишди хотинлар. Ширин нонларни шакар чой билан мазза қилиб тушираётгандик, телефон жиринглаб қолди. Келиб-келиб мен кўтарибман гўшакни. Мансур студент бор-ку, ўша меласага тушиб қолибди. Автобусда чипта олмаганмиш. Олмагани етмагандай, кондуктор билан айтишиб қопти. У ҳам ўчакишиб, меласага бериб юборибди. Энди, ҳозир ҳаммамиз ҳам эконом қиялпмиз. Аммо автобусда кондуктор билан айтишиш...маслаҳат олмайсанми, билмасанг, ука!

Масалан, мен. Битта бели синмаган пул билан бутун шаҳарни айланиб чиқишим мумкин. Чипта олиш ниятим бўлмаса ҳам маданият юзасидан пулни тайёрлаб қўяман. Мабодо, кондуктор мени кўрмай қолса, секин чўнтакка ураман. Кўз тўқнашиб қолса, илжайиб, минг хижолат бўлиб пулни топшираман. Агар автобусда пул йиғадиган бўлишса, отни аввалдан қамчилаш керак. Рухан! Ўзингизни чипта олгандай тутасиз.

— Сиз олдингизми? — кўзини лўқ қилганча сўрайди кондуктор. Сиз эса «мунча хира пашшасан» дегандек унга чимирилиб, энса қотириб қарайсиз. «Қуруқ қолясанми, чойчақадан».

— Ҳа, сиз олгандингиз-а! — дейди у турувни кўриб. Шундай деса индамайсиз. Агар чиптани кўрсатинг, деб тирғалса, очигини тан оласиз.

— Чипта олмадим ҳали. Автобус бурилсин, бекатда тўхтасин, юким бор эди ва ҳоказолар, деб баҳона қиласиз. Бу ҳолда чинданам чипта олишга тўғри келади. Энди шу арзимаган эллик-олтмиш сўмни деб обрў пақ бўлиши керакми? Шартта тўланг, қуйинг. Анави аҳмоққа ўхшаб гап талашиб, ишхонада маош олялпсизми, йўқми, кондукторларнинг нима иши бор? Автобусда юрибсизми, юрибсиз, сиз учун бензин сарфландими, сарфланди! Яна нима керак сизга? Энди анави бефаросатни меласадан чиқаришнинг ўзи бўладими! Ҳайтовур мелисахонага Собир қилтириқ борадиган бўлди. Чунки таҳририятда ҳеч ким тушлик қилмаса ҳам, бу кишим, бешбармоқ, ош, сомса еб юрибди. Баъзида Аббосхоновга ҳам олиб чиқади. Ҳидидан биламиз! Ундан кейин Собир қилтириқ борадиган гапга чечан. Мелисани ҳам бопласа керак. Хуллас, шунақа пайтда унинг борлигидан гурурланиб қўямиз.

Гулдан унча-мунча фойда қилиб юргандик, шуни ҳам Худо кўп кўрди. Бир куни келсак, эшикларни «печатлаб» кетишибди. Бор-йўғи учтагина хонамиз бор. Ҳаммасининг бурнига оқ қоғоз ёпиштириб, «Буни бузганлар жиноий жавобгарликка тортилади!», деб ёзиб қўйишибди. Пастда Босид аканинг имзоси. Босид ака ким дейсизми? Дев!

Эшикнинг печатланганини кўриб, Шоира ташвишга тушиб қолди:

— Гуллар нима бўлади энди?!

Босид ака хўжалик ишлари бўйича бино хўжайинининг ўринбосари. Билиб сайлашган, дейман уни. Оқ-сарикдан келган, кўзлари қисик, қош йўқ, айиқдай десаммикин, туядай десаммикин, анави бор-ку, Алоиддиннинг сеҳрли чироғидан чиқадиган жин — ўшанинг ўзгинаси! Фақат қўлида гурзиси йўқ. Гурзи ўрнида важоҳат. Елкасини сал букиб юради. Ҳамма дарозлар ҳам шунақа. Бошини шифтга уришдан чўчигандай бир оз энгашиб туришади. Босид ака эса шу туришда рингга чиққан боксчиға ўхшайди. Тайсоннинг оқи дейсиз! Рўпара келсангиз борми, ҳозир тушиб қоладигандек, кўзингизни пирпиратиб кўясиз. Хуллас, шу одам хоналарни печатлаган. Ижара пули тўланмаган эди-да! Қани энди эшикни очадиган мард топилса! Сичқоннинг ини минг танга бўлиб кетди! Солиҳхон Раҳмон «Ҳозир келаман», деб ғойиб бўлди. Шафёр йигитимиз чеккани, Собир қилтириқ телефон қилгани кетди. Қолганлар даҳлизда тўпланиб, энди нима қиламиз, деб маслаҳатлашиб тургандик, Аббосхонов келиб қолди. Ҳамма жим. Заҳар томчилаб эшикдаги ёзувни ўқидиуни изоҳ ҳам бермай, печатни шартта шилиб, хонасига кириб кетди. Ачиқни-аччиқ кесади, дейдилар-ку. Кейин чиқиб буюрди:

— Хонага кириб ўтираверинглар! Мен жавоб бераман.

Биз ҳам Аббосхоновдек эшик бурнига ёпиштирилган қоғозни шилиб, хонага кирдик. Солиҳхон Раҳмон, Собир қилтириқ, шафёр пайдо бўлишди. Индамай кириб, жойларини эгаллашди. Шу пайт Мичурин келиб қолди. Шоира билан шошиб гулхонага кириб кетишди. Одамнинг ўзгаришини қаранг, бирпасда-я! Мичурин сочини калта қилиб олдириб келибди.

Гўё ҳеч нима бўлмагандай, биз ишни бошлаб юбордик. Газета чиқмаса, нима бўпти. Тайёрлаб қўяверсак, бир куни чиқиб қолар, ахир, ҳар ҳафтада одатдагидай режалаштириш. Маошни ҳеч ким суриштирмайди. Ҳозирги замонда пулнинг бори ҳам, йўғи ҳам бир хил. Барибир етмайди! Янгича мақол ҳам чиққан. Пули борнинг пули кетади, пули йўқнинг куни ўтади!

Хаёлпаршон, ишлаб ўтирсак, эшик тарақлаб очилиб, Босид ака кириб келса борми? Жин идишдан чиқди-ёв! Бизни Сибирга, яъни тўртинчи қаватга сургун қилган ҳам шу одам-да! Илгариги хоналаримиз учинчи қаватда эди. Қишда қуёш тушар, ёзда соя-салқин бўларди. Босид ака одам қуригандай, бизга ёпишди. Жойимизни фирмачларга берибди. Биз ўтирган хоналарни бир ой таъмирлашди. Эшик-ром ўзгартирилди. Хоналар ганч қилиниб, бўялди. Деразага қора ойна солинди. Танимабмиз хонамизни. Вот, фирмачлар-а!

Биз эса эски тос, эски ҳаммом билан қолавердик. Алам қилганидан Сабиҳа опа билан стулларга қоплама тикиб олдик, ойналарга дарпарда иддик. Девор ёриқларига сурат ёпиштириб, яширдик. Мана энди шу ердан ҳам ҳайдалаямиз. Биринчи бўлиб бизнинг хонага кирибди-да.

— Печатни ким бузди?

— Билмасак, — елка қисдик биз. — Келсак, очиқ экан.

— Бўпти. Хона сотилди. Чиқинглар. Бир соат муҳлат!

Индамай ўтиравердик. У эса яна келди. Эринмаган-э, бошқа иши йўқ шекилли. Бизнинг ҳали ҳам безрайиб ўтирганимизни кўриб, тутоқиб кетди.

— Чиқ хонадан! — Солиҳхон Раҳмонга ёпишди у. Дев ёғоч одамни кўтаргандай бўлди. Отиб ҳам юборарди-ку, аяди шекилли.

— Қўйворинг! Торт қўлингни! — Солиҳхон Раҳмон унинг чангайдан юлқиниб чиқди. Ёқасини тўғрилаб, яна жойига бориб ўтириб олди.

Босид ака энди Мансур студентга ёпишди.

— Ким бор! Ёрдам беринглар! — бақирди студент. Босид аканинг олдида чумчуқдай бўлиб қолди-да. Кейин менга дағдаға қила кетди. Яхшиям шовқин-суронга Аббосхонов, Мичурин, аёллар чопиб келишди. Босид ака ўринбосар билан ҳам айтишиб олди. Сўригичларни бузгани учун уни қаматадиган бўлди. Шу пайт орага Мичурин суқилса борми! Шу олифта бирпас тек ўтирса бўларди-да! Шоиранинг олдида ўзини кўрсатиши керак-ку, вой ўламан-а!

Мичурин Босид аканинг қўлтиғидан олди-да, қулоғига бир нима деб шивирлади.

Акамиз қизарди, бўзарди. Мирвали яна нималар деди. Ҳаммамиз кўзимизни лўқ қилиб турибмиз. Қутилимаганда Босид ака илжайса бўладими?! Кинг-конг кулганини кўрганмисиз? Биз эса кўрдик. Бўлган гап шу. Босид ака ғинг демай чиқиб кетди. Кейин хонамизга қадам босмади. Ҳамма анграйиб қолди. Бало экан бу — фидокор! Биров айтса ишонмасдим. Сиёсатни билади-да!

Аммо Босид ака ҳам шарт қўйибди. Гулхонани йўқотларинг, дебди. Бинони музей қилиб юборганмишмиз.

Шундан кейин гулларни сотишга тўғри келди. Баъзи, жуда антиқалари Шоиранинг уйига кетди. Мичурин пулни таҳририятга эҳсон қилибди. Кўрдингизми, пайгамбарлар қуёвларини бекорга сийлашмаган. Яшасин-э, шу пуддан ижара ҳақини тўлаб олдик.

— Мунисахон, — дедилар Исмоил ака. — Мирвалига ўхшаган фидойи йигитларни ёзиш керак. Бошқа газетага бўлсаям ёзиб беринг.

Кўрдингизми, «Маслаҳатдош» чиқмаса ҳам, менга иш топилади. Мичуринни чақирдим.

— Саволга жавоб ёзиб келасиз! — тушунтирдим.

— Бажонидил! — қайси бир фазилати фарангларга ҳам ўхшаб кетадими-ей...

— Болалигимдан бошлаб ёзайми?

— Қанақа болалигингиз? — башарамни бужмайтирдим. — Ҳозир матбуот ҳам бозор иқтисодиётига ўтган. Қизик бўлмаса, газетингиз сотилмайди. Романми бу сизга!

— Болалигимдан мубталоман-да, шу ишга. Олмага олча улаб... Ҳамма ҳайрон қоларди. Қанақа дарахт бу, деб сўрашар, мен мириқиб кулардим. Мирвалининг дарахти деб от қўйиб олишганди!

— Менам амакимнинг ўғлига танқидий шеърлар ёзиб, калтак еб юрардим. Шу ҳам энди истеъдод куртагимиз? Қўйинг-е! Айниқса, формулангизни тиқиштирманг, илтимос. Бозорда гул нархидан бошлай қолинг. Гулнинг нави, парваришlash ҳақида ёзсангиз, жила курси, гулчилар ўқийди. Аччиқ ичақдай чўзманг. Бўптимиз?

— Қизил ранг ҳақида ёзиб келайми? — тўсатдан деди у. Гапдан гап чиқиб, у алвон ранг ҳақида ҳикоя қила кетди. Орада яна бу ёзиш учун эмас, деб тайинлайди. Ёзиш учун бўлмаса, гапириб нима қилади, дейман. Бекорга вақтни олиб.

Қизил ранг асабни бузармиш. Мана, буқани олинг, дейди. Қизил байроқни ёлғондакам хилпиратсангиз, буқа ростакамига ер депсиниб келармиш. Шўролар вақтида оломонни шунақа қилишган. Фақат халқ буқадай ер тепинмай, партия, бахт ҳақида ашулалар айтган. Буни қарангки, қайси бир завод қурилишида бир миллион кубометр бетонни яланг оёқ, ашула айтиб қорилишган экан:

*Осмонда учар бўлсам,
Халқим бор, қанотим бор.
Денгизда сузар бўлсам,
Партиям, нажотим бор.*

— Ё, тавба! Гапни қаранг! — дейди Мичурин. — Партия гаввосмидики, денгизда сузганга нажоткор бўлса?! — бир гапга тушса, Мирвалини ҳам тўхтатиб бўлмас экан. Автомат. Радио гапираётгандай худди. Воқеани воқеага улаб кетади-ей! Унинг буваси уруш пайтида ҳарбий заводда ишлаган экан. Эсноқ тутиб аранг эшитдим, денг. Мирвалининг гулчилигига бунинг нима алоқаси бор экан-а? — Тонг саҳардан, тунги соат учгача ишлашар экан, — деди у. — Бувам икки соат ухлаб, яна ишга кетарканлар. Кимки иш пайтида ухлаб қолса, юзига қорамой суртиб кетишар экан. Бир куни ўрис бошлиқлар бувамни чақириб, бундай деб тайинлашибди:

— Саккизта болам бор. Лекин бу сафарги маошимни фронтга топширмоқчиман. Қирқ саккиз сўмдан Ғалаба учун, Сталин учун воз кечаман, дейсан, деб уқтиришибди. — Аммо пулингни олаверасан, қўрқма! — дейишибди.

Содда бувам нега бунақа дейиш кераклигини тушунмадилар ҳам. Айтсак айтаверамиз-да, дебдилар.

Мажлисда чинданам:

— Ғалаба учун маошимдан воз кечаман! — деб бақирибдилар. Қарсак янграбди. Бутун зал гувиллаб кетибди. Бувамдан кейин минглаб ишчилар қирқ саккиз сўмдан воз кечиб юборишибди. Бироқ смена тутагач, уч-тўртта ўрис ишчи сенми маошдан воз кечадиган, деб бувамни роса дўппослашибди. Демак, шу ўринда бувам шўрликни қизил байроқ қилиб хилпиратишган. Хилпиратганга бало ҳам урмаган, буқалар бориб бувамни сузган. Аммо буларни ёзиб юрманг-а! — огоҳлантирди у яна.

Ишқилиб, Мичурин билан келишиб, гуллар ҳақида битта мақола тайёрладик. Мақола газетада босилиб чиқди-ю, Мирвали койиб бўлди. У ҳақда тарқалган миш-мишни қаранг. АҚШлик ботаниклар ўқиб қолишибди ўша мақолани. Уч минг доллардан ойлик тайинлаб Мичуринни штатларига олиб кетишаётганмиш. Кимдир айтадики, Мичуриннинг бошига шифр тушиб кетибди. Кейин ану кинодақа хотирасини йўқотиб қўйибди. Онасини ҳам танимаган эмиш. Гулнинг формуласини ҳам эсидан чиқариб қўйганмиш.

Шоира ўзини қўйгани жой тополмаяпти. Мен билан умуман гаплашмай қўйди. Қош қўяман, деб кўз чиқардим шекилли. Ўлсин ўша мақола. Баъзида шунақа, одам хижолат бўлиб қолади. Аммо ҳеч ортиқча нарса қўшганимиз йўқ. Фақат гуллар ҳақида ёздик.

— Тушунинг, Шоира. Мақолани Мичурин ўзи ёзган. Мен фақат тузатиб берганман

дейман. Қани энди ишонса Шоира. Йиғлайверади, йиғлайверади!

— Қайтиб келади-е, гулчингиз! — юпатаман уни. — Ишонманг миш-мишларга!

Айтганимдай, орадан икки-уч кун ўтгач, Вазира опа хонамга кириб:

— Мирвали кепти! — дедилар. Шошиб қолганимдан:

— Тирик эканми? — деб юборибман.

— Бир даста гул билан Шоиранинг хонасига кириб кетди, — дедилар маънодор қилиб.

Бу хабар яшин тезлигида бутун тахририятга ёйилди. Ҳаммадан мен хурсандман. Яхши бўлди-ей, топилгани. Баъзи ходимлар менга ола қараб юришганди. Ишга Муниса аралашдим, тамом, кетидан бир балоси чиқади, деб. Ҳартигур-э! Балоси эмас, аълоси чиқибди, қаранг! Ясаниб, гул кўтариб келган Мирвалини кўришга ҳамма қизиқадими? Қизиқади! Ходимлар машбюрога югуриб қолишди-ю! Биров мақола қидиради, биров печат қилишга иш беради. Биров чойнак излаб қиради. Ахийри, Вазира опа кириб, ҳаммани ҳайдаб чиқардилар.

Мен-ку, қизиқиб кетяман нима бўлганига. Бош суқиб, буңдоқ салом ҳам бермади-я! Орадан анча вақт ўтгач, тушдан кейинми, эсимда йўқ, оғзи қулоғида Мирвали кириб келди. Раҳмат айтди. Ниҳоят-э!

Ботаника боғидан гул экишга ер ажратишибди. Машина, сўтка беришибди. Ойлик ҳам баққуват эмиш. Ҳужжатларнинг кетидан юргандим, дейди. Уч-тўртта ёрдамчи тайинлашибди. Хуллас, Мирвали бир хурсандки, Шоирани ҳам машинасига солиб олиб кетди. Тўй бўлади-ёв!

Бу ёқда бизнинг ишлар ҳам анча юришиб қолди. Бевосита раҳбарларимиз арзонгаров қороз олиб беришди. Қуёш қайси томондан чиққанига анқаясиз. Ҳу қишда тайёрланган мақоаларни олиб, қайта ўқиб, расамадлаб қўйдик. Чоп-чоп бошланди яна! Йўқ бўлиб кетган аспирантлар пайдо бўлиб қолишди, қаранг! Шоирларни айтинг!

Қоғоз олган кунимиз ўзимизча нишонладик бунни. Мансур пастдан бешпанжа олиб чиқди.

— Бешпанжа нима у? — сўрадилар Вазира опамиз. — Кабобдан қиладими уни?

Ҳаммамиз шарақлаб кулиб юборибмиз.

— Ҳаҳ, опам-а, содда опам! Мустақилликнинг таоми бу ҳам! Янгича кабоб, бойлар ейдиган! — тушунтирди бошқон.

— Ажабмас, биз ҳам бир кун келиб, а, нима дедингиз?

Шу пайт телефон жиринглаб қолди. Гўшакни Вазира опа кўтарди. Мен юрак олдириб қўйганман-да! Сўнгги пайтда ҳеч яхши хабар эшитмадим.

— А? Мунисани? Хўп бўлади-да!

— Ким экан? — шу пайтда телефон қилганини қаранг, овқатни заҳар қилиб.

— Бирам одобли эканки!

— Иши тушгандан кейин одобли бўлади-да! — Эснаганча гўшакни олдим: — Эшитаман!

У томондан кимдир қуюқ сўрашди. «Мақола бермоқчи шекилли!». Ҳатто «кўринмайсиз», деб ҳам қочириқ қилди. «Керак бўлса, ўзинг кўрин!» дедим ичимда.

— Биз шунақа кўринмас одам бўлиб қолганмиз. Бутун тахририят-пахририятимиз билан.

— Грамм ўзгармабсиз-ей, Муниса! — деди у. Менда шубҳа уйғонди. Овози, гапириши таниш-а. Э, ҳа, бу ахир, анави Жавоҳир-ку, бойвачча, нечук сим қоқибдилар.

Фикримни ўқигандай, Жавоҳир мақсадга кўчди.

— Газетангиз ҳақида пахан билан гаплашгандим. Ёрдам бераман, деяптилар. Жуда машҳур экан-ку, газетангиз. Дадашка бизга билдирмай ўқиб юрарканлар. Офисларида ҳамма сонини тиктириб қўйибдилар. Мен ҳам ўқиб чиқдим. Класс! Ёзишни ҳам қийиб қўяркансиз, Муниса!

Жавоҳир яна нималарни гапирди, эслолмайман. Хурсандлигимни кўрсангиз эди. Унинг телефон қилганига хурсанд бўлдимми ёки газетамизнинг тақдири ҳал бўлганигами, билмадим.

Жавоҳирнинг дадаси қандайдир автомобил ишлаб чиқарадиган корхонада директор экан. Бош муҳаррир, Аббосхонов, Равшан ака биргаллашиб Ортиқ Мардиевичнинг олдига ўтиб келишди. Ҳамкорлик қилмоқчимиз. Ҳужжат тайёрлашни бошлаб юбордик.

Бунинг қийинлигини айтинг. Икки-уч ой индамай кетди. Қарангки, ҳужжатга ҳужжат алмаштирамиз. Тўртта майда ҳужжатга битта каттасидан беришаркан. Ўшандай катта ҳужжатдан ўтгизта йиғибмиз. Демак, бунинг учун 120 та майда ҳужжат ундиришга тўғри келган. Худонинг раҳми келсин-э, деб қўйишди бошқалар.

Эрталаб ҳамма тахририятга йиғилади. Кейин ҳужжат тўлагани қушлардай пирр этиб учиб кетамиз. Ҳали ташияпмиз, ҳали ташияпмиз, ҳеч кети кўринмайди-да. Дунё ҳужжатлардан тузилганми, нима бало!

Иш битай-битай деб турганда Исмоил ака битта ҳужжатни икки хил ручкада

имзолабдилар-да! Ўтмади ўша ҳужжат. Бошқатдан йиғиштирдим ҳаммасини. Мана энди кетишяпти, қўйни-қўнжларини ҳужжатга тўлдириб. Оқ йўл тиладик.

Ҳамма ходимлар битта хонага йиғилиб олганмиз. Бир гап бўлса, телефон қиламиз, дейишганди-да! Кўзимиз телефонда, чурқ этиб оғиз очмаймиз. Бир маҳал телефон чинқиб қолди-ю! Шошиб гўшакни кўтардим.

— Муниса! Стол устида ручкам бор, шуни тез етказинглар!

Яшин тезлигида учдим. Ҳужжат имзолашга кетаётган одам ручкасини ҳам унутиб қолдирадими, дейман ичимда.

Гап бундай бўпти. Аббосхонов ҳужжатга имзо чекаётганда ручкасининг сиёҳи тугаб қолибди. Тугаган пайтини қаранг, ўчакишгандай. Бошқача ручкада ёзиш мумкин эмас. Унақа ҳужжат қалбаки бўлармиш. Стол устидаги ручканинг сиёҳ найи, тугагани билан бир хил экан. Шу боис мени югуртиришибди-да!

Ниҳоят, қаранг, шу ҳам менсиз битмади. Бошлиқлар шартномага имзо чекиб, бир-бирларини қутлашди.

Ҳозир таҳририятга янги жиҳоз оляпмиз. Учта компьютер беришди. Ишимиз бирам кўпки! Бу орада таҳририят ҳаётида яна иккита қувончли воқеа юз берди. Шоиранинг тўйи бўляпти! Мичуринга узатяпмиз, кимга бўларди. Иккинчиси, Аббосхонов «Хизмат кўрсатган» деган унвон олди.

Хонасига киролмай, эшик тирқишидан мўралаймиз. Қарасак, йиғлаяпти, Аббосхонов йиғлаяпти-я! Ақл бовар қилмайди, аммо... кўрдингизми, меҳнат қилган бир кун барибир юзага чиқаркан. Эсингиздами, бюст ҳақида номаъқул гапларни айтгандим. Меҳнатингиз арзиса, ўрнатишаркан, қаранг. Меңда ҳам умид уйғониб қолди. Ростакамига, қамишдан бел боғлаб ишламасам, Мунис эмасман.

Ўринбосаримизни биринчи бўлиб Исмоил ака табрикладилар. Кейин турнақатор бўлиб биз кирдик. Энди ҳамма тантаналарни кўшиб бир нишонлаймиз-да! Зўрми, кийа-хувв!

Хотима ўрнида

Таҳририятда ҳамма хурсанд. Ойлигимиз ошди. Ҳовлиқиб, ишдан бўшаб кетганлар бир оз хафа бўлиб қолишди. Чунки... Равшан ака ўртача ойликни 50 деб белгилаганди. Жавоҳирнинг дадаси:

— Бу камлик қилади, Равшанжон. Ҳеч бўлмаса 70 дан қўйинг, — дебди. — Насиб қилса, янги йилдан ишлар юришиб кетса, ойликни яна кўтарамиз, деганмиш. Моддият, бозор иқтисодиёти ўз йўлига! Аммо маънавият буларнинг ҳаммасидан устун туриши керак. Шу боис журналист, ёзувчи, шоир меҳнатини қадрламоқ зарур, — дебди у.

Қанийди, Ортиқ Мардиевичдай одамлар кўпайса... Кўпайиб қолар, а! Ноумид шайтон, деганлар.

Опамга келсак. Анча дўмбиллаб қолган. Яқинда жиянлик бўламан шекилли. Уйдагилари уни ўтқизгани жой топишолмаяпти. Овқат ейишдан бўшамаяпти, менимча. Қўлини совуқ сувга урдиришмаяпти. Зерикиб кетяпман, дейди. Овқат ейишни қайнонасининг ўзи назорат қиларкан. Ҳар куни бир литр сут, пишлоқ, творог, тухум, сарёғ, яна алламбалолар ер экан. Бу энди нонушта. Тушликни гапирманг.

Икки-уч хил иссиқ овқат. Орада мева-чева ейиш шарт экан. «Семириб кетяпман», деб нолиди. Поччашканинг оғзи қулоғида.

Ўша аҳволда туғилган кунимга келишибди. Элик мингта костюм кўтариб кепти. Қўшнисидан қарзга олганмиш...

— Мунис... ойлигиндан бериб тур! Кейин поччанг беради, — деди секин.

Вой, тўба-ей, ҳеч феъли ўзгармади-да, бунинг.

— Опа, қизиқмисиз! Ўшанча пулга кийим кияманми? — норози оҳангда дедим. — Ўзим ўла қолсам олмасдим-а!

— Олинган нарса олиниб қолади, болам! Пулинг кўпайди-ку! Энди сен ҳам ўзингга қараб юр... катта бўлиб қолдинг, — маъноли қилиб дедилар онам.

Шунақа гапларга тобим йўқ-да. Жаҳлим чиқиб, қизариб кетаман.

Шу десангиз, худди шунақа пайтда Жавоҳир телефон қилиб қоладими? Туғилган куним билан табриклади. Телефонимни қаёқдан олдийкин? Излаган одам топади, деди у.

— Кейинги ҳафтага вақтингиз йўқми? Бир учрашсак, қандай бўларкин? — деди яна Жавоҳир. Дув қизариб кетибман.

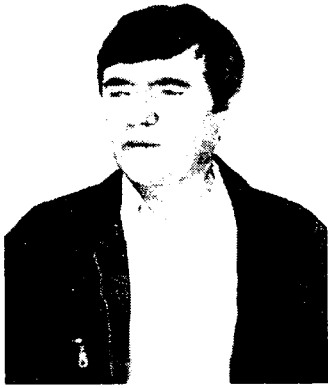
— Кўрармиз! — дедиму худди унинг гапини бу ёқдагилар эшитиб қоладигандай, гўшакни жойига қўйдим.

— Ким экан? — сўрадилар онам.

— Туғилган куним билан табриклашяпти, дугоналарим! — жавоб қилдим секингина.

Ана, опамнинг совғаси ҳам асқотадиган бўлди. Учрашувга ўшани киярман балки... ва балки қочиб қоларман... Наҳотки, гапимга фаришталар «омин» деган бўлса... «Самсунг» чанг сўргичини олиб берадиган куёв, Жавоҳирдан бошқа ким бўларди!

Тошкент, 2000 йил.

Сулаймон Шодиев

Қалбим шубларидан шублар
кечди

Сўзларингни кўзимга суртай,
Бўса олай табассумингдан.
Кутсам — хаёл боғида кутай,
Тун чодирин тикай зулфингдан.

Кейин нима бўлса ҳам майли,
Бошқа бир дард менга дард эмас.
Сенга етмоқ учун, эй Лайли,
Кўлларингдан тутмоқ шарт эмас.

Жонона, деб бўлдим адо,
Жон қайдаю жонон қани?
На эрди ишқдан муддао,
Ул аҳд ила паймон қани?

Гулман, деди ул гўзалим,
Булбул бўлиб мен бўзладим,
Йўлида толди кўзларим,
Сунбул қани, райҳон қани?

Жабри борар жондан ўтиб,
Жоним олиб, қаддим букиб,
Олдида нордай тиз чўкиб,
Мен кул бўлай, султон қани?

Боғимга зоглар кўндилар,
Бағрим чўкиб ҳам ўйдилар,
Борми хароба — ўлтирар,
Вайрона бир айвон қани?

Ул қошлари кундуз, камон,
Хажрида ёндирди ёмон,
Жоним берай мен бу замон,
Тортинг камон, пайкон қани?

Арзу самони ағдариб,
Тополмадим-ку ахтариб,
Энди менингдек бир ғариб,
Мендай фақир ҳайрон қани?

Онагинам-анҳор,
Анҳорим-онам,
Мени асраб жавзо-саратонлардан,
Кувончлар берардинг олам ва олам
Ва мени уйғотар эдинг тонгларда.

Сенга интилардим, сенга чопардим,
Хивичдай яланғоч мен — болапақир.
Шивирларинг эриб-оқиб тинглардим,
Сен онам тилида сўйлардинг, ахир.

Бағрим ҳайратларнинг тошқин селига
Шодон очиларкан у ажиб кунлар.
Уларнинг барчасин онам тилига
Таржима қилардингиз, эй қушлар.

Мен ҳали дунёни англамас эдим,
Ердан униб чиққан ҳайронгул эдим.
Анҳор бўйидаги қудуққа дедим:
— Бугун мен кимману аввал ким эдим?

Онам кўзларидай хаёлкаш, теран
Кудуқдан бир садо келмади бироқ,
Қалбим тубларидан туйғулар кечди,
Уларни англадим анча кейинроқ.

Донишмандлар асли камгап бўларкан
Ва сўзлар эканлар сукут тилида.
Уларга Оллоҳдан нимадир юққан,
Қолдим-ку ҳайратларнинг селида.

Хатто сукунат ҳам таржимон бўлди
Имлосиз, изоҳсиз ва алифбосиз.
Шарҳин қилай десам бу мўъжизанинг
Дунёдаги барча луғатлар ожиз!

Тиллар бор,
Эгаллаб ярим дунёни
Бор-йўқ жилоларин қилар намоён.
Аммо кўксимдаги биргина «Оҳ»ни
Таржима этолмас улар ҳеч қачон.

Эй сиз, дунёни забт қилмоқ бўлганлар
Қамалақдай товланувчи лисонда,
Ўз она тилидан кўнгилга яқин
Улуғроқ бир бисот борми инсонга?

Ки, уни тушунмоқ, англамоқ учун
На бир луғат керак, на битта изоҳ.
Сенга таржимонлик қилса жим, беун —
Хатто остонангда унгувчи гиёҳ?

Онагинам-анҳор,
Анҳорим-онам,
Мени асраб жавзо-саратонлардан,
«Келақол, болам», деб айтгандек онам,
Ўзинг уйғотардинг мени тонгларда...

* * *

Ёлғиз аёл, ёлғиз аёл,
Ёлғиз қувонч, танҳо ғам.
Сен дунёда танҳо хаёл,
Ёлғизгина бир олам.

Сен камондан учиб кетган
Ёлғизгина пайконсан,
Эгалари кўчиб кетган
Хувиллаган айвонсан.

Ўзинг қувнаб суюнасан,
Ўзинг ёниб ўчасан.
Сен бегона бир жаҳонсан,
Сен нотаниш кўчасан.

Сен биласан бу дунёни,
Сени дунё билмайди.
Ҳеч ким кириб бу кўчага
Адашгиси келмайди.

Ярим ойсан, ярим қуёш,
Қумушмисан, зармисан?
Асли, сен ҳам ёлғиз қолган
Бир юракнинг ярмисан.

У қайдадир сени излар,
Излар сени қучгани
Ва қайдадир сарсон кезар
Тополмасдан кўчангни.

Абдурахмон Жўра

Сен шомонда
насмлар эсар

* * *

Гуллар сенга
эркаланади,
Пичирлайди кулоқларингга.

Сен гулларга
меҳринг берасан,
Кувонч порлар нигоҳларингга.

Тасодифми
ёки атайин,
Исмингга ҳам қўшибдилар гул.

Ҳар келганда,
исмингни айтсам,
Тилларимни куйдиради ул.

Сен гулларнинг
бахтли бекаси,
Овунасан бағрингни очиб.

Нетай, гоҳи
чарчасам мен ҳам,
Ҳузурингга келаман шошиб.

Ошкор қилди
сирини гулбарг,
Ол ранг уйнар ёноқларингга.

Рашк қилдими
Сени, билмадим,
Чўччайтирар дудоқларини.

Интиласан,
гул томон яна,
Кўз-кўз этар борин қоматинг.

Мени агар
дўст тутса гуллар
Келармиди балки омадим.

Кўзларингга,
шу онда бахт бор,
Гул гўзалми ёки гулчи қиз.

Термуламан
маҳлиё, шукр,
Шундай бахтга етишганмиз, биз!

* * *

Булар бари ўткинчи ҳислар —
Қайғу, кувонч, алам, кўз ёшдир.
Ким ҳаётдан чин маъно излар,
Улуғликка арзиган бошдир.

Ҳасрат кетар, бахтли дам кетар,
Мангуликка дахлдор не бор?
Гоҳ рангларнинг ранги ҳам кетар,
Кувонтирмас, ҳаттоки, дийдор.

Гоҳ ҳисларим мазахлаб кун-тун
Айланади соат миллари.
Кўзларимни ёшлатар тутун,
Кетгим келар мангулик сари.

Қайтаради яна ҳаётга
Ака-ука, ёр-дўстлар меҳри.
Қўл бермайман ўлим — сайёдга
Малҳам бўлар гулларнинг сеҳри.

Ҳаёт нима? Нимадир ўлим?
Яшамоқнинг борми маъноси?
Гоҳи эса, безайди умрим
Бошга тушган ишқнинг савдоси.

Айланади кун, ҳафта, ойлар,
Гоҳ кувноқсан, гоҳида маҳзун.
Гоҳи жонни бергим келади
Инсон зотин кувончи учун.

Гоҳи дунё дардини ўйлаб,
Келажакка ёзгим келар хат.
Мангулик бу — меҳр ва савоб,
Ёр, қўшиғу замин ва дарахт.

* * *

Энди...
Сен томонда насимлар эсар.
Энди...
Мен томонда изғирин тиғи.

Энди...
Ҳаётингда куласан дур-дур.
Энди...
Ҳаёлимда висоли ҳузур.

Энди...
Номимни ҳеч тилга олмайсан.
Энди...
Номингни ҳеч тилдан қўймайман.

Энди...
Олам узра номинг жаранглар.
Энди...
Назмий чечак унар ярамдан.

Энди...
Сенга ҳомий қуёш нуридир.
Энди...
Менга йўлдош бўлур хур йиғи.

Энди...
Тунлар аро йиғлаюр сезги.
Энди...
Нурлар аро туташур севги.

Ҳижроннинг ўтида қуймайди юрак,
Энди десам ҳамки, энмаган тилак.

* * *

Аралашиб кетди бариси,
Рашк ва севги, вафо ва гумон.
Эшитилар юлдузлар саси,
Юрагимни ўртайди армон.

Ардоқласак она заминни,
Малҳам қўйсақ жароҳатига.
Жавоб берсак, Парвардигорнинг
Қор-ла ёзган оппоқ хатига.

Мени ташлаб кетмагил, севги,
Ҳамроҳ бўлсин майлига ҳижрон.
Ахир, орзу-ниятим эзгу,
Муҳаббат-ла яшаса инсон.

Оқ қоғоз-ла сирлашган дамлар:
Меҳр мўлдир, муҳаббат ҳам мўл.
Бизлар учун ибрат бўлолса
Хуш ифорлар сочган атиргул.

Ҳаддан ортиб кетгандек алам,
Кўпайгандек ерда ёлғонлар.
Яна сенга суяндим, қалам,
Биргалашиб битсак дostonлар.

Хилват боғнинг бир чеккасида
Қўшиқ қуйлар сернаво булбул.
Хуш наволар таралган палла,
Наҳот тушдир, эримайди дил?

Аралашиб кетди барчаси,
Қувончу ғам, висолу ҳижрон.
Инсонларга инсонлиғ етса,
Юрагимдан тўкилгай армон.

Наби Жалолиддин

ОҒРИҚ

ҲИКОЯ

Айвондан тушиб, сўрининг олдига етганда оғриқ кучайди. Ўнг қўли билан қорнини чангаллаб, чап қўлида сўрининг ёғоч кунгурасини туганча, ярим букчайиб, нафассиз туриб қолди. Киндигининг атрофида худди ҳўл латгани сиққан каби бураб пайдо бўладиган бу оғриқ унга қарийб йигирма йилдан бери азоб беради. Ўқтин-ўқтин тутиб қолади қурғур, на фасл танлайди, на иқлим. Совуқдан деб, даво излади, иссиқдан сақланди — наф бермади. Парҳезга ўтиб кўрди — қани энди тузалса. Ахийри, оғриси оғриди, оғримаса оғримади, демайдиган бўлди. Бундаям Оллоҳнинг бир ҳикмати бўлса керак-да, дейди-қўяди. Ё ҳафсала қилиб дўхтирга бормади. Бир борганида, ўша одамлар зўр деб мақтаган дўхтир қорнини роса уқалади, бир нималарни сўради, ниҳоят «Қорнингизда калит бор экан» деди. «Қорнимда калит нима қилади?» деб кулди. Кейин билса, «калит» дегани — бу касалликнинг номи бўлиб, ич қотиш экан. Дўхтирнинг ёзиб берган дорилари кор қилмагач, шу-шу у ёққа бормади қўйди. Лекин дўхтирларни ҳеч қачон қовжамайди, ҳаммаси Оллоҳдан, дейди. Бир томони, бу оғриқ дегани яқин қадрдонга айланиб қолди, деса ҳам бўлаверади. Чунки оғримеган кунлари тушуниб бўлмас ғалати бир туйғу билан эслаб, «қорним оғримади қўйди-я» дея кўнгилдан ўтказиб қолади. Оғриқ бошланғудай бўлса, «калитим буралаяпти» деб болаларига қизиқчилик қилган бўлади...

Қорни анчадан бери оғримади қўйганди. Бир-икки, нима бало хайр-маъзурни насия қилиб жўнавордимикин-а, дея ўйлагани ҳам рост. Кейин-кейин хурсанд бўлди, намозларида шукрона келтирди. Қиш ичи ҳам оғримеганига энди тузалибман шекилли, деган хулосага келди. Йўқ, тузалмаган экан, мана, кўкқисдан ушлаб қолди, эндигина аср намозини ўқиб, ташқарига чиқаётганди.

У қорнини чангаллаганича тобора букчайиб борарди. Бу сафар букчайиш тугул инграб юборди, йўқ, тишини-тишига қаттиқ босиб, чўзиб ингради, десак тўғрироқ бўлади. Ўзиям қаттиқ оғриқди-да — киндигининг чап ёнида пайдо бўлган оғриқ буралиб аста-аста ўнг томонига ўтади ва бир муддат тўхтабди. Сўнг яна қайтадан бошлайди ва бояғидай давом этади. Оғриқ айланаётганда киндигининг атрофи тошдай қотади. Шунақа буралиб айланишлар икки-уч бор такрорланса бас, анча-мунча бақувват одамнинг ҳам тинкасини қурилади. Гоҳо оғриқ асносида дўзаҳдаям шунақа оғриқлар бўлса керак-да, дея хаёл қилади-ю, дарров истиғфор айтади. Баъзан эса узоқ азоблардан сўнг оғриқ тўхтаганида мадори қуриган одамнинг аянчли жилмайиши билан кампирига ҳазил қилиб қўяди:

— Мабодо болаларингга тўлғоқ тутганида назарингга қолмовдимми, кампир,

қарғаб-нетмовдингми? Худди тўлғоқ тутганига ўхшаб оғрийди-я жонивор!..

Оғриқ қўйворди. Қаддини хиёл кўтариб, бир оз нафас ростлаш учун сўрига ўтирди. Кампири ўчоқ бошида эди, шунинг учун унинг тоби қочганини сезмади. Лекин чол рўпарадаги гилос ортидан гоҳ-гоҳ кўринаётган кампирига умидвор тикилди — оғриқнинг тўхташига худди у сабабчидай ёки яна оғриқ туришини угина тўхтагиб қолиши мумкиндай, юраги орзиқиб, мижжалари ачишгандай бўлди. Аҳволимни кўриши билан югуриб келади, дея ўйлади. У аини пайтда кампирининг қайрилиб қарашини, дарров югуриб келишини, ҳеч йўқ бир бор меҳрли боқишини жуда-жуда истади. Аммо кампиржон ҳадеганда қарайвермади, чунки у анчадан бери соғайиб қолган чолининг аҳволидан хотиржам бўлганидан ўзининг ҳар кунги ташвишлари билан банд эди. Бир томони қарамаганиям дуруст, негаки кампири кейинги йилларда қариликни бўйнига олиб, тобора қовжираб бормоқда. Чолининг дарди яна тутиб қолганини билса, шўрлик безовталанади, оромини йўқотади, юрагига зўр келади. Кампирининг касал бўлиши, борингки, ётиб қолиши, чол учун ўз дардидан-да, оғирроқ. Чунки ўзбек чоллари ўз кампирлари билан тирик, уларнинг шарпасини ҳеч йўқ узоқдан бўлса-да кўриб туришмаса, жонлари ҳалқумига келади-қолади. Суйишгаям, сўкишгаям кампир даркор, илло чоли тушмагурларнинг жон ришталарининг бир учи кампирларнинг жонларига пайванд. Ҳа, буни ҳозирги ёшлар қаёқданам билишсин. Баъзи кексалар тул қолишиб, оғизларидан «кампир-кампир» тушмағудай бўлиб чўзилса, ёш-яланглар ҳазил-мазах қилибми, ҳиринглашиб қўйишади. Қаримаганлар кампирнинг қадрини қаёқданам билсин. Улар ҳам қарисин, илоҳи, белларидан қуввати арисин, ана ундан кейин...

Қолаверса, унинг кампири бўлакча — чолига жуда жон тортишади. Азали шундай. Уша ёшлик чоғларидаям баъзи аёлларга ўхшаб эрини бегона, деб билмасди. Тарбияси шундаймиди, негадир ўз жигаридай қайишиб яшади. Шунинг учун бу ҳам уни жуда-жуда яхши кўрди. Бир кун кўрмаса, соғинади. Айниқса, жаҳди чиққанида агар кампири ёнида бўлмаса борми, тамом, атрофидаги бола-чақалари қочгани жой тополмай қолишади. Бунга ўрганиб қолишган фарзандлари онасини ҳазиллашиб «дадамнинг дориси» деб ҳам қўйишади. Нима қилсин, ўрганиб қолган-да. Лекин шу пайтгача ҳали бирон марта кампирига бўлган меҳрини тилига чиқармаган. Гурури йўл қўймаган шекилли-да. Аммо кўп бор айтгиси келгану, ўзини тутган. Бир томони, айтмагани ҳам дуруст, меҳрнинг, оқибатнинг мазаси қочади. Муомалалар бачканалашиб кетади, ҳар қолда у шундай деб ўйлайди.

Ахийри, кампири ҳаливери қарамаслигига ишонч ҳосил қилгач, чап кафтини қорнига босганча аста қадамлар билан ҳовли томонга юрди. Кўчадаги катта анҳордан оқиб кирадиган ариқча-ташламани ҳатлаб ўтиб, бир тўхталиб олди, шу озгина силкинишдан ҳам қорним оғриб қолмасайди, деб кўрқиб кетди. Қўрққанича бор экан, бостирма томонга бир-икки қадам ташлар-ташламас, ростданам ҳалиги силкинишдан кўзғолдимми ёки ўзи оғрийдиган муддати келганмиди, қорни тагин бурашга тушди. Лекин энди дарров букчайиб олмади-да, бир оз илдам қадамлаб, қўй кўраси олдидаги шохча қирқадиган тўнкага ўтирди ва қорнини чангаллади. Бир-икки қаттиқ бурагач, силласи қуриб, пешонасидан тер чиқиб кетди. «Ё Оллоҳ, раҳминг келсин!» деди инграб, тишлари орасидан. Бироқ оғриқ тўхтамади ва ҳатто кучайганидан ерга думалаб юборишига оз қолди. Чидамаганидан гужанак бўлиб, тиззаларини ғажигудай бўлди.

Дарвозадан томоқ қириб ўртанча ўғли кириб келди — у ишдан қайтмоқда эди. У ёқ-бу ёққа аланглаб ўчоқ бошидаги онасини кўрди-да, ҳорманг, буви, деди турган ерида. Онаси бошини кўтариб, ҳамм, келдингми, деди-ю, яна нимагадир чалғиди.

— Дадам уйдами? — сўради ўғил.

Онаси бошини кўтариб, чолини унутганлигидан хижолат бўлибми, хиёл каловланиб қолди.

Отаси уларнинг гапларини эшитиб турганлигидан «мен бу ерданам» дегандай томоқ қириб қўйди. Ўғил ўша тарфга юрди, онаси эса тинчликмикан дегандай узоқдан чолига тикилди.

— Ассалому алайкум, дада. Ҳа, бейда ўтириб қобсиз? — дея отаси билан сўрашган ўғил унинг юзига сарасаф солди.

Чол алақачон ўзини ўнглаб олганди, чунки мазаси қочганини ўғлига сездирмоқчи эмасди. Шунинг учун:

— Алайкимассалом, келдингми, болам? — деди иложи борича равон гапиришга уриниб.

Бироқ сезгир фарзанд отасидаги ўзгаришни дарров пайқаганди:

— Нима, яна қорнингиз оғрияптими?

Чол талмовсиради:

— Йў-ўқ, яхшиман, сал-пал...

— Сўрига обориб кўяйми?

— Йўқ!.. Бор, ишингни қилавер!

Ўғил отасининг феълени яхши билганидан индамай ҳовлининг этагидаги ўз уйи томон ўтиб кетди.

Бу пайт эрининг аҳволдан хавотирга тушган кампири шу тарафга келмоқда эди. Чолнинг кўнглида ажиб бир эврилиш бўлди-да, атрофини ўраб бораётган қоронғулик ўрнини таскинли бир ҳузур эгаллаб, ҳатто оғриқ ҳам хиёл пасайгандек туюлди. Бу шунчаки узоқ йиллар мобайнида кўша қариган эр-хотинлар ўртасида вужудга келадиган кўникмамиди ёки ростдан ҳам кампирининг бир нимаси бормиди, ҳар тугул, у ёнида бўлса мушкуллари осон кечарди.

— Бу ерда нима қиб ўтирибсиз, одамди кўрқитиб?

— Тагин оғриб қолди-да. Эсимданам чиқиб кетган экан! — Чол боягидек кучаниб гапирарди-ю, бироқ овози у қадар аянчли эмасди. Кампири нима қиларини билмай, каловланди.

— Новвот-чой қиб берайми? — деди ахийри, чолига жони ачиганидан худди ўзининг қорни оғриётгандай юзи тиришиб.

Чол ҳам кампирининг аҳволини тушуниб турарди, шунинг учун ўзини бардам тутишга уринди:

— Бориб қозон-товоғинга қарайвер, кампир, хийла тузукман.

— Илоҳи, Худонинг раҳми кесин! — У чолига бир пас термулиб турди, сўнг

— Суюкқина мастава қиббераман, — дея ўчоғи томон кетди.

Оғриқ кўйиб юборганидан чол ўзини яна тетикроқ ҳис қилмоқда эди. У қорнини беихтиёр кучоқлаб, турли меваларга бурканган ҳовлисига интиқ разм солди. Бу боғни ўзи яратган. Болаларим ейди, деб ҳамма мевадан ўтқазган — боғида йўқ меванингни ўзи йўқ. Отаси раҳматли ҳам шунақа эди — ҳамшиша кўчат кўтариб ёки кўлидан гулқайчи тушмай, мевали дарахтларни шаклга солиб, қирқиб юрарди. Манави молхонага ёпишиб ўсган йўғонлиги бир қулочдан анча ортиб кетган қари ўрикни ҳам отаси эккан. Ушанда бу ўн беш-ўн олти яшар ўспирин бола эди. Шунгаям мана эллик йилдан ортиқ вақт бўлибди. Ҳозир у олмиш тўққизга кирди, ўрик эса эллиқдан ошибди. Ҳа, ўрик ҳам қариди, ҳар йили ғуж-ғуж гуллайди-ю, бироқ унча ғўра тугмайди. Уям аввалги шаштим бор, деб ўйласа керак-да. Йўқ, қарилик бари бир галаба қилар экан. Бу жониворнинг ҳайбатини қара-ю!..

Ҳозир негадир ўлимни эслаб қолди, худди бугун ўлиб қоладигандек туюлди назарида. Авваллари ўлимни эслагудек бўлса ҳам гўё эртага эрталаб ишга бориши кераклиги ёдига тушгандай бир туйғу хаёлидан кечарди-ю, тезда унутарди. Лекин бугун ундай бўлмади, ўлим хаёли калласининг бир бурчагига ўрнашиб олди-да, уни беором қила бошлади, ваҳимага солди. Эҳтимол, ваҳимага солди, дейиш бутунлай тўғри бўлмас, чунки унинг учун шу ёшда ўлимдан кўрқиб бачканаликка ўхшайди. Ваҳима эса, ҳамма ишни қила олдимми, бола-чақамга барча гапларимни айтиб улгура оламанми-йўқми, деган каби саволларга ўранган бир инсоний хавотир эди, холос. Масалан, катта ўғлини алоҳида уй қилиб чиқарган, ундан кўнгли тўқ. Ўртанчасини ҳовлисининг этагига жойлаган. Манави ўрикнинг рўпарасидан девор қилиб, (агар ўғиллари шуни хоҳлашса), иккига бўлиб берса, тинчийди. Ҳовли катта, иккаласигаям етади. Катта уй кенжатоёга қолди. Икки қизи эса алақачон уйли-жойли бўлиб кетишган. Асосий гапларини ўртанча ва кенжа ўғлига айтиши керак. Бу ҳақда авваллари ҳам кўп гапиргану, аммо ўлим олдида айтиладигани бўлакча. У бир валати бўлиб кетди, ростданам ўлиб қолса-я. Кенжасини унаштириб кўйишган, наҳотки унинг тўйига етиб боролмаса? Нега мунча ўлимни ўйлаб қолди, оғриб юрган қорни-да ахир!.. Йўқ, бу сафар бошқачароқ. Кўнглидаям алланечук хавотир ғимирлайди... Қанийди, шу кенжатоёининг тўйини кўриб, кейин ўлса! Ҳа, айтгандай, у ҳалиям ишдан келмадимми? Ё келганини кўрмай қолдимми? Йўқ, ўғиллари тузук, ишга кетишда ҳам, ишдан қайтишда ҳам отаси билан кўришиб ўтишади. Ҳали келмади, нега кеч қолдийкин-а? У, ё пирим, деб ўрнидан тураркан, қорни оғриб қолишидан кўрқиб гавдасини бутунлай тикламади. Ҳалиги оғриқлар билан анча қуввати кетганидан оёқларини судраб, букчайганча уй томонга юрди. Бу орада ўғлини сўраш учун кўз қири билан кампирини қидирди. Бир қулоғи чолида бўлган кампири унинг кўзгалганини кўриб, ўрнидан турди.

— Кенжанг кўринмадимми, кампир?

— Дарағи йўғу... Ушланиб қолгандир-да. — Кампирининг овозида таскин берувчи оҳанг бор эди.

— Шундай бўлса керак... — У сўрига чўзилмоқчи бўлганди, кампири шоша-пиша болишларни тўғрилади.

— Овқатам пишиб қолди, қаерда ичасиз?

— Шу ерга обкелақол... — Унинг мутлақо иштаҳаси йўқ эди. Бу гапни эса шунчаки кампирига жавоб бериши лозим бўлганлиги ва уни ортиқча хавотирга солмаслик учун айтди.

Болишга ёнбошлаши билан қорнида яна оғриқ турди. Афти тиришиб, оғриққа ҳамоҳанг кучанганча ўрнидан туриб, сўри суянчигига суяниб олди. Ё Оллох, бу нима кўргилик бўлди энди? Туппа-тузук юрувди-ю! Бунақада ҳадемай ўрнидан туролмай қолиши мумкин. Унгача шом намозини ҳеч йўқ, ўтирган кўйи ўқиб олса бўлгани. Қорнидаги буров яна қўзғолди — қорнини чангаллаб, ғужанак бўлиб олди-да, оғриқ яқун тошгунча инграб турди. Оғриқ ўтиб кетгач эса, бир оз ҳансиради.

Билмаган одамга, шўрлик чол шунча азоб тортса-ю, бировнинг ҳеч йўқ дўхтир-пўхтир чақирмаслиги ғалати туюлиши мумкин. Аввал ҳам бунақа ҳолатлар кўп бўлган ва баъзиларида «тез ёрдам» чақиринган ёки машинага ўтқазиб унинг ўзини шифохонага олиб боришган, чора-тадбир кўллашган, ҳатто ҳайтовур оғриқ ҳам тўхтаган. Бироқ бу ҳол кўп бор такрорланганлиги ва ҳар сафар ўз муддати етмагунча дардан фориф бўлолмаганлиги уни ортиқча даҳмазалардан бездириб қўйганки, токи «дўхтир» дейишлари билан дарров рад этади. Шунинг учун оиладагилар ҳам чолнинг хоҳишига қарши боролмайдилар.

Катта ўғлини ва қизларини айтқизсамикан-а? Қўққисдан улгуролмай қолса... Уларни безовта қилиб нима авзум топарди. Ҳаммасидан рози, Худога шукр, барчаларининг тирикчилиги жойида. Мабодо айтқизгудай бўлса ҳам шўрликлар то оталарининг жони узилгунча бесаранжом бўладилар... Ростданам жони узилармикан-а? Тавба, намунча бу фикр хаёлидан кетмай қолди?..

Кампири хонтахтанинг устига дастурхон солиб, унинг истагига биноан ярим коса мастава олиб келди.

— Кичкинанинг келмади-ю, кампир? — деб қўйди у ожиз бир овозда, овқатини қовларкан.

Шу пайт молхона томонда ўртанча ўғлининг шарпаси кўринди. Унинг бир қўлида усти қоғоз билан ёпиғлик чинни коса бор эди.

Кампир чолга то кичкина ўғли ҳақида жўялироқ бир гап топиб гапирмагунча ўғли етиб келиб, салом берди ва косадаги овқатни дастурхонга қўйди.

— Болаларинг минан еявермабсан-да, болам? — деб қўйди чол инқилаб, лекин ўғлининг бу меҳрибончилиги унинг кўнглини шу аҳволда ҳам эркаловчи бир эпкин билан майин сийпалаб ўтди.

— Сизлар билан ўтиргим келди-да, — деркан, ўғли косанинг устидаги қоғозни олди, — ош экан.

Чолнинг бир оз зардаси қайнади, кенжаси ҳақидаги саволига жавоб бермаганлиги учун кампирини ўдағайлагиси келди, бироқ рўпарасида ўтирган ўғлидан андиша қилиб, оғиз жуфтлагани ҳамон тўхтади. Кучаниб қаддини ростлади ва мастава қуйилган косадаги қошиқни олиб, ўғлини ошга ундади:

— Қани, ошдан олайликчи! — Номигагина татинди-да, яна ёнбошларкан.

— Ўзинг олавер, — деди қошиқни у томонга суриб.

— Ҳеч йўқ маставани ичинг, дада.

Чол жавоб бериш ўрнига оғриқдан бужмайиб олди...

Овқатланиб бўлишгач, у шом намози тараддудига тушиб қолди. Дастурхонга фотиҳа қилиб, сўри четига базўр суриларкан:

— Жойнамозни ромга солиб бер, кампир, — деди хириллаб. Энди у бутунлай қолдан тойганди.

— Ўқимай қўя қолмайсизми, чол? — кампир ачинганини яширолмади. Чол индамай букчайганча уй томонга юргач, кампир унинг мақсадини англаб, югургудай бўлиб ундан олдин ромга кирди. Ром сўрисининг тўрига жойнамозни тўшаб, пастига тушаётганда, чол инқилаб келиб, сўри четига ўтирди. Ҳансирай-ҳансирай нафас оларкан:

— Кенжанг келмади-я... — деб қўйди энтикиб.

— Кўча-пўчада ошналариминан ушланиб қолгандир-да, — дея тасали берди кампир.

Таҳорат олишга ҳоли келмаганидан ёнбошидаги покиза болишга икки кафтини босиб, таяммум қилиб қўя қолди. Намозни ўтирган кўйи ўқиган бўлса-да, қуввати йўқлигидан ҳам ўқтин-ўқтин хуруж қилган оғриқнинг зўридан анча қийналди. Намозни тугатиб, ёнбошидаги тўшакка чалқанчасига чўзилди. Қорин пайлари бўшашиб, ёқимли жимирлади ва шу билан оғриқ пасайгандек бўлди.

Орадан ҳеч қанча ўтмай кампири кириб келиб, ром сўрисининг бир четига омонатгина ўтирди.

— Тузукмисиз? — деди секингина, чолининг оромини бузишдан чўчинқираб.

— Ҳмм... Ўғлинг келмадимми?.. Гапим борийди...

Кампири эса бу гапни ўзича тушуниб чўчиб тушди, аммо билинтирмади.

— Кеп қолар... Ўртанчангизниям уйингга ўтиб кетавер, дедим...

— Яхши қипсан... — Чол кўзларини юмиб, тин олди. Мана шу ёқимли сокинлик асносида мунтазам оғриқ туфайли бўм-бўшдек ғовлаб қолган миясида олис хотиралар узук-юлуқ гавдаланди-да, отасининг фариштали сиймоси типиклаша борди. Раҳматли ажаб ҳотамтой феъли одам эди. Кўпинча иккала ўғли, айниқса кенжаси бўлмиш билан овқатланишни хуш кўрарди. Агар ўғиллари уйда бўлмаса, гоҳида то улар келгунларича овқатланмай, кутиб ўтирарди. Ҳаммасидан ҳам унинг қовун-тарвуз пишиғи маҳалидаги одатлари қизиқ эди. Бозордан қоплаб тарвуз-қовун сотиб олар ва елкасида кўтариб келарди-да, ҳовлидаги ариқчада шилдираб оқаётган сувга ташлаб қўярди. Бир пас нафасини ростлаб олгач, ҳамма болаларини рўпарасига давра қурдириб, ўтказарди-да, белбоғидаги қиндан каттакон пичогини чиқариб, салкам белкурақдай келадиган панжалари билан болалари тарвуз деса, тарвуз, қовун деса, қовун сўйиб берарди. Ўзи эса бир тилик еса ерди, бўлмаса йўқ, болаларининг шошилиб-шошилиб, кийимларига сувини оқизиб ейишларига ҳузур қилиб тикилиб ўтиришни яхши кўрарди. Отасининг кўзидаги ўша пайтдаги мамнуниятни, таъбир жоиз бўлса, фурурни унда тушунмаган, албатта. Унинг ҳолатини кейинчалик — ўзи ҳам ота бўлиб, оталик ҳиссини туйгандан сўнг англаб етди. Отасининг бу ҳаракатлари чипакам ўзбек оталарига хос бўлган феълидан эди. Отасининг қиёфаси-ю танги феъли мана шу кенжасида бор. Шунданми ёки отасига ўзи ўхшолмаганданми, шу ўғлини бошқачароқ кўради. Кап-катта бўлиб қолган бўлса-да, унинг қилиқларидан, ҳали-ҳануз завқланади. Бу завқ бетакрор завқ эдики, уни фақатгина ота бўлганлар, яна тагин ўғил ўстирган оталаргина ҳис қилишлари мумкин...

Яна оғриқ турди. Юзи бужмайиб, оёқлари қорни томонга букилиб, кўзларини очаркан, унинг ҳаловатини бузишдан чўчиб, ҳамон жим ўтирган кампирига ана, яна бошланди, дегандай бир қараш қилиб қўйди.

— Тузукроқ жой қилиб берай, — дея ўрнидан турган кампир, уйдан болиш ва тўшак олиб чиқиб, бошқа жой қилди. Сўнг унинг қўлтиғидан олиб, янги жойга ўтишига ёрдам берди.

Ҳуфтон намозини юзини қиблага қилиб ётган кўйи имо-ишора билан ўқиди. Қариганда намозни қазо қилишдан қўрқди. Чол намоз билан овора бўлган пайтда кенжаси кириб келди-да, тўғри чеккадаги уй томонга ўтиб кетди. Ҳамиша ота-онаси билан кўришиб, сўнг ўтиб кетгувчи эди. Кампир унинг индамай ўтиб кетишидан ўзича маъно тушунди — мастми, нима бало?! Чолининг намоз билан андармонлигидан фойдаланиб, ўғлининг ортидан кирди. Кенжаси ростдан ҳам дурустгина маст эди. У уйига гандираклаб кириб, чироқни ёқаркан, ортидан кириб келган онасини кўриб, гавдаси у ёқ-бу ёққа тебранганча тиржайди.

— Вой, болам, ичвобсан-у?! — Кампир бу гапни танбеҳ оҳангида айтди.

— Ҳмм, ичдим!.. Бугун ошналарим минан би-ир ёзилдик, був!.. — У ёнбошидаги ўзи ётадиган каравотга ўтирди. — омма дадам билмасин, бўптими?, — дея қўшиб қўйди паст овозда.

— Даданг сени сўраётгудди-да, болам.

— Йў-ўқ!.. Бу аҳволда кирмайман. Ҳали келмади, деб қўя қолинг.

Кампир ортига қайтди. Чол эса намозни тугатиб, кўзларини юмганча тез-тез нафас олиб ётарди. У кампирининг кирганини сезди.

— Ўғлинг келмадимми?

Кампир ёлғон гапиришга ийманиб, бир оз каловланди.

— Йўқ, ҳали келмади-ю...

Чол ниманидир пайқагандай бўлди-ю, толиққан шуурича «мастдир-да» деган фикр туйқус урилди-да, чўзиб, «Худога шукр» деди-ю, яна кўзларини юмди.

Тинимсиз оғриқдан чолининг тинка-мадори қуриди. Шу асно бутун танаси ҳам таранг тортишиб, оғришга тушди. Ахийри, ранги оқариб, пешонасидан совуқ тер чиқиб кетди. Шу аҳволда ҳам бир неча марта ўғлини сўради. Кампир ҳар сафар «ҳали келмади» дейиш билан бирга фурсат топиб, кенжасидан хабар олиб қайтди — у тиррак қотиб ухларди.

Чолининг пешонасидан совуқ тер чиқиб, елкаси билан нафас ола бошлаганда кампири қўрқиб кетди, шошиб ўғлининг олдига чиқиб, уни турткилаб уйғотди.

Ўғли уйқусираб, «бу ахволда дадамнинг олдига чиқмайман» деб туриб олди. Ҳақиқатан ундан гупиллаб ароқнинг ҳиди уфурарди.

— Даданг бўмай қолди, болам! — деди ниҳоят онаси илтижо қилгандай.

— Хўп, ҳозир чиқаман, — деди онасининг илтижосидан бир сесканиб тушган ўғил.

Онаси чиқиб кетди. У ўрнидан туриб, белигача яланғоч бўлиб ечинди. Сочигини олиб ташқарига чиқди. Ароқнинг кучидан говлаб кетган боши тоза ҳавода хийла енгил тортди, лекин, барибир ҳамон кайфи тарқаманганди. Кўксини тўлдириб бир-икки нафас олди-да, ариқча ёнига борди. Сочигини сўриток устунига илиб, муздек сувга қўл солди. Сўнг сувни шопириб-шопириб, атрофига сачрата-сачрата ювинишга тушди. Мусаффо сувнинг тароватидан танаси тетиклашиб, бутун ҳужайралари уйғона бошлади...

У ҳузурбахш бир кайфиятда ромнинг эшиги олдига етганда онаси қўли билан имлаб уни ортига қайтарди.

— Ухлаб қолди, — деди ўғлига эргашиб ташқарига чиққач. — Эндийла бомдодга уйғонади... Дамингни олавер.

Онаси яна қайтиб чолнинг ёнига кириб кетди. У эса нима қилишини билмагандай беихтиёр сўри олдига келди. Энди уйқу келармиди, дея ўйлади ўзича, аммо ўзида ажиб бир енгилликни ҳис қилмоқда эди. Шу пайт молхона томонда йилтираган тамаки чўғига кўзи тушди ва одам шарпасини сезди. Акам шекилли, деб ўйлади-да, ўша томонга юрди. Ака-ука қари ва қадрдон ўрик остида кўришдилар. Одам шарпасидан уйқуси бузилган мол-қўйлар безовталанди, сигир чўзиб бир пишиллаб қўйди.

— Кеч келдингми? — дея сўради акаси одатий дағалроқ овозда тамакисини сўнги бор сўриб, қолдигини бир четга улоқтираркан.

— Ҳмм...

— Уйида кексаси бор одам ичмаслиги кераклигини билардингму!.. — Акаси бу гапларни насиҳат ёки доноларча овозда эмас, шунчаки айтаётгандек гапирарди.

Улар жим қолдилар.

— Ухламадингизми? — дея сўради акасидан жимликни бузиб.

— Қаёқда!..

— Кириб дамингизни олаверинг, ҳадемай ишга борарсиз?.. Дадам ҳам ухлабди.

Акаси индамай нари кетди. У сўрига бориб, чалқанча чўзилди ва оқариб келаётган осмонга тикилди. Шу қисқа умри мобайнида тунги осмонга кўп бор термулган, лекин ҳеч қачон ҳозиргидек ҳолатга тушмаганди. Шоирлар ҳар нарсадан ўзларича маъно топишади, дейишарди. Ҳозир ўзини ўшаларга ўхшатиб, бир оз кулгиси ҳам кистади. Ана, оқиш осмонда жимирлаётган сон-саноксиз юдузларга боқаркан, ўзини жуда-жуда бахтиёр сезиб, жудаям яшагиси келиб кетди. Дарҳақиқат, осмон ниҳоятда бепоён ва шунингдек, улуғвор кўринарди. Биргина у ҳамда гўдакнинг кулгусидек кўзни яшнатувчи анави юдузлар ҳам содда ва оддий кўринарди. Худди отасига ўхшаб. Ҳа, отаси у ва ака, опалари учун жуда улуғвор, шу билан бирга тупроқдай содда ҳам оддий эди. У ҳозир айнан шу нарсани хаёлидан ўтказаркан, унинг ҳаётида отасининг катта ўрни ва ўша ўрнининг улкан маъноси бор эканлигини ҳис этди. Барчалари отасини жуда-жуда яхши кўришарди, қадрлашарди ва унга суянишарди. Аммо бу гап ҳеч қачон тилларига чиқмаган. Таомили шундай бўлгач...

Унинг хаёллари адоғсиз эди. Агар отасининг овозидан ўйи узилмаганда, бу ётиши яна қанча давом этарди, номаълум... Ирғиб ўрнидан туриб, отасига пешвоз чиқди.

— Ассаломалайким, дада. Тузукмисиз?

Отаси хийла бардам кўринарди. Тунги оғриқлардан анча ҳоригани сезилиб турса-да, руҳияти бир қадар тетик эди.

— Кебсану, болам, — деди чол «мен ҳам яхши бўп қолдим» қабилида.

— Тоҳоратга сув қиб берайми? — дея сўраркан дадасининг розилик ишорасини олиб, ошхона томонга кетди. Кўп ўтмай обдастада илиқ сув билан қайтиб келди.

Чол таҳорат олиб қайтгач, ром сўрисига чиқаркан, унга ҳам ҳайрат, ҳам хурсандлик билан боқиб турган кампирига деди:

— Кечқурунги овқатингни иситиб ке, роса қорним очди.

Чол-кампирнинг даврасига ўғил ҳам келиб қўшилди. Чолнинг кўзлари олайиб, ичига тортилиб кетган бўлса-да, энди кишига мулоим боқар, юзи ҳам табассумдан ёришиб кўринарди.

— Бу маставани адабини мана энди берамиз-да, кампир, — деди чол овқатини қовларкан, ҳазилкаш овозда. — А, ўғлим?..

Овқатни тановул қилиб бўлгунларича қарийб гапирмадилар. Ниҳоят, чойга зўр бераркан, чол қаддини тиклаб, деди:

— Биласанми, ўғлим, мен сени нима учун яхши кўраман? Онанг айтгандир?..

— У кампирга бирров қараб қўйди.

Ўғил буни жуда яхши биларди, лекин саволга «йўқ» деб қўя қолди.

— Билмасанг, билиб қўй, — сен отам раҳматлига жудаям ўхшайсан, шунинг учун. Акам раҳматлиям, мен ҳам унчалик ўхшамаймиз опоқдаданга.

Чол жимиб қолиб, бир-икки хўплам чой ичди.

— Бирам чанқабманки... — деди ўзига-ўзи гапирётгандай.

— Чарчоқники-да, — деб қўйди кампир секингина.

— Кечқурун сенга айтадиган гапларим жуда кўпийди. — Энди чол салобат билан гапира бошлади. — Мабодо ўлиб-негиб қолсам... — Бунақа ҳасратли гапларни гапириш унинг феълига ёт эди, шунинг учун қўшиб қўйди. — Худо хоҳласа, ҳаливери ўлмайман-у... Қирқим чиқиши минан тўйингни ўтказишга қарши бўлмагин демоқчийдим... Мени айтганимни қиласанми, хумпар? — Ўғлига ҳазил аралаш зўраки пўписа қилди. — Томорқа ҳақида аввал ҳам гапирганман...

— Бўлди, қўйинг, отаси, кечқурун кўрқитганингиз ҳам етар, — деди кампир эрка бир овозда.

Чол жимиб қолди. Ўйчан қиёфада бир пас ўтирди, сўнг юзига табассум югурди.

— Акам раҳматли минан бир қизиқ воқеа бўганди. Амакингни эслайсан-а?..

— Ҳмм...

Чол фикрини жамлаш учун озгина тин олди.

— Бир куни акам раҳматли, у кишининг дўсти... Ҳалиги раҳматли Райимжон буванг бор эди-ю, у киши ва мен Райимжон аканинг ўғлини машинасида шаҳарга касал кўргани бордик. Қиш маҳали эди. Совуқ. Тушгача анча очқаб, совқотиб қолдик. Қайтишда акам ўғлига шўрва ташлатиб қўйганлигини айтиб, уйига таклиф қилди. Райимжон ака акамнинг пронтовой дўстийди, улар бир-бирларининг гапларини қайтаришмасди. Хуллас, акамникига бордик. Ростданам сандалнинг ўти гум, шўрва тайёр экан. Ўғли дастурхон ёзиб, чой-пой қўйгач, бир косадан шўрва олиб кирди. Иккала пронтовой шўрвага шошилмай нон тўғрашди. Биз, Райимжон аканинг ўғли икковимиз овқатни яримлатдик ҳамки, улар тек ўтиришаверишса, дегин. Мундоқ разм солсам, иккалови бир-бирига маъноли қараш қилишиб, безовталанишмоқда. Ҳар замонда Райимжон аканинг ўғлига ғалати мўлтирашиб қўйишадими-ей. Бир нарсани сезгандай бўлдим...

Чол мийиғида кулиб, шошилмай чой хўплади. Сўнг томоқ қириб олгач, яна ҳикоя қилишга тушди.

— Акам дангалчи одам эди, биласан. Ахийри, чидамади, шекилли, Райимжон аканинг ўғлини ҳайдагандан бери қилди.

— Шўрвайни тезроқ ичиб, бор, мошинангни уёқ-буёғига қара-чи? — деди бетоқатланиб. Бола бечора чолларнинг гапига қизиқиб, ҳам сандалнинг иссиғида маза қилиб ўтировди. Лекин отасидай бўп қоган одамнинг гапини икки қилармиди, шошиб косасини бўшатди-да, чиқиб кетди. У чиқиб кетиши билан акам раҳматли сандални четидан бир шиша арақ чиқарди. Менга «хапа бўмайсан энди, қори», деб қўйди-да, пиёлаларга қўйди. Мен намозхон бўлганим учун истиҳола қилди шекилли-да... Энди улар пронтовой одамлар, ҳар замонда ичиб туришарди. Шунга ўрганишган-да. Оммалекин намоз ўқишарди...

Чол яна жим қолди. Нималарнидир мулоҳаза қилиб, пича ўйчан турди. Кейин: — Биламан, сен ичмайсан, ўғлим. — У ўғлига қарамай гапирар, аммо бу гапидан кейин унинг бир безовталанганини сезиб ўтирарди. — Лекин ўғилни отанинг суҳбатидан, отани ўғилнинг дийдоридан маҳрум қиладиган ҳалиги нарсани ичмаган маъқулмикин... Ҳар тугул ичадиган ошналарингга айтиб қўйгин, дейман-да.

Ўғил ер қадар эгилиб борарди...

Шу пайт азон овози эшитилди. Чол яна бир пиёла чой ичди-да, ўғлига интиқ бир нигоҳ ташлади ва дастурхонга фотиҳа қилиб, ўрнидан турди.

Чол янада бардам юриш билан сўрининг тўрига жойнамозга ўрнашиб, қулоқ қоқди. Қиёмга бир оз, саждага борганда чап биқинида бир нарса кескин тарзда «шияқ» этди-да, юрагининг остига урди. У бу кучли силтанишдан қимир этмади, саждада турган кўйи «Ла илаҳа иллаоҳ» дея олди, холос.

ҚУТЛОВ

КЕКСАЛИК ТУЛДАСТАСИ

Хамид Фулом,

Ўзбекистон халқ ёзувчиси.

Карвон, йўлинг бехатар бўлсин!

Манзил яқин, интил, карвоним,
Оғир йўлинг бехатар бўлсин!
Юкинг қутлуғ — дардим, армоним,
Бепушаймон, бекадар бўлсин!

Шу қут замин улуғ онангдир,
Унинг куйи — дил таронангдир.
Кенг далалар — ижодхонангдир,
Ёзганларинг шоҳ асар бўлсин!

Ер юзини кездим сен қадар,
Мантонатда сенга баробар,
Фидоийни кам кўрдим, агар
Тупроқ олсанг, олтин-зар бўлсин!

Сен эгилсанг, букилар белим,
Сен қийналсанг, эзилар дилим,
Баланд кўтар қаддингни, элим,
Тоғлар билан баробар бўлсин!

Чиройлисан, Ўзбекистоним,
Булоқлардай тиниқ жононим,
Бахт йўлига чиқди давроним,
Ёмон кўздан алҳазар бўлсин!

Ўтган кунлар бўлмасин унут,
Ҳақни сўзла, сақлама сукут,
Азиз бошинг доим баланд тут,
Истиқболнинг муқаррар бўлсин!

Сенинг фахринг олтин карвонлар —
Қанча заҳмат, орзу, армонлар
Сенга фақат келтирсин шонлар,
Саодатинг мунаввар бўлсин!

Маҳнатингнинг маҳсули ҳалол,
Элинг учун ҳам нон, ҳам қурол,
Қандинги ур, халқим, безавол,
Фарзандларинг музаффар бўлсин!

Умр бўйи ўйлаганларинг,
Достонларда сўйлаганларинг,
Қўшиқларда куйлаганларинг,
Элим, сенга мўътабар бўлсин!

Денгиз

Истар эдим:

инсоннинг қалби
Денгиз бўлса,
бўлса чўнг уммон.
Улуғ бўлса шу денгиз каби,
Унга сифса коинот, осмон.

Шу денгиздай,
Она ерни дил
Эркаланиб қучса ҳар лаҳза,
Ҳар тонг Кунни машъалдай дадил
Ўз бағрида порлатиб ёқса.

Тунлар эса, келинпошша — Ой
Ва юлдузлар сийна қўйсалар:
Севгувчилар учун бу чирой
Висол берса, улар тўйсалар.

Қирғоқларни бутун одамзод
Чаман этиб, яйраб чўмилса.
Шодликдан у ҳамиша обод
Ва ҳамиша нурга кўмилса.

Бепоёндир меҳригиёси,
У роҳатдир, шавқдир, сафодир.
Шифобахшдир унинг зиёси,
У ҳаётбахш заррин ҳаводир.

Шу денгиздай бўлсин юрак ҳам
Саховатда жаҳонда тенгсиз:
Баҳра олсин жумлаи олам,
Қалбга десин: — Офарин, денгиз!

Меҳнатдадир денгиз доимо,
Гувиллайди домнадай тун-кун,
Гўё, бир он тўхтаса, дунё —
Харакатдан қолгандай бутун.

Инсонларнинг қалби ҳам менга
Ўтли домна каби туюлар,
Ловиллаши ўхшар мартенга,
Унда ҳам соф пўлат қуюлар.

Бу — яхшилик пўлати, ундан
Зулмга қарши тиғ тоблаш керак.
Шу ҳақ ишда
кичик учкундан
Алангага айланар юрак!

Ҳамид Фулом Рамз Бобоҷон ва туркман адиби Берди Кербобоев билан

Ана, денгиз,
ана, чўнг уммон...
Соҳилларни кучиб ётибди,
Чексиз кўм-кўк алангасимон
Нур кўйнида жўшиб ётибди.

Кулоч отар уфққа қадар,
Куйлар, куйлар ҳаёт мадҳида.
Савлат тўкиб оппоқ кемалар
Сузиб борар унинг сатҳида.

Айт, жигарим,
сенинг қалбинг ҳам
Уфқларни қамрай оларми?!

Худди шу кенг денгиздай кўркам
Кулочларми чексиз оламни?!

Оқ кемалар, уларда минг-минг
Пассажирлар,

ошиқ-маъшуқлар,
Кучоғингга сигарми сенинг,
Улар айтган янгроқ қўшиқлар?

Ҳар бирининг тақдири, ўйи,
Можароси, хижрони, тўйи,
Кувончлари, ҳаяжонлари,
Ташвишлари, тўполонлари,
Шовқинлари, бақирешлари,

БАРКАМОЛ ВА СЕРБАРАКА АДИБ

Тўйхат ўрнида

Азизим Ҳамид, Ҳамиджон! Дейдиларки, йўлдан қўшилган йўлдош бўлмас эмиш... Бу гапда, балки, жон бордир, лекин сен билан биз олис йўлнинг аввал-бошидан ҳамқалам бўлган ҳамқалам дўстларимиз, шундай эмасми?!

Эсласам, қарийб етмиш йил муқаддам, 1936 йил, эрта куз фасли... Болалар адабиётига бағишланган ёзувчилар кенгашида қатнашдик. Фафур Фулом, Ойбек, Ҳамид Олимжон ва бошқалар ҳайъатда ўтирибдилар. Тенглошлар даврасида эса хитой жужунчасидан пешмат кийган, истараси иссиқ, тили ширин, ёқимтой Ҳамид! Уша йиллари, илк шеърлари билан машҳур бўлган шоир Ҳамид Фулом!

Фақат, энди... сочларида оқ, манглайида икки-уч ажин — кексалик аломати, етуқликдан нишона... Аммо қалби ҳамон қайноқ, қалами чапдаст! Шундай бўлмаса, ҳозир муҳаббатни ким куйларди, «Вафонинг узун йўли» рисоласини ким ёзарди?

Ўйласам, Ҳамид Фулом ижоди серқирра, сербарака, жумладан «Машғал», «Феруза», «Бинафша атри», «Мангулик» романлари, «Қитғалар уйғоқ» балладалар туркуми, «Лолакўл», «Амазонка кўшиғи» дostonлари, «Тошболта ошиқ», «Муҳаббат навоси» каби музыкали драмалари томошабин ва китобхон меҳрини қозонганлиги, забардаст очерк ҳамда мақолалари умумхалқ оммасини бебаҳо меҳнат мўъжизаларини яратибга руҳлантирганлиги бежиз эмас, ҳамон таҳсинга сазовор.

Аммо, бобоси унга шеър ёзиш тугул, ҳатто ўқишни ҳам раво кўрмаган, билъақс хунар ўрганишни, касб эгаллашни тавсия этган. Қизиғи шуки, унинг ўзи Саъдий ва Навоий, Бобур ва Машираб ғазалларини севиб ўқиган, ёддан билган. Айни бу ҳолат ҳали ёш Ҳамидга таъсир кўрсатмасдан, унинг қалбидаги сирли туйғуларни уйғотмасдан ўтиб кетолмаган, Ҳатто ўз маҳалласидаги Форобий номли мактабни тамомлаб, бобосининг маслаҳатига кўра ўн тўрт ёшида Ўрта Осиё Индустрал институтининг ишчи факультетига кирганда ҳам, илҳом париси уни тарк этмаган, ҳамиша ҳамдард, ҳамнафас бўлаверган:

Гоҳ мунг,
гоҳи ҳайқиришлари,
Яъни, дунё деган бу зил юк
Ортилгудай бўлса кемангга,
Топиларми сенда куч етук,
Оласанми шуни зиммангга?!

Бунинг учун зарурдир, жигар,
Сенинг ҳам чўнг денгиз бўлишинг.
Шундай денгиз бўлолсанг агар,
Оқланади мағрур юришинг!

Алёр

Аччиқ майлар вақти ўтди, чамамда,
Паркент «Гулранг»идан қуйинг
бир хўплам!
Ёр билан сайр этай сокин чаманда,
Ёр билан ҳатто қиш — ям-яшил кўклам.

Бу бахтни сизга ҳам истайман, дўстлар,
Умрингиз бир лаҳза ўтмасин ёрсиз.
Буни Бахт кайфини сурган чол сўзлар:
— Ёр борми? Демак, сиз дунёда борсиз!

Янги йил кечаси орзулар тошар,
Эзгу туйғуларни этамиз баён.
Мавзу кўп ва лекин бари туташар:
Хиссиз дил йўқлиги бўлади аён.

Достонлар, романлар ёзилган нега,
Нега чоп этилган шеърий тўпلامлар?
Бари бағишланган ёрга, севгига,
Барида — муштоклик, гулзор,
кўкламлар...

*Ўлкам севинчига пайванд этай
Юрак шеърини.
Оппоқ қоғозларга севиб битай
Одам меҳрини...*

Нақадар содда ва самимий сатрлар!

Эсласам, ўша йиллари қишнинг узок кечаларидан бирида Ҳамиднинг уйдаги танча четида ҳар иккимиз шеър машқ қилиб, тонгни кутганмиз, Асқад билан шахмат ўйнаб, оқшомни тунга улаганмиз, Туроб билан ижодий баҳс ва мунозаралар оқибатида чарчаб, бошимиз қотган бўлса ҳам, эртаси яна бир-биримизни қидириб қолганмиз. Бу каби ҳангомаларнинг яна қайси бирини айтай?.. Ўша йиллари Тошкент Давлат Педагогика институти миллий адабий ҳаракатчиликнинг маркази эди ва бу анъана узок вақт давом этди, яъни, «Ёш қаламкаш» номли адабий тўғарагимиз мунтазам ишлаб турарди. Кези келганда таниқли шоирларни учрашувга таклиф этардик. Ҳа, шундай... айниқса, Усмон Носир ёшлар ўртасида жуда машҳур эди, унинг йўлига пешвоз чиқиб, кутиб олардик. Ўша йиллари унинг «Юрак», «Меҳрим» шеърий тўпلامлари қўлма-қўл ўтиб, ўқиларди, севардик, ардоқлардик... Шундай учрашувлардан бири — ўзимиз қазиган «Бешёғоч» кўли ўртасидаги кичик бир оролчада янграган шеърхонлик ҳамон ёдимда!

Эсимда, ўша оқшом ўқилган шеърлар завқи тонгга уланган эди, тонг нурларига... Эсимда, кўёшни интиқиб кутганмиз... Лекин, бахтга қарши, бундай ижодий гурунгни Худо кўп кўрдими ёки кўз тегдими, билмайман, асал заҳарга айланди, «шахсга сифиниш» касофати панд берди. Пушкинни, ҳатто Шекспирни ўзбекка таништирган Чўлпон, Гоголь кулгусидан миллатни баҳраманд этган Қодирий миллатчиликда айбланди, буюк чинорларимиз кўпориб ташланди, Лермонтовдан «кўмак» ўтинган Усмон Носир қамалди... Ёш авлод бошига бевақт мусибат тоши отилди, начора! Мени сўроққа тутдилар:

- Ҳамид Фулом сенинг уйингга бордими?
- Борди.
- Усмон Носир шеърларидан ўқидими?
- Йўқ!

Ёрни фақат ёшлик рамзи демангиз,
У ҳолда, «олтин тўй» хаёл экан-да!
Умрбод сузади кўнгил кемангиз,
Ёрингиз сурати яшнаб елканда!

Ёрни бир кўрай деб, олис қитъага,
Ҳатто, қутбларга йўл олганлар бор.
Айтинг, ким ёр учун ғазал битмаган,
Не кўйларга солмас ошиқларни ёр?!

Барибир ёр даркор, ёр жуда даркор,
Одамнинг севгисиз ўлиши бешак.
Донолардан қолган шундай мақол бор:
«Дарди йўқ кесагу ишқи йўқ — эшак» —

Янги йил кечаси жаҳон интизор:
Пойтахтлар, кемалар, фазо, қутблар.
Шодми, бахтиёрми олисларда ёр,
Етиб борармикан унга мактублар?

Гарчанд ёнимдадир ёрим бу кеча,
Лекин дил-дилимдан интизор бўлдим.
Кўлимдаги қадаҳ — қип-қизил гунча,
Паркент «Гулранг»идан фақат бир култум...

Ҳеч нарса тенг келмас бунинг таъмига,
Фақат — ёр лабининг нозик гул иси.
Мен буни ичаман ёшлар шаънига,
Сиз учун, курранинг эй миллиард қизи!

Уруш тўпларининг овози ўчсин,
Тирик жон қолмасин диёрсиз, ёрсиз.
Жаъми соғинганлар бир-бирин қучсин,
Ахир, сиз меҳнату бахтга тайёрсиз.

— Нега, ёлгон гапирасан? Ўқиган, халқ душманини ташвиқ қилган.

— Тухмат, — дедим қатъият билан. — Усмондан эмас, Пушкиндан ўқигани рост!

Бу воқеа шундай рўй берган эди: кечкурун Ҳамид бир ошнаси билан бизникига кириб келди, ёз ойи... Ҳовлининг этагига қўйилган чорпоёда ўтириб, бир пиёладан чой ичдик, бир ошамдан ош ҳам едик. Менинг ойим, айниқса, дадам, шеър ўқиса Ҳамид ўқисин, дердилар. Ҳа, шундай. Яна илтимос бўлди. Мен ўзбек тилида нашр этилган Пушкин китобини келтириб, унинг қўлига бердим. Бир-икки варақлаб, «Боғчасарой фонтани»дан ўқиди:

*Қовоқ солиб ўлтирар Гарой,
Лабларида қаҳрабо чилим.
Даҳшатли хон атрофида жим
Бош эгиб, тек турарди сарой.*

Ҳа, жуда яхши ўқиди, янградиб юборди. Аммо у билан бирга келган «ошнаси», негадир ёлгон гапириб, Ҳамидни сотганлигидан, мунофиқлик қилганлигидан жуда газабландим, ўзимга такрор-такрор савол бердим: «Ҳамид Пушкин асарини Усмон Носир таржимасида ўқиди-ку, хўш?.. Бунинг нимаси жиноят?!»

Барибир бўлмади, не савдолар бошимизга тушди. Наҳотки, бизнинг авлод манглайи шунчалик қора бўлса! Ўттизинчи йиллар бошланган очлик кўп ўтмай маънавий қаҳатчиликка уланиб кетди, қамоқ, лагерь... Кўп ўтар-ўтмас, уруш, қиргин-барот... Мамлакат ичкарисиди: «Ҳамма нарса фронт учун!», «Фашист босқинчиларига ўлим!», деган ўтли шиорлар ҳар бир фуқаронинг виждон бурчи, кундалик ишига айланиб қолган эди. Биз, ёзувчилар шиддатли уруш кунлари газета саҳифаларида босилган ватанпарвар шеърларимиз, радио тўлқинларида янграган оташин сўзларимиз билан қонли майдондаги азамат жангчиларга мададкор бўлиб турардик. Фафур Фулом, Ҳамид Олимжон, Ойбек, Абдулла Қаҳҳор, Комил Яшин, Уйғун, Миртемир, Шайхзода, Собир Абдулла, Зулфия, Ҳамид Фулом, Асқад Мухтор, Туроб Тўла, Саид Аҳмад, Мирмуҳсин, Қуддус Муҳаммадий ва бошқа кўп ўзбек ёзувчиларининг шеър ва ҳикоя, очерк ҳамда бадий лавҳалари фронтдаги ўзбек жангчилари орасида кўлма-қўл ўтарди, севиб, ўқиларди.

Ёрга қараш керак ёр кўзи билан,
Ўзгалар англамас висол маъносин.
Ошиқлар қодирдир қалб сўзи билан
Мангу яшнатишга севги дунёсин.

Паркент «Гулранг»идан қуйинг бир
хўплам,
Ёр билан ҳатто қиш — ям-яшил кўклам...

Сенсиз

Оҳ, менда қолмади ихтиёр сенсиз,
Сўзимдан кетди ранг, эътибор сенсиз,
Зимдан кузатади дўсту ёр сенсиз,
Кўзларимда ёшим шашқатор сенсиз,
Шоирга бу дунё тангу тор сенсиз!

Ҳижрон лашкарининг ҳужуми ёмон,
Инсон бардошига келтирар қирон,
Бир онда чол бўлиб қолар навқирон,
Ундан жонга йўқдир заррача омон,
Хуллас, танҳо бўлдим тор-мор сенсиз!

На овқатда маза ва на чойда таъм,
Чақирсак ҳам энди дўстлар бўлмас жам,

Йиллар ўтди, салмоқли йиллар... Эсласам, кунлардан бир кун Ҳамид Фулом билан бирга Фарғона водийсига йўл олдик ва у ерда дала меҳнаткашлари билан учрашдик. Очигини айтсам, ҳар бир учрашув қизгин баҳс ва мунозарага айланди, суҳбат экология масалаларига, шу жумладан, Орол тақдирига бориб тақалди. Бу албатта, табиий бир ҳол эди. Чунки, сафаримиз Фарғонадан бошланган бўлса, биринчи манзил Водил ерлари — Миндон ва Чимён қишлоқлари эди. Сув тагида қолган пахтазорларни, тошқиндан зарарланган уй-жойларни, мактаб, кутубхона ва маъмурий биноларни бу ерларда кўплаб кўрдик. Табиий офатдан жабру жафо чеккан аҳоли дардига шерик бўлдик. Сел жамоа хўжаликларига ҳамла қилиб, қулф уриб турган экинзорни шикастлантирганига, улкан майдондаги гўза балчиққа ботиб ётганига гувоҳ бўлдик. Сон-саноқсиз ниҳоллар гўё бир йиқилиб тургандай... бемажол. Кўприкларнинг ўрни бору ўзи йўқ...

Даҳшат! Лекин, табиий офатга қарши кураш жабҳасида халқ камарбаста, юрагида ўти бор, билагада кучи бор, ҳамма ўзини бурчли билиб, ҳормай-толмай тер тўкаётганини кўриб ҳаяжонландик, ногаҳон яна шеърят тилга кирди:

*Асримни авайлаб, бошга кўтардим,
Оёғига сочдим дил-дилимдан нур...
Аммо ўпкам қисиб йўлда йўталдим,
Кўзларимга олам кўринди бужур...
Табиат қақшаса, одам қақшайди,
Наҳотки, юз берса кўз ўнгимда бу?
Табиат яшнаса, олам яшнаиди,
Яшнаиди муҳаббат,
қўшиқ ва чолғу!..*

Мен бошлаган мушоирани бизга йўл-йўлакай ҳамроҳ бўлган истеъдодли қалам соҳиблари Йўлдош Сулаймон, Ҳабиб Саъдулла, Қамчибек Кенжа, Ҳалима Қорабоевалар давом эттириб, уни Ҳамид Фулом якунлади.

Дарҳақиқат, Ҳамид Фуломнинг шоир ва адиб бўлиб шаклланишида Чўлпон ва Қодирӣ, Фафур Фулом, Ойбек ва Усмон Носир ижоди ижобий таъсир кўрсатганлиги сир эмас. Шунингдек, унинг жаҳон ва рус адабиёти намуналаридан моҳирона қилган таржималари диққатга сазовордир.

Ҳамид Фулом 1941 йил кўкламида Ўзбекистон Ёзувчилари союзи аъзолигига қабул қилинди. У устоз Фафур Фулом ва Ҳамид Олимжон назари тушган қалам соҳибларидан биридир. Мен Ҳамид етмишга етганида ҳам, саксонга сакраб ўтганида ҳам, унинг серқирра ва сербарака ижоди ҳамда босиб ўтган мураккаб ҳаёт йўли ҳақида икки-уч оғиз сўз айтганман. Наҳотки, ўшандан бери яна ўн-ўн беш йил ўтди? Хўш, ишладик, ёздик, яна қандай воқеалар юз берди? Бу саволларнинг жавоби бир қараганда осон, аммо жуда теран, жуда мароқли, ҳатто ўн беш йил эмас, унга етар-етмас фурсат

*Мингинчи чироқлар худди хира шам,
Юлдуз чақнамаган кечадир олам,
Ҳеч нарса жонимга қилмас қор сенсиз!*

*Фира-шира тонгда кезаман боғим,
Шарпалар мисоли юракда доғим,
Жимликда товушинг илғар қулогим,
Кўз олдимдан ўтар у хушнуд чоғим,
Оҳ, яна йўқолар беқарор сенсиз!*

*Ҳаёт — умр йўлида елиб шошмақдир,
Йил — тизма тоғларда доvon ошмақдир,
Базм — орзу наҳридай тўлиб-тошмақдир,
Ишқ худди пайванддир, кўш туташмақдир,
Мен барги тўкилган бир чинор сенсиз!*

*Миллиард юлдузларни уфурар само —
Оқ паркуда юмшоқ тўлғонар дунё —
Жами тирик жонни этиб маҳлиё:
Мен ҳам қилмоқдаман маъюс тамошо,
Қорайиб кўринар ҳатто қор сенсиз!*

*Янги йилни кутиш қадимдан одат,
Башарга ёр бўлсин омонлик, омад,
Мангу қарор топсин тенглик, фароғат,
Мени ҳам ёрлақа, эй сен адолат,
Йўлга термулмайин интизор сенсиз!*

ичида элу юртимизда жаҳоншумул улкан ўзгаришлар, тарихий бурилишлар, тасаввурга сиғмас янгиликлар рўй бердики, энг муҳими, энг муқаррами, халқимизнинг эзгу тилаги, асрий армони — буюк зафаримиз Мустақилликдир!

Президентимиз бош бўлиб, амалга ошаётган беқиёс беш омил, беш буюк тамойил туфайли халқимизнинг бағри бутун, кўкраги тоғ, заминимиз обод. Турмуш тарзимиз, айниқса, янги жамиятимиз ҳусни-жамоли кундан-кун сайқал топиб, гўзаллик касб этмоқда... Илму маърифат, санъат ва адабиёт, умуман, зиёли аҳли даҳлсиз давлатимиз тамал тошини, маънавий пойдеворини мустаҳкамлаш билан банд бир пайтда, Ўзбекистон халқ ёзувчиси, Хизмат кўрсатган санъат арбоби, давлат мукофоти лауреати Ҳамид Фулом кутлуг жараёнда жон-дили билан хизматда. У ҳамон долзарб асарлари, шеър уҳия, очерку мақолалари билан кенг китобхон оммасига машҳур. Айни замонда, истиқлол жабҳасида камарбаста шоир фахрланиб куйлайди:

*Ёшликдагидай соз уравер, юрак,
Мен ҳали кўп йиллар яшашим керак!
Сабабки, чин даврон энди бошланди,
Халқимга шараф-шон энди бошланди!*

*Эзгу мақсадим: эл камолин кўрай,
Юртимнинг беқиёс жамолин кўрай.
Ун баҳор— бу фақат истиқлол тонги,
Мангуликка туташ, бахт-иқбол тонги!*

*Белни маҳкам боғлаб, ким шимарса энг,
Унга саодат ёр, унга олам кенг.
Кимки, Ўзбекистон деса тилда бол,
Кўксини тоғ каби кўтарар иқбол!*

Мен ҳамқалам ва ҳамқадам дўстим, қадрдоним Ҳамид Фуломнинг табаррук 85 ёшини муборакбод этар эканман, унга янги ижодий парвоз, хонадонига бахт-саодат тилаб, юз билан юз кўришини Аллоҳдан илтижо қиламан ва ўзи ёзганидек, «теша тегмаган» ушбу сатрларни унга дил-дилдан баралла айтгим келади:

Юртининг ҳар бир эшиги сенга очик, ҳар бир уй, оилада азиз меҳмонсан, йўл юрсанг ҳар бир бекатда китобхонларинг истиқболингга пешвоз чиқадилар, мактаблар, ишчи клублари, дала шийпонларида адабиёт мухлислари сенга мунтазир, ижоднинг мавзуи — ҳаёт қайнайди, замин ва замон, қаҳрамонлар ва уларнинг жасоратлари қаламингга мушток!

Ёзувчи учун бундан ҳам улкан иқбол бўлиши мумкинми?!

Рамз Бобожон,
Ўзбекистон халқ шоири

Унга эллик ёш ҳам буюрмади.

Ғафлат дамлари фақат тунлар эмас, шанба, якшанба кунлари ҳам шаҳарликлар учун ғафлатдир. Чунки жуда кўп ташкилот-корхоналар ёпиқ бўлганлиги ваҳжидан ўша кунлари рўй берган воқеадан кишиларимиз беҳабар қоладилар.

Муҳаммаджоннинг ўтганиниям душанба куни эшитдим. Халқимизнинг оташнафас шоири Аъзам Ўктам (униям Оллоҳ раҳмат қилсин) кира солиб:

— Муҳаммад акамдан айрилиб қолдик! — деди алам билан.

Бу нола юрагининг туб-тубидан, қандайдир бетимсол армонга қоришган ҳолда отилиб чиқди. Бундай жудодик ифодасини Муҳаммаджонга ҳаддан зиёд яқин, уни чин дилдан яхши кўрадиган инсонгина айтиши мумкин эди.

Менинг кўнглимда ҳам туғилиб ҳали шаклини тополмаётган андуҳим жунбушга келди ва марсияга эврилиб қорозга тушди.

Оналарга сабр бергин

**Қалдирғочнинг қанотлари қайрилдими?..
Андижоним эркасидан айрилдими?..**

**Мусибатдан балдоқ таққан осмон карахт,
Гўяндадек айтиб йиғлар ҳатто дарахт.**

**«Туркман қизи» озурдадур ушбу дамдан,
Тоқда Юлдуз хандон отмай кўйди ғамдан.**

**Чидолмайин бош кўтарган офтоб ёнар,
Пушаймон еб, қилмишидан ажал тонар.**

**Ларза тушди ўлан сингган юракларга,
Титроқ кирди у ўтқазган теракларга.**

**«Марҳаматга бораман» деб кетди охир,
«Дўппи кийган бошлар» эгик — бўлди оғир.**

**Бувигинанг силай деса «пешонанг йўқ»,
Излаб борса, на эшигинг, на ойнанг йўқ.**

**Нолаларни кўтаролмай шамол ҳалак,
Оналарга сабр бергин ўзинг, фалак.**

Муҳаммад Юсуф билан тенгдош бўлсак ҳам раҳматли Баҳодир ака, деб чақирарди. Ҳаёт бўлганида ярим асрлик таваллуд байрамини «ака-ука» бирга нишонлармидик... Оллоҳ раҳмат қилсин, омин.

Баҳодир Мурод Али.

Муҳаммад Салом

ТАНАФФУС

Қисса

Файбулла Беором катта йўлга, чорраҳага яқинлашганда аросатда қолди: чап бекатда тўхтасинми ёки ўнга ўтсинми? Чап — чўнтак бўшатади: ўнг — озроқ ундирган пулини ёнида қолдиради. Ўз хоҳишига кўра кейингиси маъқул. Шу маблағни қўлга киритиш учун қанчалар азият чекмади, қанчалар ортиқча харажатларга йўлиқмади. Ўнг томонга ўтса, йўл кирага тушади, холос. Аммо, дунёда одамгарчилик, жигаргўшалик деган антиқа туйғулар ҳам борки, шулардан бирин-сирин мосуво бўлаётганини яна бир бор намоён этади. Ҳар қалай, шу туйғулардан Беором афанди ҳануз маҳрум бўлган эмас. Шундайку-я, одамгарчилик деб эртанги кунни хавф остида қолдириш ҳам инсофданми?

Ҳар нечук, кўнгил чап бекат сари кўпроқ тортқилади. Бироқ, иккиланиш уни барибир тарк этмади: «Тўй ўтгандан кейин боришнинг нима қизиғи бор? Аёлим икки кунлик савдосини ташлаб, вакил бўлиб борганининг ўзи кифоя эмасми? Укам тушунади, гина қилмас... — нечундир у ичдан зил кетди. — Совғасиз, сўппайиб... Анави қурумсоқ ўша куни пулимни тўлалигича берганида, бунақа вазиятга тушмаган бўлардим-да. Ҳозир чўнтак тўлаю...Йўқ, нима бўлгандаям укамни, жиянни қутлаб келишим зарур. Яна... пойтахтни кўриб қайтаман... Анча пул билан бораяпман. Бундан айрилиш ҳам ҳеч гап эмас. Унда аҳволингга кучуклар йиғлайди ёки...»

Шитоб билан «сузиб», илгарилаётган узун, симобий автобус масалани бир ёқлик қилди-қўйди: Файбулла беихтиёр қўл кўтарди ва ёнгинасида чанг ичида эшик очган автобусга дарҳол кўтарилди.

— Қаёққа борасиз? — қўлида бир даста пул тутган ҳайдовчи ёрдамчиси, ёшгина йигит ундан сўради.

— Тошкентга.

— Яхши, орқага ўтинг, — дейиши билан улов қўзғалди. Йўловчи ҳали икки қадам ташламасиданоқ йигитча уни тўхтатди: — Шошманг, пулини тўлаб кета қолинг

— Неччи сўм берай?

— Минг сўм.

Файбулла Беором иягини сал кўтариброқ бир лаҳза сукутда қолди. Кўнглида қониқиш туйди: расмий қатнайдиган автобуслар йўл ҳақининг қарийб ярим баҳоси, поезднинг ҳам нақд ярим баҳосига тенг. Рақобатда. Қандай яхши. Ҳозир шунақа киракаш хусусий машиналар шунчалик кўпайганки, бошингни қашимоқчи бўлиб, қўл кўтарсанг, дарров бир нечаси ёнингда эшик очади. Ҳатто тунда ҳам йўлда қолмайсан. Агар пулинг бўлса-да. Минг сўм камбағал учун катта пул. Файбулла камбағал эмас, лекин тузукроқ бойликка етишгани ҳам йўқ. Интиляпти, интиляпти, маррага яқинлашай деганда нимадир ишқал чиқади-да, бор бисотидан айрилади. Ҳозир ёнидаги пули ҳам кам эмас. Уни икки ҳисса кўпайтириши ҳам мумкин...

— Ҳа, бўлинг, амаки, — йигитча тарадудланаётган йўловчини қистади.

— Етти юз бераман, — деди Файбулла ўзини ночор кимса қиёфасига солиб. — Бўш жой ҳам йўққа ўхшайди. Бекор чиқибман.

— Орқада бўш ўрин бор, — ёрдамчи бўшашганча янги йўловчига разм солди: ҳали элик ёшга етмаган, озгин, аммо анча тетик, кўзлари айёрона боқувчи — осонликча «жон бермайдиган» кимса. — Майли, сиз тўққиз юз берақолинг.

Файбулла ичдан суюнса-да, ҳолатини сиртига чиқармай шимининг чап чўнтагидан еттита юз сўмлик суғуриб олиб берди-да:

— Рози бўлинг, — деди. — Бу сабилни топиш осон бўлмапти. Бойваччалардан кўпроқ оларсиз, — у бошқа эътирозга ўрин қолдирмай ичкари томон сурила-сурила ўртароққа борди. Дарҳақиқат, орқада битта-яримта бўш ўрин кўриняпти, асосан савдогарлар қатнайдиган улов экан, ўриндиқлар пастларию тепалари ҳам жомадону халталар билан тирбанд. Ҳайдовчининг орқасида, баландлиқда кичкина ойнаи жаҳон: шовқин солиб, тўппончаю автоматлардан тариллатиб, ўқ отганча атрофни қонга белаётган жангариларнинг ёвузликларини кўрсатяпти. Деярли ҳамманинг диққати ўшанда...

— Эй, келинг, Файби тоға, — деган танишроқ овоз Файбулла Беоромнинг чап ёнидан эшитилдию беихтиёр ўтирилди: қошлари қуюқ, оқиш юзли, барваста бир киши унга илжайиб қараб турарди. — Саломалайкум.

Файбулла Беором у кимсани дафъатан таний олмади. Кўзига иссиқ кўриняпти, товуши ҳам танишдай. Шундай эса-да, уни биладигандай дарҳол қўл узатди, ҳол сўради. У киши эса сўрашаётиб, ёнидаги озгингина қиздан илтимос қилди:

— Синглим, агар малол келмаса, сиз орқага, манави бўш ўринга ўтсангиз... Майлими, сингилжон, бу тоғам билан кўпдан кўришмаганмиз, бир гурунглашиб кетайлик. Хўп деяқолинг...

Файбулла Беором шундагина бу кўнгли очиқ кишини эслади: қўшни вилоятлик. Уч йилча аввал Эски Жўванинг янги гўшт бозори расталарида кўпинча ёнма-ён турганча гўшт сотишарди, баъзан бўш қолишиб, дардлашардилар. Шундай дилкаш одамни ёддан чиқарганини қаранг-а.

— Ўтиринг, амаки, — қиз оғриниброқ эса-да, ўридан туриб, орқа ўриндиққа ўтди. Файбулла жойлашгач, ҳамроҳи билан қайта сўрашди. Хаёлан у билан ўзини солиштирди. Ўзи озиб-тўзган, кичрайгандай, у киши тўлишиб, ўзига савлат қўшгандай — аҳволи анча дурустдай кўринди.

— Қани, тоғайи, кўринмай кетдилар, — деди у киши Файбуллага синчков қараркан. — Яна мактабга қайтдингизми дейман.

— Йўғ-е, — кулган бўлди Беором афанди, — ҳалиям изланиш давом этяпти.

— Шундай денг? — ҳайратини яширолмади у киши. — Ишқилиб, хазина-пазина топай деяпсизми?

— Хазина топиш осон эмас экан, укам... — Файбулла каловланди, унинг исмини эслашга уринди. Буни сезиб:

— Жўрақул, — деб қўйди у секингина.

— Биламан, эсимда, Жўрақулсиз, — Файбулла сир бой бермади. — Хазина кимгадир тез эшик очади, кимнидир зориқтириб, чалғитгани-чалғитган. Гоҳида одам шошиб, адашади.

— Шошган ўрдак ҳам боши билан, ҳам думи билан шўнғиркан.

— Яшанг, оқибатда сувга тузук шўнғий олмаскан, — овозини кўтариб кулди Файбулла. Сўнг кулишдан таққа тўхтаб, ҳамроҳига қаради: — Хўш, ўзларидан сўрасак: хазина эшигини топган кўринасиз, а?

— Худога шукр, нолимайман, ўша чорвадан насибамни териб, еб юрибман.

— Ҳа-а, — Файбулла нечундир ҳайратланди. Кўринишига қараганда Жўрақул мол-қолга аралаш кишига, молдан азият чекканга ўхшамайди, балки бошқа, «ёғлироқ» иш топгандай таассурот уйғотади. — Ишим зўр денг?

— Унчалик эмас, десам, ношукрлик бўлади, тоғайи, зўр дейишга ҳали бир-икки қовун пишиғи бордиров. Балки тезлашиб ҳам кетар, — кулди у.

— Агар сир бўлмаса, гапириб берсангиз... — ютиниб қўйди Файбулла Беором. Унинг билишича, Жўрақул олий маълумотли мол дўхтири. Қизилқумдаги йирик фермаларда, қўйчиликка ихтисослашган давлат хўжаликларида дўхтирлик қилган, ҳатто бош мол дўхтири ҳам бўлган. Аммо хўжалик раҳбари билан келишолмай «ўз аризасига мувофиқ» ишдан кетган. Уни тузукроқ бошқа ишга таклиф этишмаган. Озроқ вақт бекор юргач, ўз ҳовлисида мол боқиш, семиртириш билан шуғулланган, қассоблик ҳам қилган. Кейинчалик пойтахтга йўл очган. Бошқа қассоб-савдогарлардан фарқи бор: мижозлар билан эзмаланиб савдолашмайди, моли сал фойда берса, бор барака қилаверади. Шунда барака бор деб ҳисоблайди. Ўзининг мижозлари бўларди.

«Бунақа тангиликда бой бўлиши қийиндир, — ўзича фикр юритди Файбулла. — Бойваччароқ бирор кимса ё амалдор ёрдам берган бўлса, иши юришгандир балки. Ёки шунчаки мақтаниб қўйдими? Баъзилар мақтанишни яхши кўрадилар».

Кейинги фикр таъсирида Файбулла ҳамроҳига ишонқирамай, илжайиброқ нигоҳ ташлади.

— Алоҳида бирор сир йўқ, — деди Жўрақул. — Борсангиз кўрсатаман қилган ишларимни. Юз айтгандан бир кўрган афзал. Ҳамма гап шундаки, мўлжал олишда хатога йўл қўймасликка уриниш керак.

— Хатога йўл қўймай ҳам бўларканми? Биз аввал кўрмаганимиз бир вазиятга тушиб қолган бўлсак...

— Тўғри, янгича йўлга кирганда хатолар, адашувлар юз бериши ҳеч гап эмас. Лекин хато билан хатонинг фарқи ҳам бор-да, тоғайи. Хатонинг хавфлиси -ҳалокатлиси бор, тузатса бўладигани бор, — дедию Жўрақул жимиб қолди. Хаёлида эса: «Менинг ўша қалтис қадамим хавфлиди. Ҳалокатга олиб бориши мумкин эди. Унда додимни ҳеч кимга айтолмай доғда қолардим, — деди ўзига ўзи. — Худо бир асради».

У икки йил аввал юз берган воқеани эслади.

Ойнаи жаҳонга тикилиб ўтириб, Жўрақул ногоҳ: «Таваккал қилсаммикан?» деган фикрни хаёлидан ўтказди. Гап шунда эдики, ойнаи жаҳонда чинозлик бир фермернинг ажойиб муваффақиятлари ҳақида кўрсатув олиб борилаётган эди. Ўша фермер банкдан қарз — кредит, хўжалиқдан яйлов олади. Бир неча сигир билан иш бошлайди. Шу тариқа...

Эртаси куни тонгдаёқ Жўрақул йўлга тушди. Туман марказига бориб, халқ банки раҳбари билан маслаҳатлашмоқни ният қилди. Бироқ, бошқарувчи билан гаплашиш осон эмас экан: эшик олдида турган миршаб рухсатнома сўради. Унинг гапи бўйича, нарироқдаги деворда осиглик турган телефон орқали бошлиқ билан гаплашди. Аммо бошлиқ қабул қилишга вақти йўқлигини айтди. Жўрақул ҳам анойи эмасди, бўш келмасдан:

— Мени тингланг, — деди дангал. — Фермер бўлишни мақсад қилганман. Маслаҳатингиз керак.

— Марҳамат, бўлаверинг, эътироз йўқ, — совуққина жавоб қайтарди бошқарувчи. — Я причем здесь, фермер бўлмасам.

— Биламан, фермер эмассиз... — чайналди Жўрақул. — Лекин ёрдам бера биласиз.

— Хўш-э! Как?

— Энди бу... тилпонни гапи эмас-да... Ё қабул қилинг, сизга тушунтирай, ё...

— Кредит сўрамоқчимисиз?

— Ҳа, яшанг! Вақтингиз бўлса, бир пиёла чой устида гаплашсак. Бир шашликхўрлик қилсак...

— Вақтим йўқ, аммо кредит олиш осон эмас, валакитаси кўп.

— Шу учун маслаҳатлашай девдим-да.

— Ҳм...Хўш... — симдаги овоз сал юмшади чоғи, сукутга чўмди. — Майли, эртага шу вақтда келиб, мне звоните.

«Нима бало, ярим ўрисми ё ўрисча ўқиганми? — деган ўй ўтди Жўрақулнинг хаёлидан, гўшакни ўрнига қўяркан. — Бунга тил топиб бўлармикан?»

Эртаси куни Жўрақул иккинчи қаватга кўтарилиб, бошлиқнинг қабулига кирди. Ўзидан анча ёш, озгингина йигит экан. Уни ҳокимият уюштирган бир мажлисда кўрган, лекин кимлигини билмаган эди. Аввалги бошқарувчи бошқа вилоятга, баландроқ лавозимга кўтарилиб кетганидан сўнг бу йигит унинг ўрнига ўтганмиш. Ҳокимнинг шаҳарлик жияни дейишди.

— Қанча кредит олмақчисиз? — тузукроқ сўрашмасданоқ дабдурустандан сўради бошқарувчи Жўрақулдан.

— Бир миллион сўм, — деди у ички бир қувонч билан масала осон ҳал бўлаётганини ҳис этиб.

— Бу катта пул. Хўш, для залога што есть у вас.

Жўрақул ҳеч нимага тушунолмади унга анқайиб қаради.

— Гаровга қўйишга нимангиз бор?

— Гаровга? — Жўрақул кифт учирди.

— Ҳа, гаровга. Миллион сўмни қайтариш имкониятингиз борми?

— Сигир-бузоқ олсам, яхшилаб боқаман, кўпаяди, сотаман.

Бошқарувчи муғомбирона кулди:

— Йўқ, братан, унақаси кетмайди. Ҳаётда нима случайлар бўлмайди. Унда пулни кимдан ундирамиз?

— Худо сақласин, — оғринди Жўрақул. — Ҳали умидимиз кўп. Қолаверса, қарздан қўрқадиган одамман.

— Кўнглингизга олманг, братан, правила шунақа ўзи: шу суммадан қиммати кўпроқ турадиган нарсангизни гаровга қўймасангиз, кредит ололмайсиз.

— Э, қийин экан, хомхаёл қилибмиз, укам, — деди ҳафсаласи пир бўлиб Жўрақул. — Буям аслида бойлар учун чиқарилган экан-да.

— Ну-ну, не надо так говорит. Вчера вам сказал же, это трудная дело деб. Ҳеч нарсангиз йўқми?

— Мол-ҳол, ҳовлимиз... Тўғриси, иш қўлимдан келади, аммо гаровга

қўйишга... тушундим, ҳисоб-китобсиз, сўраган кишига қарз бераверса, оқибати чатоқ бўлиши мумкин. Биров эплайди, биров олган пулини кўкка совуради.

— Вот, ана тўғри тушунибсиз, — бошқарувчи ногоҳ эриди. — Майли, хужжат тайёрланг, я помогу вам.

— Раҳмат, укам! — Жўрақул ҳаяжонланиб, ўрнидан кўтарилдию йигитчага қўлини чўзиб, унинг бармоқларини сикди. — Ишим юришиб кетса, суюнчиси бўлади.

Бошқарувчи истеҳзоли кулимсиради:

— Такие времена прошли. Ҳеч ким насияга ишламайди, братан.

— Битта семиз қўйни сўйиб, уйингизга етказганим бўлсин!

— Бросте такие мелочи, — бошқарувчи ўрнидан туриб, бир неча қадам юрди-да, мижоз рўпарасида тўхтади. Тараддудланди. Иккиланаётганга ўхшарди. — Мен сизга бу иш валакитали дедим. Бир киши билан иш битмайди-да, братан. Ёрдам бермоқчи бўлдим...

— Тушундим, — Жўрақул бошини қуйи эгди, бирпас ўйга чўмди. Сўнг қаддини тиклаб: — Яна битта қўй кўшсам... — деди каловланиб.

— Гап бундай: майли, документлар тайёр бўлиши билан айтган пулингизни нақд олиб бераман. Вообще, нельзя дат такой крупной сумма в руку. Но только вам сделаю. Эвазига йигирма просентини ташлаб кетасиз.

— Икки юз мингни-да, — деди овозини кўтариб, ранги бўзариб Жўрақул.

— Тише, — алангаланча, сўниқ пичирлади бошқарувчи. — Здесь не колхоз. Если не хотите, вот дверь, — у эшик сари қўл чўзди. — Но учтите, жилдир жуф, оғзим қулф бўлсин.

— Мен ўйлаб кўрай, — дея қўзғолди Жўрақул.

— Ихтиёрингиз... Лекин ҳеч кимга айтмайсиз, ҳеч ким билан маслаҳатлашмайсиз. А то плохо будеть...

«Плохо... — саробли ўй ўтди Жўрақулнинг миясидан. — Нимага шама қияпти бу чала ўзбек?»

— Тушунмадим, — деди ўрнига қайта ўтириб.

— Бу иш амалга ошса-ошмаса, держите под зуб, деяпман, — деди энди бошқарувчи ошкора нописандлик билан. — Оғиздан гуллаб қўйсангиз...

— Унда нима бўлади? — Жўрақул ҳам менсимагандай кўзларини ярим қисганча унга масхараомуз тикилди. Аслида у «хўп» дея хонадан чиқмоқчи, таклифни хомчўт қилиб кўрмоқчи эди. Бироқ иккаласини ҳам шайтони лаъин йўлдан урди, вазиятни ўзгартирди, гўё чумчуқ чирқиллаб майнани калака қилгандай туюлди.

— Об этом узнать вам интересно, да, — деди бошқарувчи кўзларини мижозга жиддий тикиб. — Если хочу сейчас тожу могу: мелисани чақирсам, учиб келади, сразу қамоққа олади.

— Йўғ-е, — Жўрақулнинг хавотири кучайиб кўнгли бузулди. — Қамоққа олиш шунчалик осон эканми?

— Хотите испытывать?

— Синамасдан аввал айтинг-чи, қайси айбим учун қамоққа юборасиз?

— Кредит учун менга взятка бермоқчи бўлди дейман. Ким ишонмайди?

— А? — Жўрақулнинг қони ногоҳ қайнаб, бошига тепади: «Шунчалик пасткашми бу? Наҳотки ҳеч иккиланмай тухмат қилади? Наҳотки индамай, қулиқ қилиб, бош эгиб ёнидан чиқиб кетсам? Устимдан роса кулса керак чумчуқча. Яхшиси...» — У ўрнидан шашт турди-ю ёнгинасида ишшайиб қараб турган йигитчани ёқасидан тутганча азот кўтарди-да, қучоқлаб олди. Буни сира қутмаган бошқарувчи, ҳатто қўлини қимирлатишга ҳам ҳоли етмаслигини, қоровул ё котибани чақирши

имкониятидан маҳрум эканлигини ҳис этиб, дағ-дағ титрашга тушди. Аммо овози чиқмас, нафаси ичига ботган эди. — Тухматдан қўрқмайсанми, аблаҳ?

— Ҳаз-ҳаз-ҳазилл...

— Ҳазилкаш ўртоғинг эмасман-ку, номард, — Жўрақул энди бўшашиб, уни устол устига ўтказди. Аммо елкасини қўйиб юбормади. — Ёш бошингга шунчалар макр-ҳийла сиғдирганмисан?

— Из-извините... — бошини эгиб пичирлади у.

— Мен ўзбекман, сени билмадим, менга ўзбекча гапир, олифтагарчиликка тоқатим йўқ.

— Кечирасиз, рус мактабида ўқиганман. Тилим кетиб қолади.

— Эсиз... Энди айт: синовни давом эттирамизми? Бир тепишликкина ҳолинг бор, мелисанг келгунча бир ёқлик бўласан.

Йигит қўрқиб, кўзлари олайиб кетди:

— Кеч... кечирасиз, мендан ўтди.

Жўрақул шаштидан тушиб, уни қўйиб юборди, аммо хавотир уни тарк этмадию ўсмоқчилаб сўради:

— Кетаверайми ё мелисани чақирасанми?

— Бўлди-да, энди, ака, кечирим сўрадим-ку, — у ўрнидан туриб, ёқасию бўйинбоғини тўғрилади. — Энди бирпас кетмай турасиз, ака.

— Нима қилмоқчисан?

— Қўрқманг, ёмон бўлмайди. Ўшандаям мелиса чақирмасдим: так... кечирасиз, эҳтиёт юзасидан айтувдим. Жуда тез экансиз.

— Тухмат қилиш имконинг борлигини билдирдинг. Қамоққа киргунча таъзирингни бериш фикри бирдан миямга урди. Ёш, ўсадиган йигитсан, бунақа ҳаддан ошиш оқибати бундан ҳам ёмон бўлиши мумкин. Кейин минг пушаймон есанг ҳам ўрнига тушмайди.

— Тушундим, ака, энди ҳадеб юзимга солаверманг.

— Айтмасан бўлмасди. Жуда ёмон ҳол юз берди. Иккаламиз ҳам жар ёқасидан қайтдик.

— Ҳа, — у бошини яна қуйи эгди.

— Хайр, Худо ўзингга инсоф берсин, — Жўрақул орқасига бурилди.

Бошқарувчи серрайганча унга қараб қолди. Жўрақул эшик сари икки қадам ташлаганда ҳам хавотир йўқолмади: «Мелисани чақирса-я? Сенинг суянадиганинг борми? Суяйдиган катта бойлигинг-чи? Унда бўлса, ҳаммаси бор...»

— Тўхтанг, братан, тўйс, акахон, — деди у мижоз эшикка яқинлашганда. — гап бор.

— Айтинг, — Жўрақул бурилиб, тўхтади. — Хавотирланманг, унақа номард эмасман. Ҳеч кимга айтмайман.

— Документларни тайёрлайверинг, кредит оласиз.

— Мен сиз айтганини, йигирма фоизни беролмайман-да.

— Ҳеч кимга керак эмас, — дея йигит мижоз томон юрди. — Сизга шундай, ўзим ёрдам бераман: керак ўринда пул ўтказиш йўли билан, керак ўринда нақдига.

«Мана, бинойидай ўзбекча гапиришни биларкансан-ку», — деган ўй Жўрақулнинг хаёлидан кечдию қувончини яширолмай уни қучоқлаб олди:

— Ана бу бошқа гап! Яшанг! Аммо мен яхшиликни унутадиган эмасман.

— Билдим. Мардга мард одам экансиз. Мени кечиринг.

— Зарари йўқ, одам жиддий тўқнашмай, дўст бўлолмайди.

— Тўғри айтасиз, ака.

— Аммо айтган гапларим хато эмас. Пул, бойлик, амал яхшию лекин одамга ҳамиша ҳам қанот бўлавермайди. Уларга ортиқча ишонса панд бериши мумкинлигини бошдан кечирдингиз.

— Шунақа шароитда ўсганмиз-да, ака, бошқача ҳаволар ҳам борлигини ўйламаганмиз.

— Худога беадад шукр, чуқурлашиб кетмадик: иккаламиз ҳам хонавайрон бўлардик.

— Э, бу томонлари ҳали менга тўла етиб бормапти, яна кўзимни очдингиз, менга ака бўлдингиз, акахон, — у қизаринқираб, мижозининг елкасига кафтларини қўйди. — Бўпти, ғайрат билан ишга киришаверинг.

«Наҳотки! — пичирлади Жўракул миршаб ёнидан ўтиб, бир неча қадам юрганидан сўнг. — Кутилмаган иш бўлди, Худонинг ўзи ишимни тўғрилади... Лекин бошқача бўлиши ҳам мумкин эди-да. Ўтган сафардагидек, йўқ, ундан ҳам шармандали аҳвол юз берарди...»

Ўшанда у қўйчиликка ихтисослашган совхозда бош мол дўхтири — ветринар эди. Қиш қорли ва совуқ келиб, ем-ҳашак етишмади, оқибатда бир неча юз қўй нобуд бўлди. Совхоз директори ўлган қўйлар сонини уч баробар кўпайтириб, ҳисобдан чиқариш ҳақида унга кўрсатма берди. Бунда асосий масъулият ўз зиммасига тушиши аниқдай туюлди Жўракулга. Туману вилоят казо-казоларига сўйиб жўнатилган қўйлар, яна қанчадан-қанча сарфланадиган пуллар ўрнини босарди бу усул. Тўғри, Жўракул ҳам қуруқ қолмас эди. Анча-мунча қоракўл терилар, семиз қўйлар эгасига айланиши сезилиб турарди. Бироқ, бу жуда қалтис иш эдики, оқибати панжара ортига ўтиш билан тугалланиши эҳтимолдан холи эмасди. Балки, директор ишни силлиққина битириши мумкиндир. Аммо у инсоф чегарасидан жуда олислашиб кетган эди. Шунини ўйлаб, Жўракул тайсаллади:

— Мен бундай қилишдан қўрқаман.

— Кимдан? — овозини кўтариб сўради директор.

— Давлатдан, — деди беихтиёр Жўракул, сўнг секин қўшиб қўйди.

— Ўзимдан, виждонимдан...

Директор бунақа жавобни кутмаганди, оғзини ярим очиб, унга бир нафас тикилиб турди-да, жини кўзиб:

— Нима, бизда виждон йўқми? — деб сўради, рапида юзи гўё тандирдан чиққандай ловуллади.

— Сизни билмадим, мен ўзим ҳақимда гапирдим.

— Мен ўзимни ўйлаганим йўқ, нодон, — деди энди бир оз паст тушиб директор. — Райкўмдагиларниям, обкўмдагиларниям ҳақи бор бунда. Уларсиз ишимиз битмайди. Қўшимча молхашак, ем олиш керак.

— Шу учун мингдан ортиқ қўйни қурбон қилиш шартми, ахир! — Жўракул ҳам қизишди. — Сал-пал инсоф бўлиши керакми одамда!

— Инсоф? — масхараомуз кулди директор. — Инсоф деб ўтирасак, иккаламизниям ковушимизни тўғрилаб қўядилар. Ишдан кетишни хоҳдамасанг, индамай мен айтгандай қилиб, актни туз-да, қўл қўявер. У ёнига ўзим жавоб бераман. Сен қўрқма.

— Йўқ, мен бундай қилолмайман.

— Қилмасанг, ҳозироқ, шу ерда ариза ёзгину ишдан кетавер. Тўрт томонинг қибла! — энди қичқирди директор, ўрнидан туриб. — Сени одамсан, деб шу ишга кўтарувдим, адашибман. Қаттиқ адашибман.

— Билдим, ўзингизни ўйлаб, мени кўтаргансиз. Нима десам, айтганимдан чиқмайди, деб ўйлагансиз.

— Ҳа, ўйлаганман, лекин сен андишасиз чиқдинг.

— Мен ҳаром йўлдан бормамайман.

— Ҳаром? Ҳе, сени ўша туққан онангни... — директор устол устида турган пиёлани бош мол дўхтирига қараб отди. Пиёла Жўракулнинг қулоғи ёнидан учиб ўтиб, деворга тегдию чил-чил сиңди. Жўракул ўзини йўқотиб қўйди: ўрнидан отилиб турдию директорнинг бўйнидан бўғди.

— Сени онангни мен ҳам, — дерди у нуқул. — Ҳозир тилингни суғуриб оламан, гунг-соқов бўлиб, туғилганингга минг пушаймон бўласан, аблаҳ!
Нафаси ичига тушиб, юзи аланга тусини олган директор бўғриқиб.
— Бас, тўхта, — деди типирчилаб, — билдим, зўравон экансан...
— Онам сенга нима ёмонлик қилувди, — Жўрақул ҳамон қўлини бўшатмай ундан сўради. — Қасдинг бўлса, ўзимни сўк, онам нариги дунёда, онамга нима учун тил тегизасан?
— Ёмон гап айтдинг-да, сен ҳам... Қўлингни ол, бўлди, тенглашдик.
Жўрақул қўлини бўшатиб, курсига чўкди-да:
— Сиз жуда хатарли, ўта нопок шарт қўйдингиз, — деди. — Буни мен...

— Бўлди, қўл қўймасанг, қўймай кет... Керак эмас, ишингга бор.
Жўрақул индамай чиқиб кетди. У ўз қилмишидан пушаймон эмас эди. Рост-да, онасини ҳақоратлаган одамга ишшайиб қараб турармиди. Эртаси куни директор ўринбосари — бош зоотехник бош мол дўхтири ёнига бориб, раҳбарнинг қарорини маълум қилди: «Ариза бериб, ишдан кетсин. Бу ерда энди кўкаролмайти...»
Жўрақул ориятли, ялинишни ёқтирмайдиган йигит эди, боз устига директор билан бир идорада нафас олишга имкон торайганини ҳис этарди. Шунинг учун ҳам ишдан бўшаш ҳақида ариза ёзиб, ўзига бириктирилган «Ветеринария» деган машина шофёрига топширди-да, ўз қишлоғига жўнади. Уни ҳеч ким йўқламади. Бошқа тузукроқ иш ҳам таклиф этишмади. Ҳадемай, директор райкомнинг биринчи котиби бўлиб кўтарилди. Ҳозирда эса бошқа бир туманда «ҳокими мутлақ». Ўшанда кўп директорлару катта раҳбарлар қамалди, ҳалок бўлди. У эса... Ким билади, Жўрақул қалтис ҳаракат қилмаганида нима бўларди: кўтарилиб кетармиди, қамалармиди?..

Қизиқ, ҳозирги қалтис вазият-чи? Унга нима келтиради? Банк бошқарувчиси...

«Бошқарувчи чиндан ҳам қўрқдими ёки унга Худо инсоф бердими? — ўзича ўйлади Жўрақул. — Сўзида турса, зўр бўларди-да. Икки юз минг сўмни қўлидан чиқаргиси келмаса, айнийди, баҳоналар тўқиб чиқаради...»

Шундай андишалар гирдобиде Жўрақул ҳужжат тайёрлашга киришди. Ҳақиқатан ҳам давлатдан пул олиш осон иш эмас экан. Аммо Жўрақул ҳам бўш келмади. Ниҳоят, яна бошқарувчи рўпарасида ҳозир бўлди. Бу сафар хона соҳиби ёлғиз эмас эди. Қуюқ, киприк, кўзлари тим қора, юзи оппоққина, юпқа, оқ кўйлагида кўкраги тирсиллаб, тор шимда орти бўртиб чиққан нозиккина қизнинг боши узра нималарнидир қиқирлаганча гапирарди.

— Келинг, акахон, — деди бошқарувчи ўнғайсиз қараб қолган Жўрақулга. — Ҳужжатлар тайёр бўлдими?

— Тайёр, — деди Жўрақул қоғозларни узатар экан, қизга зимдан разм солди: «Хотиними ё ўйнашими?»

Хона соҳиби ҳужжатларга бир-бир назар солгач, бу ишга розилиги хусусида имзо чекди-да, мижоздан сўради:

— Яна қандай проблемалар бор?

— Пул бўлса, чангалда шўрва, дептилар.

Бошқарувчи кулди-да, бошини қийшайтириб, қизга қараб олгач:

— Пул қўлга кирди, деяверинг. Ўзингиз айтгансиз: пулнинг ўзи билангина иш битавермайди.

— Шундайку-я... — Мижоз унга ҳадиксираб қаради: «Яна нима гап?»

— Икки йўналишда иш олиб бормоқчисиз: бўрдоқига мол боқиш: сутчилик — сигирчилик... Қийналмайсизми?

— Осон бўлмайди, албатта. Қийналсам, ўчакишадиган одатим бор.

— Вой, қўрқмайсизми? — ҳайрат ила ногоҳ сўради қиз.
— Қўрқиш ёмон, одамни ёмон аҳволга солади, келин.
— Вой... — қиз ним табассум ила бошқарувчига қаради. У эса изох берди:

— Олияхон — меҳмонимиз. Банкимиз ҳисобидан олийгоҳда ўқийдилар.
— Кечирасиз, билмабман, — деди Жўрақул, сўнг ўз муддаосига ўтди:
— Шароитга ҳам қарашга тўғри келади. Чўпон сув чиқмайдиган ердан қудуқ қазмайди.

— Канешно. Хўш, яйлов масаласини ҳал қилдингизми?

— Пул олишим билан раис ёнига ўтмоқчиман, — деди бошини қашиганча мижоз.

— Ҳм... да, — дея бошқарувчи устолни бир неча бор чертди. Кейин телефон апаратини ўзига яқин суриб, рақамларни босди. — Ҳозир раисингиз билан ўзим гаплашиб бераман.

Жўрақул ишнинг бу тарзда енгил кўчишидан қувониб, кафтини кўксига босганча йигит ва қизга қараб олди. Нарёқдан овоз эшитилгач:

— Саломалайкум, Расул ака, — дея раис билан хотиржам сўрашди. — Акбаровман. Бир акахонимиз бор, сизнинг ширкатингиздан. Жўрақул ака... Ҳа, албатта, танийсиз... Ишбилармон... Шу киши фермер бўлмоқчилар. Биргаллашиб, ёрдам берсак, демоқчиман. Сизданми? Большой част от Вас будет. Вот, смета-план, очень хорошо указано. Мне понравилось. Районимизга, ширкатингизга фойда келтиради. От Вас... Яйлов, экин экиш учун, қўтон қуриш учун ер бериш керак бўлади.

Жўрақул мамнун ҳолда бош силкитиб, бошқарувчини маъқуллаб турди. Раис қабулига ўзи борганида иш судралиши ёхуд йўққа чиқарилиши ҳеч гап эмас эди. Банк раҳбарига эса, раиснинг ҳам, ундан каттароқ амалдорларнинг ҳам иши тушиши аниқ. Боз устига бу йигит ҳокимга яқин одам.

— Мана, ака, бу томон ишингиз ҳам тез битади, — деди бошқарувчи гўшакни ўрнига қўяркан, жилмайди. — Знаю я, хўжаликнинг чўлда анча ери бор.

— Ҳа, бор. Лекин хўжалиқда чорва қолмаган ҳисоб.

— Вот, да! — Акбаров кўрсаткич бармоғини юқори кўтариб, туширди. — Вақтни ўтказмай раисга учрашинг. Он не тормозит.

— Раҳмат! Сизни қандай хурсанд қилишни билолмай турибман. Ҳай, қани қарзни олайлик-чи...

— Ундай деманг. Ишингиз юришиб кетсин аввал, — у Олияхонга кўз қисиб қўйди, қиз кулимсираганча:

— Сизга муваффақият тилайман, — деди.

Жўрақул таъзим қилганча хонадан чиқди. Кейин, чиндан-да, ишлари юришиб кетди: яйловга олинган ўн гектар ер ҳам, қўтон қурилиши ҳам, сотиб олинган олти сигиру йигирма қўй ҳам янги фермерга руҳий қувват бахш этди. Укасию икки ўғлини ҳам ишга сафарбар қилди. Тўғри, дастлаб — то ишлар авж олишига қадар ўзида ҳам ҳаловат йўқолди. Ишлар жонланганидан кейин қоғоз юритиш, янги режалар, ташкилий масалалар билан кўпроқ шуғулланди, бевосита молларга қарашдан, боқишдан ўзини тийди...

* * *

— Хавфли хато ёмон, — деди Файбулла Беором ўзига-ўзи гапиргандай, ўйчан ҳолатда. Сўнг хулосалаган каби таъкидлади: — Хавфли хато — чуқур ўйланмай ташланган қадам. Оқибати хунук бўлиши мумкин. Шундай эмасми?

— Шундай, шундай, — кулимсираб маъқуллади Жўрақул.

— Сиз унақа қадам ташламагандирсиз, ҳар қалай. Унақага ўхшамайсиз.

— Тўғри, — деди ўйчан ҳолатда Жўрақул: «Ўшанда Шайтон билан Раҳмон олишуви рўй берган. Ҳа, жуда қалтис вазият туғилувди. Акбаров ҳамиятимга тегмаганида, ким билади, иш қанақасига ҳал бўларди. У хатога йўл қўйиб, баланддан келдию ўзига зарар етказди. Ким билади, балки, фойдам теккандир. Менга Худонинг ўзи ёрдам берди. Лекин бу сирни Файби тоғага айтиб бўлмайти-да...» — Баъзан таваккалчилик ҳам ишга ёрдам беради, тоғайим.

— Аниқлик билан ноаниқлик дуч келганда таваккалчилик ёрдам бериши мумкин.

— Эҳтимол, — Жўрақул эснади. — Бу жиҳатларини ўйлаб ўтирганим йўқ.

— Агар сир бўлмаса, қанақа таваккал ишлар қилдингиз?

— Кредит олдим, — деди Жўрақул дангал. — Уни ўрнида, вақтида ишлатдим.

— Ҳа, тушунарли. Лекин давлатдан қарз олиш қийинга ўхшайди, чоғи.

— Уриниб кўрдингизми, тоғайи?

— Астойдил эмас-да. Суришгирсам, оладиган суммангизга мос тушадиган гаровбоп мулкингиз бўлиши шарт экан. Ҳовлини гаровга қўйиб бўлмайти. Эскироқ машинам бор эди, арзон-гаров сотиб, ўзингиз билганингиз, мол олиб сотишга сарфладим. Буям ўзига яраша ташвиш экан... — дедию Файбулла Беором ўзи йўл қўйган хатоларни айтишдан тийилди.

— Тўғри, ташвишсиз иш йўқ. Қарз олишга, гаровга қўйишга қариндошлардан мулкдор кишилар йўқми?

Файбулла истеҳзоли кулди:

— Ҳозир биров бировга қайишадими? Ҳамма ўзи билан ўзи...

— Рост айтасиз. Худога шукр, менда гаровга мос мол топилди. Банқдан ҳам ёрдам беришди. Бир миллион сўм қарз олдим. Ўшанинг кучи билан ўзимни ўнгладим: яйловим, қўйларим, сигирларим бор, хизматчиларим бор.

— Катта фермерман, денг!

— Шундай деса ҳам бўлади.

— Унда Тошкентга мол олиб келиш, сўйиш, сотиш ишларидан қутулибсиз-да, а?

— Йўқ, уни ҳам баъзан давом эттиришга тўғри келяпти.

— Унақага ўхшамаяпсиз, укам, — Файбулла ажабсиниб, Жўрақулнинг кийимларига разм солди: юпқа, ёзги костюм тагидан оҳорли, дазмолланган оқ кўйлак, яқин орада ювинган, юзи сип-силлиқ, оқ оралаган қорамтир сочи орқага текис таралган. Унда ҳеч қанақа чарчоқ сезилмайди. Фақат қисик кўзларида мудроқ, зерикиш бордай. — Қўлини совуқ сувга урмайдиган амалдордан кам эмассиз. Кўринишингизни айтаяпман-да.

— Ҳеҳ-хеҳ-хе, — Жўрақул мириқиб кулди, уйқуси қочди. — Унчалик эмасов, вақти келганда, қўлни совуқ сувга уришга тўғри келади. Лекин ҳуда-беҳудага эмас, одамлардан ўринли фойдаланишга тўғри келади. Чўлга чиқиб, мол танлашни ўзим бажараман, ҳеч кимга ишонмайман. Рост, мол танийман... Сифатсиз, касал мол олмайман. Фермага келадиган ҳар бир текширувчини ўзим қабул қиламан.

— А? Текширувчилар кўпми?

— Кўп. Жонга тегишади. Гўштга ёпишадиган арилару чивину пашшалардай ёпирилишади. Уларни пишт деб кўринг-чи, ишқал излашади.

— Иш бор жойда камчилик ҳам бўлади-да.

— Бўлмасам-чи... Ҳатто улардан безиб, фермани бир неча марта

тўхтатмоқчиём бўлдим... Тишимни тишимга қўйиб келяпман, шу учун синмаяпман, чоғи.

— Бўш келманг, — Файбулла Беором қойиллигини билдириб, ҳамроҳининг елкасига қўл ташлаб қўйди. — Афсуски, сиздай одамлар кам учрайди-да.

— Хўш, ўзингиз-чи? — Жўрақул энди унга синчиклаб қаради. — Яна иш бошляяпсизларми? Мол жўнатдингизми?

— Йўқ, бу ишни қилмаётганимга анча бўлди. Тошкентда яшайдиган укам ўғлини уйлантирди. Ишга банд бўлиб боролмадим. Кеч бўлсаям, муборакбод этиб келай, ҳам бозорларни би-ир разведка қилай деб...

— Ҳм... Ҳай, нимага у ишни ташладингиз?

Автобус нечундир силкиниб-силкиниб, тўхтади. Ойнаи жаҳондаги кўрсатув ҳам ўчиб қолди. Ёрдамчи йигит шошиб, пастга тушди, машинани айланиб, филдиракларни кўздан кечирди. Сўнг тепага кўтарилиб, ҳайдовчига нималардир деди. Иккаласи ҳам тезда пастга тушишди. Йўловчилар ҳам бирин-сирин ўзларини эшик томон уришди. Файбулла ўрнидан кўзгалгиси йўқ; яхшигина суҳбат давом этяпти. Бекор ўтириб, мудрагандан бекор тинглаш фойдали деб ҳисоблайди у. Шунда эҳтимол ўзи учун муҳим гап чиқиб қолишига умид қилади. Қаранг, Жўрақул ундан ўн ёшча кичик, лекин қисқа вақт ичида шунча ишлар қилибди. Бойибди. Сири нимада экан? Ундан ўрганиш керак.

— Камера тешилган кўринади, — деди Жўрақул ойнадан ташқарига, ёйилиб кетган йўловчиларга, эски баллонни филдиратиб чиқарган ёрдамчи йигит томонга кўз ташларкан. — Оёқлар чигилини ёямизми, тоғайим?

— Майли, — деди унча ёқинқирамай Файбулла.

Олдинма-кетин автобусдан тушдилар. Ҳаво исиб кетибди. Жиззахдан ўтиб янги очилган ерлар чегарасида тўхташган экан. Гарчи, ҳаво иссиқ эса-да, ғир-ғир шабада эсиб турибди.

— Тўхтаган еримизни қаранг-а, — деди Жўрақул бетон ариқ ортига ўтиб қайтганидан сўнг ҳамроҳига. — Яна ўн-ўн беш чақирим юрганида соя ерда тўхтардик. Иш битгунча қовунхўрлик қилиб олсак ҳам бўларди.

— Ҳа-я, буни темир дептилар, бизни истагимизга қарамас экан-да.

Жўрақул индамади. Файбулла ўша суҳбатга қайтгиси келар, аммо гапни нимадан бошлашни билолмай турарди. Ахир, ўзининг ҳам анойи эмаслигини унга билдириб қўйиши керак-да. Шунда балким бу йигит ўз сирларини бир-бир очар...

— Шаҳарга мол олиб келишни нега тўхтатиш сабабини сўрадингиз, — деди Файбулла йўловчилардан сал холи ерда.

— Ҳа, ҳа, дарвоқе, нима бўлди? — Жўрақул туйқус сергакланиб сўради.

— Биринчидан, табиатимга тўғри келмади: моллар билан аралаш-қуралаш юриш ўзимга эриш туюлди. Баъзи яқин одамларим юзимга солди, муаллимни аҳволини қаранг деб. Кўнглингизга олманг, меҳнатни айб санаб бўлмайди, бироқ сал маданияроғи бўлса-да.

— Тушунарли, — деди сал озорланиб Жўрақул. — Лекин мен моллар билан аралаш-қуралаш яшамайман-да. Тўғри, уларни олаётганда у ёқ-бу ёғига қарайман: соғми, касалми, бўғозми, қисирми, фойда берадими — ҳисобга оламан.

— Э, яшанг, ахир, булар жуда муҳим-да, — деб юборди Файбулла. Хаёлидан эса: «Буям мен учун керакли сир. Мен бунақа диққат қилмасдим, арзонига интилардим. Оқибатда йўлда ўлганлариям бўлган. Бундан нега ўзим хулоса чиқариб олмаганман, а?» — деган ўйлар ўтди.

— Бугун саҳардаям йигирмата семизгинасини кирачи «Камаз»га босдим у ўзим автобусга ўтирдим.

«Мен ўша «Камаз»дан жой олардим: ҳам молларнинг озорланишидан, ўлмаслигидан хабардор бўлардим: ҳам йўл кирани тежардим», ўйлади Файбулла.

— «Камаз» кўйларни белгиланган ҳовлига элиб ташлайди. Ўғлим билан жияним уларни қабул қилиб, ишни давом эттиради. У ёғи ўзингизга аён: сўйиш, ҳар кунги бозорни ўрганиш...

— Ҳа, биламан, бозор кўтаришига қараб, нечта кетса, ўшанча сўйиб, сотаверасиз, — деди Файбулла хўрсиниброқ. — Гоҳ ишингиз ўнгидан келади, гоҳ фойдаю зарар баравар.

— Яшанг, тоғайи, буни бозор дептилар. Чидаганга чиқарган.

Файбулла бу гап ўзига ҳам тегишли эканини ҳис этдию:

— Чидашга чидардигу... — дея ўзини оқлашга киришди, — лекин менга бу ишнинг келажаги йўқдек туюлди.

— Йўғ-е, одамлар гўшт ейишдан кечмасалар керак, — Жўрақул ҳамроҳига ярим ажабланиш ила қаради.

Файбулла овозсиз, эзилиб кулди: «Мен ўзим баъзан икки-уч ойлаб гўшт емаслигимни айтсам, нима деркан?» Аммо сирни бой бергиси келмай:

— Ҳозир гўшт емайдиғанлар ҳам бор, — деб қўяқолди.

— Аксинча эмасми, тоғайим? — мунозарага киришмоқчи бўлиб, Файбулланинг биллагидан тутди у. — СССР даврида Ўзбекистон аҳоли жон бошига бир йилда 28-29 килодан гўшт истеъмол қилади, деган фикрни газетдан ўқувдим. Қаламқашлар буни Марказ ҳамда Болтиқбўйи халқларига солиштириб, жуда кам кўрсаткич, деб ёзишувди. Ростдан ҳам ўшанда гўшт топиш маҳол бўларди, қассобдан таниш излардик. Бозорга гўшт тушса, қассобга яқинлашиб кўринг эди-я... Ҳозир бозорга қаранг: гўшт тиқилиб ётибди, яна хилма-хил денг. Кечга бориб, шунчалар кўп гўштан ҳеч нима қолмайди. Айтиш мумкинки, эндиликда одам бошига олтмиш-етмиш килодан тушаров, бунга нима дейсиз?

— Гапингизга қўшиламан, Жўрақул, — гўё тан олди Файбулла. — Аммо беш бармоқ баравар эмас-да.

Сухбат узилди. Машина гуриллади. Ҳамма ўзини унга урди. Кўп ўтмай автобус ўрнидан жилди. Ойнаи жаҳондаги тўхтаб қолган фильм ҳам йўловчилар диққатини тортди. Бироқ иккала ошна-ҳамроҳ фильмга эътибор бермай ўз мунозараларини давом эттириш пайида эдилар. Файбулланинг фикри Жўрақулни ўйга толдирган эди. Аммо унинг ўз қараши бор эдики, айни дамда шуни ҳамроҳига айтгиси келарди.

— Бировлар гўшт емаслигига ким айбдор? — деб сўради у.

— Камбағалчилик, пул йўқлиги, шароит, албатта.

— Тўғри, қўли қисқа одам қийналади, — деди ўйчан ҳолатда Жўрақул. — Лекин бунга унинг ўзи айбдор. Олма пиш, оғзимга туш билан иш битмайди-да. Интилганлар нималаргадир етишяпти. Бойиб бораётганлар ҳам бор.

— Синиб, бойлигидан айрилаётганлар ҳам, ўғирлик қилаётганлар ҳам топилади.

— Сизга оддий, кўриб турганингиз бир мисолни айтай.

— Қани, айтинг-чи?

— Мана шу биргина автобусни олиб қаранг.

— Нимасини?

— Ўйлашимча, бир оила ёки икки-уч киши буни сотиб олган. Кечаю-кундуз интилиб, дам олмасдан...

— Э, бойишни ўйлайдиган киши дам оладими?

— Яшанг, ҳаловатдан кечиб, яшашни изга туширганлар бойиб боришяпти.

— Ҳа, рост. Аммо мен олма пишсин, тагига тушсин, олиб ейман, деб кутадиғанлар хилиданмасман.

— Йў-йўқ, тоғайи, мен сизни ҳеч ҳам унақалар сафига қўшмайман, — Жўрақул негадир хижолат тортди. — Билишимча, ишингиз юришиб турарди. Зўрроқ иш топгандирсизки ёки ташвишдан толиққандирсизки, чорва ишидан кечгандирсиз. Тўғри, бунинг ташвишлари жуда кўп, яна йўл азоблари...

— Йўқ, ташвишлар мени чўчитмайди. Бошқа жиддий масала бор.

— Қани, эшитайлик-чи, тоғайи, шояд бизга ҳам сабоқ бўлса, — Жўрақул ҳамроҳига қулоғини яқинлаштирди.

— Ҳар сафар Эски Жўва бозорига кирганимда расталарнигина эмас, ердаги бўш ўринларни эгаллаган гўшт уюмларини кўриб, ажабланаман, ҳатто чуқурликдаги машиналарда кўтарасига сотилаётган семиз-ориқ гўштларга қараб ваҳимага тушаман: наҳотки ҳаммаси сотилса?! Бу ҳолда борган сари туёқ сони камайиб кетмайдими?

— Мен қолиб кетган гўштни сира кўрмадим. Ўзимда ҳам чиқит бўлмаган.

— Мен ҳам кўрмадим. Лекин арзон сотган пайтларим бўлган.

— Бу — табиий ҳол.

— Коинотда Қора туйнук борлигини эшитганмисиз?

— Йўқ.

— Мен бир вақтлар ўқигандим. Коинотда, одам ақли етмаган олисларда Қора Туйнук — Ўра бор экан. Ўша Туйнукка яқинлашган ҳар қандай жисм — сайёра ҳам, юлдуз туркумлари ҳам зичлашиб, кичрайиб, унга ем бўлиб, йўқолиб, яъни, ичкарига кириб кетаркан. У ҳамма нарсани очофатдай ҳалқумига тортаркан. Ундан ҳеч нима қутулиб кетолмас экан.

Жўрақул суҳбатдан толдими, ҳамроҳининг диққатини тортиб:

— Чўпчакни қўйинг, тоғайи. Ана, унга қаранг, — дея ойнаи жаҳон сари имлади. Файбулла дарҳол экранга юзландию илгакларга осилган бус-бутун, семиз, ёғли гўштларга кўзи тушди. Узун ва кенг омборда тиғиз жойлаштирилган. Ниқоб кийган, пистолет-тўппончаю автомат тутган бир неча киши қочқинларни қувишяпти, бир-бирларини отишяпти, гўштлар ёняпти. — Эҳ, инсон, инсон, ношукр бандалар! Тўқликка шўхлик эмсасми бу!

— Улар масиққан одамлар, — қўл силтади Файбулла.

— Чорвадан кечманг, тоғайи, — деди Жўрақул бир оз жимликдан сўнг, — унда гап кўп. Туёғини кўпайтириб, қанчалик семиртириб борсангиз, мижозларингиз ҳам ошаверади. Пулингиз ҳам кўпаяди.

— Гапингиз тўғри, — беихтиёр хўрсиниб маъқуллади Файбулла Беором. — Аммо деҳқончилик ундан ҳам муҳим: гўшт емай яшаш мумкин, ўзим ҳам синаганман. Аммо нон бўлмаса, кун кўролмайсиз, укам.

— Бундан чиқди, — Жўрақул жонланиб, ногоҳ ҳамроҳининг билегидан тутди, — нон ишлари билан, деҳқончилик билан банд экансиз-да, тоғайи!

— Топдингиз. Ҳа, деҳқончилик баридан тутдим. Ернинг қадри ҳам йўқолмайди, қайтага ошаверади.

— Натижадан гапиринг, тоғайи. Ер олиш осон эмас шекилли?

— Ҳа, биз тарафларда аҳоли жуда тиғиз, ҳар қарич ер учун жангу жадал.

— Унда...

— Э, бор-э, деб чўлга, Қоровулбозорга жўнавордим.

— А-ҳа! — Жўрақул бош тебратиб қўйди. — У ёқда ер сероб, сув етарли деб эшитганман. Лекин пашшаси тинкани қуритармиш. Бир танишим айтган.

— Ҳа, муаммолари бор, — деди бўшашиброқ Файбулла Беором. — Ҳар ерни қилма орзу, ҳар ерда бор тошу тарозу, деганлар, — у муаммолар, ташвишлар, хатоликлар ҳақида ортиқ гапиргиси келмади, ўз кечмишларини дастурхон қилишни истамади. Шу учун ҳам ўзини

чарчаганга солиб, ўтирғич ричагини оҳиста босиб, суянғични узайтирдию кифтини орқага ташлаб, кўзларини юмди. Жўрақул ҳам шундай қилди. Бироқ иккаласи ҳам оромга эҳтиёж сезишса-да, уйқу уларга бўй кўрсатмас эди. Қизиқ, шу тобда улар бир-бирлари ҳақида фикр юритардилар.

«Бу йигит ишнинг кўзини билади, шу учун ишлари жойида, — деган фикр ўтди Файбулланинг хаёлидан. — Лекин бундан ҳам зўрроқ натижаларга эришса бўларди: ажойиб касби бор, раҳбарликда ҳам ишлаган. Бунақалардан катта хўжалик бошлиқлари, ҳокимлар чиқаяпти. Катталар билан тиллашишга тоби йўқмикан? Аммо ўзи ҳам, қўли ҳам очиклиги аниқ билиниб туради... Нима бўлгандаям, йўлини топиб олган. Энди бу йўлдан қайтмас. Ҳар қалай, Жўрақул чорвага қирон келтириш йўлидан эмас, уни кўпайтириш йўлидан бораётган экан. Келажаги бор. Мен-чи?..»

Авваллари улар баъзан гурунглашган, бир-бирларини таниган эсалар-да, ички дунёларидан хабардор эмасдилар. Шунга кўра Жўрақул ҳам ҳамроҳи хусусида тахминий ҳукм чиқарарди:

«Бу одамга тушуниш қийин: бирор нимага қизиқса, чанқоқ одам сувга талпингандай ўзини унга отади. Баъзан мириқади, баъзан кўп ичиб юбориб, лоҳасланади. Шу иш ёқмай қолса, иккиланиб ўтирмай, изига қайтади. Тайинсиз деб бўлмайди. Ҳовлиқмароқми? Эртапишарми? Билишимча, мактабда ўқитувчилик қилган. Ёмон дарс бериб қувилганми ёки замонга мослашиш йўлини танлаганми? Ундай десам, бойиганга ўхшамайди. Мактабларда ортиқча дарс соатлари жуда кўп дейишади. Эркак ўқитувчиларнинг аксарияти ўзларини савдога урган. Бу одам ҳам...»

Автобус пойтахтнинг «Отчопар» майдонида тўхтади. Йўловчилар шоша-пиша уни тарк эта бошладилар. Иккала ошна эса нима қиларларини билмагандай бир-бирларига қараб, жим туриб қолдилар. Файбулла Беоромнинг кўнгли Жўрақул билан бирга юриб, унинг молларини, кўнган ерини — ижара ҳовлини кўришга, гўшт бозоридаги вазиятни кўздан кечиришга ундарди. Кеч куздан баҳоргача — дала ишлари бошлангунча пул топиш, чўнтақдаги дастмояни кўпайтириш илинжи хаёлини чулғаганидан Жўрақулга боғланишни истар эди. Жўрақул ҳам «ғалати тоғайи»дан айрилгиси келмаётгандай кўринарди. Шунга кўра у мулозамат қилди:

— Юринг мен билан: қўй сўямиз, калла шўрва қиламиз, жигар кабоб еймиз.

Файбулла ширин энтиқди, бурнига калла шўрванинг таниш ҳиди урилгандай туюлди. Бозорга қатнаб юрган кезларида Худонинг берган куни калла шўрвага нон тўғраб уришарди, сопол идиш — лаганда ҳил-ҳил пишган ичак-қорин, ўпка-жигар, почаяу калла гўштлири, баъзан диркиллаган думба уюлиб ётарди. Меъдага теккан пайтлари ҳам бўлган. Лекин киши ўрганиб қоларкан. Мана, неча йил бўлибдики, бундай имкониятдан маҳрум. Чўлдаги емиш билан солиштирганда калла шўрва — шоҳона! Борсинмикан?

Файбулла Беором осмонга қараб олди. Қуёш ғарб томонда эса-да, ҳаво иссиқ. Шубҳасиз, улар катта бир ҳовлини ижарага олганлар. Тошкентнинг суви муздай ҳамда ёқимли, тоза. Яхши бўларди борса. Бироқ шаҳарда кўп қолиб кетолмайди-да. Чўлда ишлар ошиб-тошиб ётибди. Буғдойдан бўшаган ерларга жўхори, тарик, шолғом экиши, бошқа экинларни суғориши зарур. Ёрдамчиларига кўп ҳам ишонавермайди.

— Раҳмат, укам, кўнглим жа чопиб турибди сиз билан боришга, — деди укасини ногоҳ эслаб у. — Имкон туғилиб қолса, сизни топиб оламан. Яхшиси, ўзингиз юринг, укамникига олиб борай. Бизнинг ҳақимиз токчага олиб қўйилгандир, ахир. Участқада яшайди. Бинойидек ҳовлиси бор. Зарар қилмайсиз.

— Борардиму... — Жўрақулда ҳам қандайдир майл сезиларди... — қўйларимни ўз кўзим билан кўрмагунча кўнглим алағда, тоғайим. Манзилни айтгинг, хотиржам бўлсам, топиб борарман.

Ғайбулла дарҳол укасининг манзилини айтиб, унга қандай бориш йўллариини тушунтиргач, нарироқ юриб, Қўйлиқ томон борадиган автобусга ўтирди.

Ғайбулла Беором укасининг ҳовлисини қийналмай топдию бироқ дарвоза рўпарасида тўхтаб, саросималанди: ўша кўча, ўша рақам, аммо дарвоза бўлакча. Аввал кичкина, омонатдай илиниб турадиган ёғоч эшик — дарвозача ўрнида маҳобатли, темир дарвоза савлат тўккан. Ёрқин ҳаво ранг устидан турфа рангларда нақшлар чизилган. Унинг бир табақасига кичик эшик ҳам қўйилган, биров келишини кутишаётган каби эшик ним очик турибди. Ичкаридан ҳеч қандай садо эшитилмайди.

«Қизиқ, — деди ўзига-ўзи Ғайбулла, — келин тушган ҳовли жимжит. Адашмадимми?» — у иккиланганича эшикни кагтароқ очиб, мўралади. Ҳовли юзида — камбар, узунчоқ бетон супада ғимирлаб юрган укасини кўрдию кўнғироқни ҳам босмай секин йўталди. Унга ялт этиб қараган Ҳабибулло акасини кўриб қувончдан кўзлари чақнади, жилмайганча бирпас бағридан қўймай қучоқлаб, соғинч ила юзидан ўпди. Ғайбулла Беором йўлини шу тараф буриб ғоят тўғри иш қилганини ҳис этди-да, самимий оҳангда:

— Келин муборак бўлсин, укажоним! — деди тўлқинланиб. — Афсус, тўйга етиб келолмадим.

— Ташвишларингизни эшитдим, акажон, зарари йўқ, — дея Ҳабибулло акасини ичкарига бошларкан, сўради: — Ҳай, ишингиз битдими?

— Э, укажоним, — ака қўл силтади, — менда ўзи ишонч қолмади.

— Ҳа, нима бўлди? — Ҳабибуллонинг кўзлари пирпираб, акасининг кичрайгандай кўринган кўзларига, озиб, чўп бўлаёзган қоматига, бир мунча қирланган, эскироқ қўйлагию шимига назар ташлаб олди. — Яна алданишми?

Ҳабибуллонинг билишича, акаси чўлдан анчагина ҳайдаладиган майдонни ижарага олган. Унга буғдой эккан. Янгасининг гапига қараганда, буғдойни янчиш чоғида Ургут томонлардан харидор борган. Савдолашиб, бир тўхтамга келганлар. Бироқ, харидорнинг пули маҳсулотнинг ярмига етган, холос. У пулни кейин келтириб бераман, буғдойни олиб кетаверай, деган. Одамлардан алданавериб, кўнгилзада бўлган мол эгаси бунга кўнмаган. Вазият қалтисроқ; буғдойни бермаса, маъқулгина харидордан айрилади, яна ўзига мос харидор излаши ҳеч гап эмас: ярим пулини насияга бериб юборса, алданиши ҳам мумкин. Бунинг устига тўй — Тошкент сафари ҳам кўндаланг.

Ғайбулла Беором ўйлай-ўйлай, харидор билан бирга жўнашга, буғдой пулини тўла олиб, ўша ердан тўйга боришга аҳд қилган. Аммо Ургутда иш тез битмаган. Харидор пулнинг бир қисминигина тўлаган, қолганини пайсалга солган. Ғалла эгаси яна хатога йўл қўйганини тушуниб, афсус чеккан. Аммо энди пушаймоннинг фойдаси йўқ. Ахир, буғдойни қайтариб олиб кетолмайди-ку? Начора, насия усули яна жонига зғов.

Ғайбулла укасига бу ҳақда ҳеч нима демади. Мавриди ҳам эмас. Фақат «Яна алданишми?» деган сўроққа ичидан қиринди ўтган каби:

— Шунақага ўхшайди, — деди сўниқ овозда ва укасини чалғитиб, ҳол сўради:

— Тўй яхши ўтдими? Ҳовлида ҳеч ким кўринмайдими? Ўзи нима гап?

Ҳабибулло кулимсиради. Бу ҳолат акасининг шубҳасини кучайтирди: «Наҳотки тўй бузилган? Ёки келин ўзини оқламаганми?..»

— Худога шуқр, ҳамма зўр тўй бўлганини айтиб, мақташяпти. Янгам айтмадиларми?

— Уни кўрганим йўқ, тўғри Ургутдан келяпман. Афсус, тўйда иштирок этиш менга насиб этмаган экан.

— Барибир иштирок этасиз, ака, насибангиз бор экан, вақтида келдингиз.

— А? Бу нима деганинг? Тўй ўтган бўлса... — Файбулла у ёқ-бу ёққа, ҳовли юзига разм солди. Аммо ҳовлида ҳеч қанақа тўй белгиларини кўрмади. Ҳаммаёқ саранжом-саришта. Укасига ҳайрон тикилди у.

— Ҳа, тўй ўтди. Лекин бугун чорлови-да.

— Э, шундай демайсанми? Чорлов келинигида бўлади-я.

— Ўз яқинларим, қариндошларим камлигидан сиқилиб ўтирувдим, вақтида келдингиз. Ҳозир чорловга борамиз. Сал олдин ҳаммалари ўша ёққа жўнашди.

— Ие, қизиқ-ку? Чорлов аёллар учун эмасми?

— Аслида шундай, лекин кейинги йилларда чорлов қуда чақирув, қудалар билан танишув тарзида ўтказиляпти. Шуниси урфга кириб боряпти, ака.

— Шунақасиям бор, деб эшитгандай бўлувдим. Яхшига ўхшайдию бироқ ортиқча харажатлар талаб қиларкан-да. Камбағалга қийин тушаркан, — деб қўйди ака бу ҳолни ўз бичимига мослаб. — Қуданики узоқдами?

— Қудам чақирикни «Наврўз» ресторанида ўтказяпти. Тўй ҳам ўша ерда ўтган.

— Машҳур «Наврўз» ресторанидами? — Файбулланинг кўзлари катта очилди.

— Ҳа, ўшанда, — ука ярим ғурурланиш билан илжайди. — Бировнинг сим қоқишини кутиб, мен кейинроқ бормоқчийдим, демак, сизни кўриш ҳам тақдир қилган экан. Энди, ака, менинг яқиним бўлиб борасиз, уйга кирайлик, мен сизга тузукроқ қўйлак-шим топиб берай. Туфлингиз ҳам...

— Ээ, нима булар... — Файбулла қизаринқиради. — Қишлоқдан келганмиз, деҳқонмиз...

— Ака-а, кўпам ўзингизни ерга ураверманг. Кимсан — обрўли Файби маълимсиз, «Беором» деган лақаб ҳам олгансиз.

— Э, у вақтлар тарихга айланди, укам, энди ерда ишлаймиз, кетмон урамиз.

Укага бу гап ёқмади, акасига қатор танбеҳлар бергиси келдию ўзини тийди ва меҳмонни катта хонада қолдириб, бошқа хонага ўтди.

Файбулла Беором уй ўртасида тик турганча атрофга назар ташладию овзи очилиб, анграйди: шу Ҳабибулло укасининг уйими ёхуд буларни тушида кўряптими? Уч йил аввал келганида бу хонада (айтганча, хона ҳам тамоман бошқача: деворларда турли нақшлар, сувратлар, безаклар...) эски гилам ҳамда олақуроқ курсилардан бўлак ҳеч вақо йўқ эди. Энди эса антиқа эшиклару деразалар, фильмлардагина кўрсатиладиган хаёлий мебеллару ранго-ранг товланувчи чиннилар ҳамда симобий биллур идишлар кўзни қамаштиради. Тепада тилла суви югуртирилганми, ёқуту забаржаддан ишланганми — маҳобатли қандил. Эшигу деразалардаги ажиб пардалар-чи? Мебел рангига мослаштирилганлиги-чи? Соф ипақдан, ўта моҳирлик ила тикилгандай.

Файбулла оёқ остига қарадию ўз-ўзидан уялиб кетди: пайпоғини ечиб, оёғини ювмай кирганига афсусланди. Ахир, кирланган, ҳидланган пайпоқ чўғдай ёниқ, пардай юмшоқ гилам устида муҳрини қолдирмаганмикан? Хайрият ҳам келинию жианлари уйда эмас.

« Йўқ, бу ўнгим эмас, туш, — пичирладию Файбулла Беором иягини чимчилади, териси оғриди. — Қизиқ, укам қисқа муддат ичида буларга

қандай эришди? Хазина топиб олдим? Хазина... Хаёлларда яратилган, эртақлардагина бўлади. Бу замонда хазина қолибдим? Балки келин томон...»

Шу пайт бошқа хонадан қўлида қўнғир тусли, яп-янги, юпқа шим ва дазмолланган енги калта, қора чизикли — йўл-йўл оқ кўйлак ҳамда ола дўппи кўтарганча Ҳабибулла кўринди.

— Тез кийиб олинг, ака, кечикмайлик, — деди у акасини шошилтириб. — Туфли ҳам бор. Айвонда. Иккаламиз бир хил киярдик чамамда.

— Ҳа, шундай, — деди ака ҳамон сеҳр оғушидан чиқолмай. Сўнг кўнглидан кечганини яширолмай очиқ айта қолди: — Мана бунга яшаш деса бўлади. Табриклайман!

— Раҳмат. Қани, ечининг...

— Тўхта, укам, — Ғайбулла укасининг биллагини сиқиб қўйди, — мен сал ювиниб олмасам, либосга мослашмасам, бўлмас. Йўлдан келдим. Ўтиришда...

Ҳабибулла бўшашди ва дарҳол маъқуллади:

— Ҳа, рост айтасиз, ака, — дея уни даҳлиз томонга бошлади. — Ҳаммомда иссиқ сув бор. Сочик ҳам қўйилган.

— Айтганча, Ҳабиб, — Ғайбулла Беором таққа тўхтаб, укасига юзланди, — бир гап эсимдан чиқибди.

— Қанақа гап? — ука хавотир аралаш сўради. — Айтиверинг.

— Бир ошнам билан автобусда бирга келдик. Тасодифан учрашдик. Авваллари ёнма-ён ўтириб гўшт сотардик, улфатчилик қилардик.

— Ҳўш? — тезлашинг дегандай акасининг сўзини кесди у.

— Ўшанга, Жўракулга адресингни берувдим. Аниқ айтолмайман, келиб қолишим мумкин. Кў-ўп яхши одам-да.

— Кенжа мактабдан келади, унга хат ёзиб қолдирамиз: у киши эртароқ келса, «Наврўз»га олиб боради ёки уйда кутадилар...

Ака-ука машинадан тушиб ресторанга киришлари билан мусиқа садолари янграб, шўх қўшиқлар жаранглади. Ажабо, тўйми бу ёхуд чорлов — чақириқми? Каттагина зиёфатхона деярли гавжум — бўш курси кўринмайди. Курсиларда асосан аёллар ўтиришибди. Фақат кираверишдаги иккита узун устол теварагидаги курсилардагина эркақлар — қудалар, қудағайлар, куёву куёв жўралар.

Ҳабибулла ва акасини биринчи устолга, куёв рўпарасидаги алоҳида, ажратиб қўйилган курсиларга ўтқозишди. Ғайбулла ўтираётиб бўй чўзганча куёвни — жиянини табриклаб, пешонасидан ўпди: «Қўшганинг билан қўша қари, бахтли бўл, жиян».

Ғайбулла Беором курсига ўтирар-ўтирмас оқ халат кийиб, фартук таққан хизматчи йигит пайдо бўлди ва тухумсимон иккита қайноқ сомсани тақсимчада меҳмонга узатди. Меҳмон уни оларкан, нима қиларини билолмай тараддудланди: ахир тақсимчани қўярга жой йўқ. Устол усти антиқа ширинликлару мевалар, тансиқ пишириқлару нонлар, кулчалар билан лиммо-лим. Ҳар ярим газ оралиғида ранго-ранг ичимликлару ичкиликлар шодаси...

У сомсани жойлаштирар-жойлаштирмас ҳалиги йигит иккала меҳмон учун ярим косадан нўхотли шўрва кўтариб келди. Куёв жўра эса жажжи қадаҳларда «хоҳлаганингиздан олинг» дея оппоқ ва алвон ичкиликни ялтироқ лаълида узатди. Куёвнинг амакиси иккиланди: «Қандай бўларкин?» Аммо кўнгили қўли алақачон кўзволганди: «Шундай ноёб нарсалардан тотмай бўладими? Газакларнинг ноёблигию бисёрлиги...»

Унинг дилини сезган каби укаси:

— Олинг, ака коняқдан олинг, тозасидан бу, — дея уни турткилади.

— Бизга оқи соз, — дея Ғайбулла Беором беихтиёр қадаҳга қўл чўзди. Ҳабибулла ҳам айнан ўшанақасидан қўлида тутиб турарди.

Куёвнинг амакиси йўлдан чарчаб-толиб келганди, қорни ҳам оч қолганди. Бу ҳолатда анавиндан, баъзилар айтгандай шайтон сувидан олса аҳволи чатоқлашувини яхши билади. Шу учун ўзини тийиш илинжида атрофга назар солди. Айни шу тобда ўртани олиб бораётган созанда йигит қуда амакининг жонига оро кирди: кўтаринки гаплару шеърларни келин-куёву қудалар шаънига кўмиб, тўрда, иккинчи қаторда ўтирган келин дугонасига сўз берди. Шундан фойдаланиб, амаки аввал бир фужерга яқин «Фанта» ичди-да, ичида ёнғоқдай думбаси бор, серғўшт сомсаларни шоша-пиша, лаззат оғушида чайнади. Дастурхондаги ноз-неъматлар кўз ўйнатарди. Бироқ уларни кўзга сиғдириш осон, оғизга, ошқозонга сиғмайди. Боз устига, кишига мойдек ёқадиган ажойиб алёр айтилди, бу ҳам етмагандай, сўзловчи ўтириш «гуноҳкор»ларига бағишлаб, саккиз қатор чиройли шеър ўқидию меҳмоннинг завқини оширди.

— Олинг, амаки, бахтли бўлишсин! — Куёв жўра меҳмонга илғифот қилди. Ва қадаҳ бўшамагунча кўзларию сўзлари ила уни алқаб турди. Биринчи қадаҳдан кейин қазию ажиб салатлар ва лаззатли шўрва навбатдаги қадаҳга гўё янги ариқча очди. Бундан укаси сергакланди: «Ишқилиб, акамнинг кайфи ошиб қолмасин. Яхши таомлардан роҳатлансин акагинам...»

Ҳабибулла акасини яхши билади: оғайнилар орасида энг соғломи, бақуввати ва серҳаракати. Иштаҳадан ҳеч қачон нолимайди. Энг муҳими, овқат фарқламайди: суюқми, қуюқми, ёғлими, ёвғонми — шоҳонами ё ғарибонами — қорнини тўлдирса, бас. Танлаш имконияти бўлмаган лаҳзалардагина бу қараш ўз кучини сақлайди. Фақат аканинг ичкилик майдончаси торроқ шекили, тезда тўлиб, «идиш»дан тошиб чиқиш одати ҳам йўқ эмас. Оч қоринга ичиш хавфи. Шунинг учун ҳам ука оғайнисини овқатланишга кўпроқ рағбат этиб турди. Ўзи эса ҳар сафар қадаҳдан бир луқимгина ютиб, ўзини ичкиликдан тийди. Ахир, бош қуда деган ном бор, хушёр туриши зарур. Акасининг кўнглини олиш мажбурияти ҳам елкасида кўндаланг. Унинг бу акасига ҳурмати анча балад. Бунақа меҳнаткаш, ўз ишига жон-жаҳди билан ёндошадиган, бошлаган ишини охирига етказмагунча оромини йўқотадиган одам камдан-кам топилади. Албатта, ишидан бирор фойда чиқишига кўзи етсагина бу одати етакчи тус олади. Аммо муғомбирлиги ҳам, ўзи сезмай, соддалиги орқасидан алданишлари ҳам йўқ эмас. Бирор иш ёхуд бирор кимса ёқиб қолса, ўшанга қаттиқ ёпишади-олади. Мактабда пешқадам тарих ўқитувчиси сифатида бутун туманга танилган эди. Яна томорқадан кўп ҳосил олишда ҳеч ким унга тенг келолмаган. Тупроқни ипақдай майин ҳолга келтирмагунча қайта-қайта, терга пишиб, чопаверади. Шунақа меҳнат орқасидан «Жигули» машинасига эришди. Аммо истиқлол туфайли ҳаёт ўзгарди, истиқлол одамларнинг ички имкониятларини ўт олдирди, бу борада «Ғайби муаллим» туманда ҳаммадан аввал байроқ кўтарди.

Ўша куни, 1991 йилнинг 31 августида қишлоқда, қариндошлардан бириникида никоҳ тўйи бўлаётган эди. Ҳабибулла ҳам тўйда иштирок этарди. Пойтахтдан эса республика Олий кенгашининг сессияси ойнаи жаҳон орқали тўғридан-тўғри олиб кўрсатиларди. Ўзбекистон мустақил, ҳеч бир давлатга бўйсунмайдиган суверен давлат деб эълон қилинганида, Ҳабибулла қувонди, лекин Ғайби муаллим сакраб турди-да:

— Биродарлар, мустақиллик муборак бўлсин! Бу — буюк воқеа! Энди озод, суверен давлатмиз! Энди бизга ҳеч ким хўжайин эмас! — дея ҳайқирди, ёш боладай севиниб ўйнади, устма-уст қадаҳлар кўтарди, маст бўлди, сўнг хўнг-хўнг йиғлади.

Бироқ, Ғайбулланинг ўзи ишни нимадан бошлашни, нима қилишни

яхши билмас эди. Довдираб қолганга ўхшарди. Шунга қарамай, мактабдаги дарс соатларини камайтириб, икки кунга қўйдириб олди. Бундан кўпчилик афсусланди. Яхши муаллимдан ажралиш жамоа учун ҳам, ўқувчилар учун ҳам ёқимли эмас. Лекин буниси ҳали ҳолва экан, бирор ой ўтиб, Файбулла Беором мактабни батамом тарк этди. Чунки, савдо ишлари билан пойтахтга, бошқа йирик шаҳарларга қатнаш, тезроқ бойиш унга қулайроқ туюлди. Аммо маблағ оз эди. Айланма пул қанча кўп бўлса, иш шунча юришади, даромад кўпаяди.

Янги тижоратчида таваккалчилик ҳам гоҳида уч кўрсатарди. У иккиланиб ўтирмай, ҳали оҳори тўкилмаган «Жигули»ни арзон гаровга сотди. Назарида, вақтида, ўз ўрнига ташланган маблағ «мева»си дарҳол кўзга ташланиши зарур. Шу ниятда у пулнинг ҳаммасига ориқ қўйлар сотиб олди. Кечаю-кундуз тиним билмай ўғиллари ҳамда хотини иштирокида қўйларни бир неча кун боқиб, аввал ярмини, кейин қолганини Тошкентга ҳайдади. Ижара ҳовлида қўйларни сўйиб, Эски шаҳар бозорида сотишлар, терию калла-почаларни ҳам пуллашлар тезда ўз самарасини кўрсатди. Иш шундай кетаверса, ҳадемай у Файбуллабой деган ном олиши мумкин эди. Бу ўй унинг иштаҳасини очиб, қувонтирди.

Янаги сафар «саёҳати» чоғида бир оз вақти бўлдию Файбулла анча-мунча калла-поча, ичаклар кўтариб, укасини йўқлади. Гурунг чоғида ака-ука бир оз баҳслашдилар:

— Ака, бу иш сизга ярашмайди, — деди Ҳабибулла ачиниб. — Одамни уялтирасиз. Ранг-рўйингиз, уст-бошингизга қаранг.

Файбулла энсаси қотиб, кулди:

— Менга нима ярашади, укам?

— Зўр касбингиз бор-ку? Туманда сизга тенг келадиган муаллим йўқлигини биламиз-ку! Ташкилотчиликниям қотирасиз. Зиёлига хос иш тутинг-да, ака...

— Тушундимки, ўқитувчилик билан энди тузукроқ кун кўриб бўлмайди. Итни кейинги оёғи бўлиб яшашни, болаларим бировларга қарам бўлишини истамайман.

— Ҳай, сипороқ раҳбарлик ишларига интилинг. Ишонаман, агар беришса, сиз ҳокимликниям эплайсиз.

Бу гап Файбуллага мойдай ёқиб тушдию ўзича тиржайди. Сўнг ўйлаганча бош тебратди:

— Менга ҳокимликни ким беради? Катта амаллар фақат қобилиятига қараб тақсимланмайди: бўй-басти, ёнида катта пули ҳам бўлиши керак, укам. Унақа катта пул менда йўқ. Қолаверса менда жиндай феъл-хўй ҳам бор...

Бу фикрда жон борлигини Ҳабибулла ҳис этди. Бироқ, акасида ҳам бир қамчи бордай: ўзидан юқоридагиларнинг заиф жиҳатини пайқагач, унга бош эгишни хоҳламайди, хусусан ўзининг устунлигини англаганидан сўнг зиддият кучаяди, тўқнашувлар юзага келади. Олишувлар ҳаминша ҳам унинг фойдасига ҳал бўлавермайди. Гарчи, мунозараларда у ютиб чиқса-да, натижа иккинчи томоннинг ғалабаси билан тугайди. Туман маориф бўлимининг мудирини билан олишуви айнан шундай яқун топди. Шуни эслаб, укаси:

— Ҳай, ака, энди мустақил мамлакатмиз, — деди бир лаҳза фикр юритгач, — мамлакатга оддий ижрочилар озроқ, сиздай мустақил ҳаракат қиладиган, фидойи етакчилар кўпроқ керак бўлади.

Файбулла истеҳзоли кулимсиради.

— Ҳай, шундай эмасми? — дея сал қизишди укаси. — Шу... мол-ҳолларга аралашиб, қийналиб юриш...

— Сени тушундим, Ҳабиб, акангга, оиламиз аъзоларига гард юқтиришни истамайсан.

Ҳабибулла индамай бош силкитувди, бироқ, Файбулла яна укасининг фикрини рад этди-да:

— Замон ўзгарди, аввалги тушунчалар энди остин-устин, укам, — деди. — Меҳнатнинг катта-кичиги, оқу қораси йўқ. Аввал ҳам айтардим, ҳозир ҳам гапимдан тонмайман: меҳнат одамни улуғлайди, қадрини оширади...

Бунақа гапларни у акасидан кўп эшитгани, ўзи ҳам бунақа фикрларни кўп ўқигани боис баҳсдан фойда йўқлигини тушунган ва ёнидаги ярми бўшаган шишага ёпишган эди...

Чаққон йигит бўшаган, ортиқча идишларни йиғиштириб олиб кетдию бошқаси устига икки бўлак қазӣ қўйилган норин келтириб, меҳмонлар қаршисига қўйди. Айни шу лаҳзада қўшиқ тиниб, ўртани олиб борувчи йигит куёв жўрага сўз берди. Куёв жўра сўзга унча чечан эмас чоғи, дудуқлана-дудуқлана келин-куёвга бахт-саодат, уларнинг ота-оналарига узоқ умр тилаб, қадаҳ кўтаришга даъват этди.

Файбулла Беором анча қизиган, қорни ҳам тўйган эди. Гўё ҳеч нимага эҳтиёж сезмасди. Аммо уч-тўрт йил аввал Тошкентдаги бир ўтиришда унга ёқиб қолган норин, рўпарасида буғи чиқиб турган ҳасип яна иштаҳасини қўзғади.

«Шундай таомни емаслик ақлданми? Умрингда биринчи бор «Очил дастурхон»нинг энг сархилига дуч келибсан. Тўғри, антиқа зиёфатларни кўп кўргансан. Лекин бунақа ажойиботи биринчи мартаба-я. Хусусан, ҳозирги бўлиниш — танланиш, ғоятда қийин, мураккаб жараёнда бунақа тантилик ҳар доим ҳам бўлавермас. Қизиқ, шахмат тахтасида филлардай, отлардай, тўраю фарзиндай ҳаракатланадиган баъзи кимсалар бутунги ҳаётнинг жиддий босимига дош беролмай, ўзларини таппа ташляптилар, синаяптилар, баъзан эса, оддий пиёдалар қутилмагандек отга, филга айланяптилар, тўралигу фарзинлик даъвосини қияптилар. Сенинг судралишинг-чи? Оқибати нима билан тугаркан, а, Файби Беором? Ёхуд сени ҳам синдирадиларми?... Лекин сўнгги куч қолгунча бўш келиш йўқ. Шундагина бунақа таомларни сен ҳам уюштирарсан, укангга ҳам намоийш қилишга улгурарсан...»

Шунда ногоҳ Файбулла Беором чўлдаги тирикчилигини эслади. Икки-уч кунда бир марта иссиқ овқатга етишса етишади, бўлмаса йўқ. И-ҳм, иссиқ овқат эмиш... Озгина ёғга (бу ҳам жуда қиммат-да, қурмагур) кўпроқ пиёз, помидор солиб, қовуради, ловия, картошка, сабзи овқатга маза киритади. Ўткинчилар, меҳмонлар келса, «лаззатли шўрва» етишмай қолади. Уни бойвачча ҳисоблаб, атайлаб келувчилар ҳам бўлади. «Бойвачча» эмиш... ойлаб гўштли овқат кўрмайди. Ҳа, кўпчиликка қараганда у бойваччароқ: чўлга гўшт олиб бориш, тузукроқ овқат ҳозирлаш имкони йўқ эмас. Лекин чўлдагиларни ҳаммаси бир ёқадан бош чиқармайдилар-да. Кўплар текинни пойлайди. Бунақаларни боқаман деса, қандай қилиб, бойликка эришади? Ҳеч қачон! Шу учун ҳам ўзининг «бойвачча таоми»ни афзал билади.

«Агар синмасам, бой бўлсам, ҳамқишлоқларимни шундай бир зиёфат қилардим-да...»

Файбулла бу орзусидан роҳатланиб, илжайди, сўнг ўз билишига кўра:

«— Капиталга асосланган дунёда шундай бўлиши табиий ҳол, — деб ўйлади. — Бозор иқтисодиёти дейишяпти. Бозорда пули борнинг, каллани ишлата билганнинг, гоҳо эса алдаганнинг иши юришади. Отни қамчиламаган киши менга ўхшаб, ҳаловатдан айрилган, адашган...»

— Йўқ, йўқ, — деб юборди ўзича Файбулла. Бу сўзлар беихтиёр

оғзидан чиққанини унинг ўзи ҳам сезмай қолди. Куёв жиян, унинг ёнидагилар, укаси Ҳабибулла меҳмонга шошилиб қарашди. Укаси эса:

— Ҳа, ака, нима бўлди? — деб сўради. Унинг кўзларида кучли хавотир сезиларди: «Наҳотки, кайфи ошиб қолди?» — Ким билан баҳслашяпсиз?

— Ҳе, ўзим, — хижолатомуз кулимсиради ака. — Бир нима эсимга тушиб кетди.

— Анави савдогар болани эслаяпсизми? Дори билан савдо қиладиганни.

Ғайбулла бош тебратди. Аммо шу топда укаси эслатган боланинг хушбичим қиёфаси остида яширинган бадбўй яра, ундан сачраган йиринг юзига тушгандай туюлдию беихтиёр ижирғаниб, муштини сиқди. Бироқ ука ширингина кайфиятда буни пайқамади-да:

— Пулингизни қайтардим ишқилиб? — деб сўради хотиржам оҳангда. Акаси яна индамай бош тебратди.

...

Ўша йигитни Ҳабибулла ҳам яхши танийди. Обрўли, тузуккина амалларда ишлаган одамнинг фарзанди. Болалар шифокори сифатида ҳурмати ҳам бор. Лекин касбидан топадиган даромадга қаноат қилмай бой бўлиш йўллари излаганча ўзини савдога, олиб-сотарликка урган, собиқ муаллими Ғайбулла Беоромдан қарз сўраган. Биринчи маротаба беш минг. Бир ойда олти минг қилиб қайтараман деган. Чиндан-да, муддатига етмай сўзининг устидан чиққан, қисқа вақтда устозининг ишончини қозонган. Ўша пайтда пулнинг қадри баланд эмасми, қисқа вақтда минг сўмга осон эришиш Ғайбуллага қувонч келтирган — бойиш учун янги ва осон йўл очилгандай туюлган. Орадан икки ойча вақт ўтгач, шогирд бола йигирма минг қарз сўраган. Бу анчайин салмоқли маблағ, бунча пулни бериш...

— Пулим бор... — чайналган муаллим. — лекин эрта бозордан йигирмата қўй олмоқчиман.

— Э, муаллим, қўйни нима қиласиз — қанчалик азоб-уқубатлигини бир ўйланг. Мен пулингизни йигирма беш фоиз кўпайтириб бераман. Мени Уфада кутиб ўтиришибди.

Унинг доридан тузуккина даромад кўраётганини муаллим эшитган. Иложи борича ўшалар сафига қўшилишни ҳам ният қилган. Шу мўлжални ҳозир айтсинмикан? Пули бор. Ёхуд янги фоиз билан пулни бир оз кўпайтирсинми?

— Қачон қайтарасан?

— Бир ойда. Ишим юришиб турса, сизга маъқул тушса, ҳар ойда фоизини олиб турсиз...

Ғайбулла эриб кетган, ҳеч иккиланмай айтилган суммани уйдан чиқариб берган. Ахир шундай мўмайгина пулдан, елмасдан-югурмасдан, уйда ётганча шунча маблағга эришишдан ким воз кечади! Аммо бир ойдан сўнг ҳам, бир йилдан кейин ҳам на фоиздан, на берган пулидан дарак бўлган. Собиқ ўқувчиси устозни олисдан кўргандаёқ яширинишга уринган. Дуч келганда эса, «яқинда пул келади» дея муаллимни алдаган. Орқаваротдан тарқаган гап-сўзларга кўра, дўхтир йигит поездда, Россия рэкетчиларига таланган, ўз жонини аранг қутқариб қолган. Энди ўзини ўнглаб олиши учун жуда катта маблағ зарур. Аммо унақа маблағни ким беради? Икки йилдан ошиб боряптики, «шогирд»дан бир мири ҳам унмайди. Устоз унинг уйига бориб, қийин-қистовга олганда ёлғонлар билан Беором афандининг қўйинини пуч ёнғоққа тўлғазади. Ичкиликка берилиб, ҳатто яширинча тиланчиликка ўтиб олган бу дардисарнинг гапларига муаллим, албатта ишонмайди, лекин бошқа иложи ҳам йўқ. Ундан ҳеч қанақа ҳужжат олмаган, даъво қилолмайди. Шу учун ҳам

қадрини йўқотган ўша йигирма мингдан деярли умид узган. (Айниқса, судхўрликнинг ҳам, ўзи билиб-билмаган гиёҳни дори деб сотишга шерик бўлишнинг ҳам гуноҳ эканлигини энди чуқур англаб, изтироб чека бошлаган эди). Аммо у ўз одатига мувофиқ, қараб ўтиролмасди. Яна офир, қора меҳнат, уйдаги бор мол-ҳоллар жонига оро кирган — маълум вақт орасида йўқотганини бир амаллаб тиклаган. Агар адашувга йўл қўймаса, бойиш имконияти нақддай туюлган. Бироқ, шу орада Эски Жўва бозорида ўғриларга йўлиқиб, яна каттагина пулдан ажраб, бу ишдан ҳам ҳафсаласи сўнган.

«Беминнат деҳқончиликдан яхшиси йўқ, — деган ахийри Файбулла Беором. — Меҳнатнинг нони ширин бўлади, уни ҳеч ким тортиб оломайди. Аммо қачон нима экишни билиш зарур».

Шу фикр бўйича Файбулла уйдан жуда олисдаги, чала ўзлаштирилган чўлга отланган. Раис танишроқ эди, очиқ чеҳра билан кутиб олган. Эплаганча ер олиш мумкин, каналдан келадиган сув танқис эмас. Фақат техника масаласи... Тракторни ижарага ишлатадиганлар анча қиммат сўраган. Янги деҳқон иккиланган. Шу орада кимдир сотиладиган эски трактор дарагини берган. Қўшни туманда. Қиммат эмас. Ўз тракторинг бўлишига нима етсин. Қайтага у бойликка бойлик қўшади. Қўшни қишлоқлик ошнасининг ўғлини тракторчиликка танлаган. Унинг икки укаси ҳам улар сафига қўшилган. Ака-укаларда касб бору асбоб-техника йўқлигидан жуда қийналиб, бекор ётишган — ишсизлик, имконсизлик ҳолдан тойдирган. Ташқи қиёфаю гап-сўз билан одамнинг ичию туйғулари ҳамиша ҳам мос келвермас экан. Болаларнинг ота-онаси ёмон одамлар эмасалар-да, фарзандлар ҳалоллик-нопоклик ҳақида кўп эшитсалар-да, бу хусусда мушоҳада қилиб ўрганмаганлар. Бировнинг ҳақини ейиш гуноҳ эканлигини, пайти келиб, албатта жавоб берилиши лозимлигини ҳис этмаганлар. Собиқ муаллим, янги деҳқон эса ўзича мамнун:

«Мен буларни жар ёқасидан тортиб оляпман, ҳалокатдан сақлаяпман. Яхшилиқни унутмасалар, белимга белбоғ, камарбаста бўлишлари аниқ».

— Бир ёқадан бош чиқариб, қаттиқ меҳнат қилсак, бир нималик бўламиз, укалар, — деган уларга Файбулла Беором. — Сизларгаям, менгаям яхши бўлади.

Йигитлар ҳеч иккиланмай қуллуқ қилишган. Техникани улар бошқариши ҳамда кўпчилиқни ташкил қилишгани боис оғайниларнинг каттаси бригадир саналган. Бироқ у трактор таъмирига ортиқча харажатлар айтиб, яна етиштирилган қовун-тарвуз ҳамда бошқа экинлар харидидан катта қисмини ўзлаштирган, муаллим-деҳқонни алдаган. Оқибатда Файбулла ўзи сарфлаган маблағни аранг қоплаган. Боз устига трактори чўлоқланган — айрим эҳтиёт қисмлари ўғирланган, келгуси йил учун янги харажатларга «ҳомила» қилган. Шу зайлда йил бўйи қилинган меҳнат натижалари кўкка совурилган. Бўлажак «бойвачча» энди додини кимга айтсин! Табиатан мағрур, хатосини тан олмайдиган Файбулла афандим бу ҳақда ҳеч кимга миқ этмайди. Фақат ака-укалар билан ўтган мунозара-баҳслар ҳам бирор натижа бермагач, қўлни ювиб, қўлтиққа урадию улардан ҳам воз кечади. Йигитлар қайғуга ботмайдилар. Аслида уларнинг аҳволи ҳам яхши эмас эди — ўмарган маблағларини катта-катта еб-ичишга, ялло қилиб юришларга аллақачон сарфлаб улгургандилар, энди яна қаёқдан кун чиқаркан, дея нажот кутардилар.

Файбулла Беором эса ўз ёғига ўзи қовриларди: наинки одамлар, хусусан ёшлар шу тарзда тез ўзгариб кетдилар. Уят, шарм-ҳаё, бировнинг ҳақидан кўрқиш туйғуси наҳотки буткул йўқолиб боради? Бунинг оқибати қандай бўларкин? Шунақаларнинг уруғи кўпайиб кетса, ҳаёт шунақалар қўлига қолса, аҳвол қандай кечади?

Бу ўйдан собиқ муаллим кўрқиб кетди. Хаёлан уч ака-укани ҳузурига

чақириб, сўроққа тутди. Лекин улардан тузукроқ, ростроқ гап чиқмади, ақалли қизармасдан кўзларини лўқ қилиб ўтиравердилар. Жаҳли кўзиган муаллим шартта ўрнидан турадию катгасининг ёқасидан тутиб: «Сен аблаҳ укаларингни ҳам расво, ўғирлик йўлига бошлаяпсан, уларниям ёлгончиликка, ўғирликка ўргатаяпсан. Сени ўлдираман, шунда укаларинг чоҳдан — ифлосликдан қутулиб қолади!» — деганича уни бўға бошлайди. Бироқ иккала ука кўзларини ола-кула қилганча, важоҳат билан югуриб келдилару собиқ устозни йиқитадилар, тепкилашга киришадилар. Муаллим жони халқумига етган каби ҳансираб, тез-тез нафас оларди. Хайрият ҳам шунчаки хаёл экан, йўқса...

Шу орада раис бошқа, янада олисдаги чўлга раҳбар бўлиб кетди. У Файбулланинг аҳволидан хабардор эди. Инсоф-диёнатдан Оллоҳ камситмагани унда яққол сезиларди. Ўзини ўтга-чўғга ҳуда-беҳудага ураверадиган собиқ муаллимга ёрдам бергиси келиб:

— Маълим, юринг мен билан, — деди у. — Хоҳлаганингизча ер бераман. Енгилроқ шартнома тузамиз.

— У ёқда яшаш оғирроқми, дейман? — каловланди муаллим. — Шароит... Ёмғирдан қутулиб, қорга дучор бўлмасмиканман?

— Тўғри, шароит бир оз оғирроқ, лекин сиз оғирликдан, қийинчиликдан қўрқмайдиган одамсиз. Жуда чидамлисиз. Шунга яраша мукофотиям бўлади-да, маълим.

Файбулла Беоромга шунақа илҳомлантирувчи сўзлар жуда зарур эди. Бунақа сўзлар унинг кучига куч қўшарди. Боз устига у янги қурилаётган жамиятнинг улуғларидан бўлиш, бойлар сафидан ўрин олиш фикридан қайтмаган эди, шу боис яна таваккалчилик йўлини тутди. Аммо энди хушёрроқ ҳаракат қилишни мўлжаллади: беш панжасини оғзига тиқиб, ортиқча ер олмади, ишончли ёрдамчиларга таянди. Ўғлию хотини ҳам қўлтигидан кирди. Меҳнати камроқ буғдой экишди...

— Ака, қаранг, манти келди, — деди Ҳабибулла акасининг тирсагидан тутганча. Файбулла чўчиб уйғонган каби укасига юзланди:

— А? Манти?

— Бу ерда мантини қойил-мақом қилишади. Қудамнинг махсус буюртмаси. Совимасдан олинг.

— Манти... — хаёли бўлинган Файбулла Беором ликобчада буғи чиқиб турган таомга завқланиб қаради. — Манти... қандай чиройли... Лекин қоринда жой қолмади-ку, Ҳабиб...

— Бирортаси сиғар, татиб кўринг-чи.

— Амаллаимиз, — Файбулла қайноқ мантидан бирини олиб, оғзига яқинлаштирди, зиравор ҳидидан сархушланди.

Шу пайт озгин бир йигит Файбулла Беоромнинг ёнига келиб, елкаси оша секингина:

— Амаки, ташқарида биров сизни йўқлапти, — деди.

— Мени? — ҳайратланди меҳмон, адашмаяпсизми, деган маънода йигитга қараб ва беихтиёр қўзғалди. Ҳабибулла ҳам унга эргашди. Файбулла ошиғич юрганиданми, кайфи ошганиданми ёки оғирлашганиданми, довдираброқ қадам ташларди. Шу топда ўзини ким сўроқлаши мумкинлигини хаёлига сиғдиrolмас эди. Эшиқдан анча нарироқда ўнғайсизланган каби ёлғиз тик турган Жўрақулга кўзи тушдию Файбулланинг кўнгли кўтарилиб, қувонганча иккала қўлини ҳаволантирди:

— Жўрақул! Укагинам! Яхши қилибсиз-да, келиб! Яшанг! — у шу кўйи тез юриб бориб, меҳмонни бағрига босди. Жўрақул тер ва арақ

ҳидидан кўнгли беҳузурланиб, у ҳам ноилож йўлдаги йўлдошини кучоқлади, кулди.

— Жуда хурсанд бўлдим келганингиздан, тўй-да бу! — сўнг у укасига юзланди. — Сенга айтган ошнам, биродарим шу йигит.

Ҳабибулла ширин кайфиятда эди, меҳмоннинг ташрифидан қувонган каби самимий кўришиб, ичкарига таклиф этди.

— Қандай топиб келдингиз, Жўрақул? — Файбулла унинг билегидан ҳамон қўйиб юбормай сўради.

— Уйда кадрчага айтиб келган экансизлар, тушунтирди. Иккиландим, кейин таваккал қилиб келавардим. Бу ерда аввал ҳам бир марта бўлганман.

Ҳақиқатан ҳам Жўрақул айtilган манзилга кирачи уловда келиб, дарвоза олдида тўхтаган, қўлидаги офиргина халтани дарвозага суяганча кўнғироқни босган, шошиб чиққан боладан Файбуллани сўраган эди. Вазиятни билгач, бир лаҳза сукутга чўмган.

— Амаким тайинлаб кетибдилар «Наврўз»га, — деди жиянча астойдил. — Топишга қийналсангиз, олиб бораман.

— «Наврўз»ни биламан, — деган Жўрақул талмовсираб: «Нима қилай? Қайтиб кетавераймикан? Ҳурмат қилиб, тайинлашган...» — Ўзим топиб бораман, ўғлим. Хўш, мана буни, — у қўлидаги юкни ичкари олиб кирган, — иложи борича совутгичга қўйсак...

Ҳабибулланинг ишораси билан меҳмонни Файбулланинг ёнига жойлаштирдилар. Гўё ҳамманинг диққат-эътибори янги кишида эди. Атрофда айланиб юрган, даврада деярли ўтирмаган эллик ёшлардаги қуда ҳам у билан кўришиб, дастурхонга таклиф этиб кетди. Дарҳол қадаҳлар тўқнаштирилди. Жўрақул қадаҳни бўшатаркан, ҳали тузукроқ газак ҳам қилмасдан ҳамроҳининг қулоғига шивирлади:

— Битта семиз қўйни сўйиб, олиб келдим.

— Қўйни? Қаерга? — тушунолмаб сўради Файбулла Беором.

— Қаерга бўларди, укангизникига-да, тоғайи.

— Ийе, ийе! Қўй сўйиб келдингизми? Укамникигами? — қувониб, овозини кўтариброқ завқини намоён этди Файбулла Беором. Сўнг куёв жўра сари юзланиб, қадаҳларга ишора қилди. — Бу сахий, жўмард дўстимиз учун яна биттадан олмасак бўлмайди, ўғлим!

Қадаҳлар дарҳол тўлғазилиб, эгаларига узатилди. Файбулла Беором чиндан-да, оромни йўқотган: нима қиларини билмай ўйинга тушишга тайёрдай. У укасининг қулоғига лабини олиб борди:

— Билдингми, ошнам сеникига қўй сўйиб келибди, — деди яйраганча. — Мен қилмаган, қилолмаган ишни қилибди!

— Билдим, билдим, раҳмат ака, — деди Ҳабибулла ўзини ноқулай сезиб, лекин самимий оҳангда. Кейин Жўрақул томонга бошини қийшайтирганча миннатдорчилик билдирди. — Раҳмат сизга, Жўрақул ака. Аммо ҳожати йўғиди, овора бўлибсиз-да.

— Арзимабди, Ҳабиб ака. Хафа бўлмайсиз, имконимиз бор экан, шу ишни қилдик: тўйдан чиққан кишига мадад бўларми деб.

Жўрақул шундай дедию тўй эгасининг бунақа марҳаматига унчалик ҳам зор эмаслигини ҳозир дастурхонга қараб ҳам, ҳали болакай билан гўштни совутгичга киритиб қўяётганда уйдаги башангликни кўриб ҳам ҳис этди. Бироқ, қилган ишидан пушаймон бўлмади. Аксинча, шундай хонадон билан яқинлашганидан кўнгли яйраб кетди.

— Қани, Жўрақул, сизнинг омадингизга кўтарамиз, — деди Файбулла ўз қадаҳини меҳмон томон чўзиб. — Ишингиз янаям барор олсин.

— Раҳмат, тоғайи, — деди Жўрақул кулимсираб. — Мен келин-куёвга бахт тилайман. Ували-жўвали бўлишсин. Сиз ҳам ишингизда бурилиш қилинг.

Қадахлар бўшатилиши ҳамон Ҳабибулла ногоҳ акасига сўз қотди:

— Сизга сўз беришмоқчи, ака. Айтадиган гапларингизни ўйлаб оларсиз.

— Ростданми? Чарларда-я? — Аканинг вужудида ҳаяжон қўзғаб, ҳаво янглиғ жимирлаб, бошига ўрлади. — Майли, гап биздан-да, укажоним. Гапдан бошқа қўлимиздан нима ҳам келарди.

Бу аччиқ ҳақиқатни биринчи бор ошкор тан олишга ўхшарди. Ҳеч қачон паст тушмайдиган, камчилигини очик бўйнига олмайдиган аканинг бу эътирофи чинмиди, мастлик — ростликми, ука аниқ билолмас эди.

— Ўқсиманг, ака, қўлингиздан кўп иш келади, — Ҳабибулла акасининг кўнглини кўтаргиси келди. — Ҳали ҳаммаси олдинда. Фақат... — у сўзини давом эттиришдан ўзини тийди. Шу топда танқидийроқ фикр айтиш анча хавфли эканлигини англаб, гапни бошқа томонга бурди, — даврабоп, чиройли сўз айтсангиз, бас.

— Бу ёғини ўзимга қўйиб бер, укажоним.

Яна қадахлар тўлғазилди. Ўйлаб олишга ҳали вақт бор: қўшиқ, куй янграяпти, ўртада ёшлар — қизлару йигитлар сакраб ўйнашяпти. Ёши ўтганроқ аёллару жувонлар ҳам талайгина.

«Сен бахтлисан, укажоним, ўғлинг ҳам бахтли, деб сўз бошлайман, — ўзича ўйларди Ҳайбулла Беором тифиз-тўла дастурхонни яна кўздан ўтказар экан. — Дастурхондаги ноз-неъматларни қаранглар, дейман. Мана, бунақа ҳаёт ҳам бор экан-да, буни қадрига етиш керак, деб мақтайман. Яна ҳозирнинг ўзида ярим йилга етадиган ноз-неъматлардан баҳраманд бўлдим, дейман. Ҳолбуки, камбағал эмасман. Аммо эртага нима бўлишимни билолмайман, эртанги куним қоронғуга ўхшайди, дейман, — Ҳайбулланинг кўзлари ёшланди. — Йў-йўқ, бу гапларни зинҳор айтиб бўлмас. Қудалар олдида, Жўрақул олдида паст кетиш, ориятни йўқотиш яхши эмас... Уят...» — у укаси сари бош бурди:

— Шаҳарда яшаш, бойиш осон, — деди унга паст овозда. — Бир вақтлар меням ишга таклиф этишувди. Афсус, нега йўқ деган эканман, а?

— Ҳа, эсимда, ака, ТашМЙнинг КПСС кафедрасига.

— Қойил, эсингда борақан. Ўшанда келганимда бунчалар хор бўлиб юрмасмидим. Сенга ўхшаб...

— Шаҳарни мушугидан қишлоқни шери бўлиб юришни афзал кўргансиз-да, ака. У ёқда партияга ўтаман, кўтариламан, дегансиз.

— Тўғри. Лекин, партияга ҳам ўтолмадим, кўтарилмадим ҳам.

— Шунга қарамай, барибир қишлоқнинг шери ҳисобланасиз, ака.

— Чангалзордаги оч шердан дастурхон атрофидаги мушук афзалроқ...

— Ҳар қалай, келганингизда ёмон бўлмасди, ака. Бироқ, шаҳардаям беш бармоқ баравар эмас.

Ҳайбулла кайфи ошган эса-да, укасининг гапига тушунди. Лекин унчалик қўшилмади:

— Шаҳар шароитида интилган кимса муродига етишади-да, укам.

— Бу гапга мен ҳам қўшиламан, — уларни тинглаб ўтирган Жўрақул ошнасининг фикрини қувватлади. — Шаҳарда имконият кенг. Ҳар бир нарсани, ишнIAM танлаш имкони бор. Вазият, одамларнинг ўзлари бунга ўргатадилар.

— Қишлоқда, чўл-сахроларда-чи? — илмоқли савол ташлади Ҳабибулла. — Тоғларда, яйловларда-чи?

— Кечаю-кундуз тиним билмайман, — деди дардли овозда Ҳайбулла Беором. — На уйқуда, на еб-ичишда ҳаловат бор. Неччи йилдан бери бирим икки бўлмайди. Бирор нима орттиролганим йўқ. Ҳатто тўйингга янгангни тўёнасиз жўнатганимдан, мана энди, Жўрақул жўрамизнинг қўй сўйиб келганидан кейин жуда уялиб ўтирибман: ер ёрилсаю ерга кириб кетсам.

— Бунақа гапларни қўйинг, ака, Худога шукрки, ўша тўёнага эҳтиёж

туғилмади. Аммо шуни биламанки, қишлоқлардаям, чўллардаям қаловини топиб, қорни ёндираётганлар бор, адашиб, ҳар мақомга йўрғалаётганлар, бармоғини тишлаб қолаётганлар бор. Буни кўриб турибмиз, — дея Ҳабибулла акасининг чанги чиққан ҳасратига сув сепишга уринди. Сўнг уларни чалғитмоқчи бўлган каби: — Келинлар, яхшиси, ажойиб ютуқларга эришаётган Шамсиддин қудам шарафига, келин-куёв, хусусан, келинимиз Олияхон шарафига қадаҳ кўтарайлик, — деди шавқли оҳангда.

— Олия... — шивирлаганнамо, бироқ эшитарли овозда беихтиёр гапириб юборди Жўрақул.

— Келинимизнинг исмлари Олияхон, нархозда ўқирканлар, — деди керилганнамо оҳангда Амаки ва жиян тарафга кўз қисиб қўйди. — Бўлажак банкир.

— Ҳм...Яхши...Биз томонларда уни кўргандайман... — деди секингина Жўрақул. Чунки, бир неча сония аввал юпқа, оппоқ, ҳарир рўмол остидан дугонасига кулганча нимадир деган келинга унинг назари тушган, ёқимтой чеҳра танишдай туюлган эди: «Наҳотки ўша, Акбаровга эркаланиб турган ўша Олияхон бўлса... Унда куёв боланинг шўри қуримайдами?»

— Кўтарамиз, кўтарамиз! — Файбулла қадаҳни тутиб, аввал Жўрақул билан, кейин Ҳабибулла билан тўқиштирди. — Икки оила дўстлиги учун ҳам, иккала оила қайиғи ҳаёт уммонида дадил сузавериши учун ҳам олайлик...

...

Аслида Ҳабибулланинг қайиғи ҳам ҳаёт уммонида қаттиқ синовларга учраган, кўп гирдоблардан шу қудаси кўмагида осонгина қутулиб чиққан эдики, буни деярли ҳеч ким билмасди. Шубҳасиз, қарс икки қўлдан чиқди. Оқибатда, Ҳабибулла ўзини ўнглаб олди, қудаси «денгиз» ичкариларига дадил сузиб, янги-янги «орол»ларни эгаллашга эришди. Эндиликда унинг фирмаси бутун дунё билан алоқа қилади. Бир неча шаҳарларда кўплаб дўконлари бор.

Қудалар бир вақтлар олийгоҳда бирга ишлаганлар. Имконият ҳамда мавқелари деярли бир хил бўлган. Икковлари ҳам шаҳардаги бетон уйларда яшаганлар. Истиқлолнинг дастлабки ойларида ноқ гангиб қолишди: «Энди бу ёғи қандай кечади? Камсуқумгина яшаб, зиё тарқатиш, ёшларга билим бериш давом этадими, ўртаҳоллик ё бой бўлиш йўлидан бориладими? Боз устига таълим ишлари тобора пасайиб борар, маош орқали рўзғор тебратиш кун сайин қийинлашарди. Имтиҳону синов топширувчи талабаларнинг қўлига қараш ҳоллари кучаярди. Яшашда ўнқир-чўнқирликлар, қирлару тоғлар, баъзан эса хандақлар юзага келаётгани яққол кўзга ташланарди...

Шулар ҳақида тез-тез баҳслар, тортишувлар авж оларди. Фикр олишувлар оқибати шу бўлдики, иккала касбдош ҳам вақтинчалик ҳисоблаб, бирин-кетин олийгоҳдан оёқ узишни, тўғрироғи, «қочиш»ни эп кўрдилар. Бири йиқилиб-сурилиб, ағанаб, қад ростлаган бўлса, иккинчиси, кимларнингдир кўмагида адашмади, янги-янги танишлар занжирига уланди. Лекин шароит тақозосига кўра анча-мунча фирмаларни синдиришда иштирок этди. Худди ўзига ўзи, китобларда ўқиган каби: «Сен ғажимасанг, сени ғажиб ташлайлар, чиқитга отадилар. Бўш келма...» дегандай...

...

— Мен ҳали бармоғимни тишлаганим йўқ, синиш даражасигаям бормадим, ҳар қалай, бўш келмаяпман, — деди Файбулла Беором ўзига

ўзи гапиргандай, хатоларини эътироф этгиси келмай — яна мағрурлиги қўзигандай. Баланд мусиқа, қўшиқ садолари, рақслар таъсирида акасининг сўзларини Ҳабибулла аранг илғади.

— Тан олишни хоҳламайсиз-а, ака, — Ғайбулла томон эгилиб, шипшиди укаси. — Неча марта синиб, рости, алданиб, неча марталаб ўнгланыпсиз... Сиздан бошқа одам бўлганда бундай кўргиликларга дош беролмасди, бир нимага йўлиқарди ёки ишини алақачон йиғиштириб, аввалги ишига ўтарди. Сиздаги ғайрат, ўжарлик ўзга бировда бўлсайди, алақачон миллионер бўларди.

— Ҳали аканг миллионер бўлишдан умидини узгани йўқ, укам. Ҳали асосий курашлар олдинда. Шекспир айтгандай: «Ё ўлиш, ё қолиш — масала шунда!» Бўш келган одам йиқилади. Кўнгилчанлигим баъзан оёғимга тушов бўляпти. Умуман, дунёда ҳар кимга ишонмаслик керак экан.

Ҳабибулла кулимсиради: «Кўнгилчанликми ёхуд фоизлар, кўпроқ мўмай фойда олиш дардида чув тушишларми? Кўнгилчан бўлганингизда бир опангиз, яна бир укангиз муҳтожликда қолиб, ёрдам сўраганда, ўзингизни ночор кўрсатмас эдингиз. Ҳолбуки, ўша пайтдаям қишлоқда сиздан бойроқ бирор кимса йўғиди. Бу гапларни айтса, бетга чопасиз, минг баҳона тўқийсиз. Ҳм, кўнгилчан эмишсиз...»

— Йўғ-а, унчалик эмасдир, ака, агар ҳеч кимга ишонч қолмаса, дунё тутабди, деяверинг, — деди ниҳоят Ҳабибулла акасига эътироз билдириб. Сўнг арақ тўлдирилган жажжи қадаҳни кўтариб, ишора қилди. — Қани, олинг, одамлар ўртасида ишонч йўқолмасин. Бу катта йўқотиш бўлади.

— Мен сенга ишонаман, лекин, укам, — Ғайбулла ҳам, қистов бўйича Жўрақул ҳам қадаҳларни қўлга олдилар. — Сен ўзи, ишонадиган одамсан-да, укам.

— Сизнинг ғайратингиз ҳеч қачон сўнмасин, ака.

— Сўнмайди, кучаяди, шуни билиб қўй.

— Ҳай, шу учун, ишончлар учун, адашмаслик учун олайлик.

Айни шу топда хизматдаги йигит уларнинг қаршисига жизиллаб, ёғи аралаш сели оқиб турган бир даста кабобни бўшаган лаъли устига қўйди. Ғайбулла Беором биллур қадаҳни эндигина қўлига олувди, кабобни кўриб, оғзи сув очди. Гарчи, энди ҳеч нима емоқчи эмас, арақ ичишни ҳам тўхтатишни ният қилувди. Укаси эса унинг ғайратига, шижоатига қадаҳ кўтаришни таклиф этди: мойдай ёқадиган гап!

— Раҳмат, укажон! — дея идишдаги оппоқ, тиниқ суюқликни шошилмай, худди роҳатланган каби, сесканмай симирди, устидан кола ичди-да, кабобга қўл чўзди: «Шундай луқмалардан кечиш мумкинми, Беором афанди? Қанийди, вужудинг ичра бир ноёб, қандай бўлса, шундайлигича сақлайдиган, йўқолмайдиган антиқа бир халта бўлсаю манави ажиб таомлардан тўлдириб олсанг, кейин, зарурат туғилганда бир-бир ишлатиш имконига эга бўлсанг. Худди туя ўз ўрқачида озиқларни сақлаган каби. Йўқ, менинг халтам ундан ҳам, ўрқачдан ҳам ноёброқ бўлишини истардим. Мана бу кабобларни қаранг-а».

Қўшиқ ҳам, мусиқа ҳам тўсатдан тинди, рақсга тушаётганлар бирин-кетин ўз ўринларига қайта бошладилар. Даврани олиб бораётган артистнинг овози янграши билан Ғайбулла хушёр тортди: ҳозир унга сўз беришлари мумкин. Огоҳлантирилди. Нима десин? Айтадиган гаплари жуда кўп. Қайсиларини айтса, олқиш олади? Лекин ҳамма кайф-сафо оғушида. Уни эшитадиган кимса қолдимикан? Наҳотки, ҳамма ичкиликка шўнғиган?..

Бошловчи қариндош-уруғлик ипларини боғловчи келин-куёв ҳақида, янги қудалар хусусида мақтовли сўзлар айтиб, шеър ўқиди-да:

— Даврамызда ана шундай қариндошлардан бири, куёв боланинг

севимли амакилари ўтирибдилар, — деди тантанавор оҳангда. — Файбулла амаки узоқ қишлоқда яшайдилар, чўлда ишлайдилар, тадбиркорлик қилиб, ноз-неъмат яратадилар, дастурхонларимизни безайдилар. Қаршингиздаги ажойиб, тўкин дастурхонда, ажаб эмаски, шундай тадбиркорларнинг ҳам ҳиссалари бор...

«Оббо, шу кейинги гапи чакки бўлди-да, — деган фикр Файбулланинг вужудига тикондай ботди. — Қанийди, олдинроқ каллам ишлаб, мен ҳам дастурхонга ҳисса қўшган бўлсайдим. Бу дастурхонга эмасу тўй дастурхонига. Тўй эҳтимол бундан ҳам зўрроқ ўтгандир. Энди... бу гапни қандай изоҳлай, қандай оқлай...»

Жўракул мамнунлигини билдириб, ҳамроҳининг билегидан сиқиб қўйди. Бошловчининг рамзий маънода айтган гапини у тушунган эса-да, кўнглидан «Тоғайи бу дастурхонга ҳисса қўшиб, улгурибдилар-да,а, қойил», деган фикрни ўтказган эди. Аммо келин ҳақидаги мужмал ўйни ҳамон миясидан ҳайдаб чиқаролмасди.

«Ҳисса»дан бир оз хижолат чеккан эса-да, Файбулла Беором ўз шаънига таралган мақтовли сўзлардан дили яйраганча оҳиста тикланди ва кўпларнинг назарини қаратиб, даврабоши томон юрди. Шунда у қорни жуда шишиб, нафас олиши қийинлашаётганини ҳис этди: «Оббо, аҳвол чатоқ-ку? Эҳ, нафс қурсин. Ишқилиб шарманда бўлмасанг, бас...»

— Раҳмат! — деди у овоз кучайтиргичга оғзини тутиб, бошловчига қараганча. Шу орада ўзини анча босиб, фикрини жамлади. Мияси тиниқлашгандай туолди. Ўзини эркин ҳис қилди. Бироқ, аксига олгандай, ичкаридан гулдираб, тепага кучли кекирик ўрлади: «Яхши эмас-да бу, пайтини топганини қаранг. Эшитишса, уят-а? Ўзингни бос, Беором». Кекирикни юзага чиқармай, оғизнинг ўзида тарқатди-да, овоз кучайтиргични қўлида тутганча даврага назар солди. Деярли ҳамма ўзи билан ўзи овора: биров сихни оғзига яқинлаштирганча, тишларида гўшт тортқилаяпти: айримлар қадаҳ кўтаряпти, баъзи аёллар гап қизитишяпти. Кайфи ошиб қолганлар ҳам талайгина шекилли. Аммо янги сўзловчига тикилганлари ҳам йўқ эмас. Демак, сўз беҳуда кетмайди. Файбулланинг кўзи ногоҳ укасига тушди. Ҳабибулла қаддини ростлаганча, кўзларини катта очиб, саросимали тарзда акасига тикилиб ўтирарди. Шубҳасиз, у акасидан ёмон гап кутмас эди. Бироқ, ичкилик таъсирида эзмалик қилиб, даврани зериктиришидан чўчир, қудалар олдида мулзам бўлишдан хавотирда эди. Боз устига ака ҳадеганда ўзини қўлга ололмапти: ё карахт, ё сеҳрланган — ҳаяжон оғушида (бундай бўлиши мумкин эмас, деб ҳисобласа-да), ё фикрлар уммонига чўмиб, қай бирини тутишни билолмай гангиб қолган. Ниҳоят, у бир тўхтамга келган каби:

— Тўғри айтдингиз, — дея бошловчи тарафга бош ирғади, аммо микрофонда ҳансирагани аниқ эшитилди. Худди қаттиқ чарчаган одамнинг овозига ўхшади товуши. — Биз янги қариндошлар орттирдик, келинимиз туфайли, албатта. Қудамизнинг қариндошлари энди бизнинг ҳам қариндошимиз ҳисобланади, — яна ҳарсиллаш, бемор чолга ўхшаб. — Шу қариндошлик ришталари мустаҳкам туташсин, қаттиқ боғлансин. Уни ҳеч ким узолмасин... — Файбулла укаси сари кўз ташлади. Ҳабибулла жилмайиб, бош силкиди. Лекин ака кўнглида тугён урган асосий гапни айтган эмас, гап халтаси ҳали очилганича йўқ. Негадир у тўхтаб қолди. Кимдир қарсак чалди. Сўзловчининг кўнглидан эса: «Буларни, бойваччаларни инсофга чақириш керак. Ҳар бир нарсанинг чегараси, меъёри бўлмайдами, ахир? Дунёда инсоф деган тарози ҳам бор-ку», деган ўй кечди-да, шоша-пиша оғзини овоз кучайтиргичга қаратди: — Шу билан бирга... — у яна тўхтади. Чунки, гап тугади, деган фикрда баъзилар қадаҳ кўтараётган, энди уни ҳеч ким тингламаётган эди, — сўзимни тамомлаганим йўқ ҳали, азиз меҳмонлар, жияним ва келиним...

Шу билан бирга, сизлар ҳам ана шундай бой бўлинглар, дастурхонларингиз ҳамиша шундай тўкин бўлсин... — нотик бўғилди, харсиллади, гўё еганлари бўғзида йўл тўсиб, сўз ўтишига тамба босди. Шунда яқинроқдаги аёл қудалардан бир нечаси бараварига:

— Барака топинг, қудажон! — дея хитоб қилишди. Файбулланинг кўнгли кўтарилиб, хаёлидаги фикрларни ўзи хоҳлаганидан бошқа томонга бир оз шиббалаганча сўзини давом эттирди:

— Лекин нобудгарчилик, исрофгарчилик ёмон-да. «Қуръон»да ҳам исрофгарчилик қораланган экан. Хусусан, ҳозирги шароит... Бунақада... — Файбулла қарамасликка уринса-да, барибир кўз қири укасини илғади. Ҳабибулла беихтиёр ўрнидан турди-да, қочмоқчи бўлган каби ўзини орқароққа олди. Уни яқинроқдан кузатган киши ранги бўзрайиб кетганини пайқашни аниқ эди. Бироқ, ёнидагилар ҳам, бошқа меҳмонлар ҳам парво қилмай ейишу ичишда давом этардилар. Улар ё ҳеч бир сўзни эшитишмас, ё сўз маъзини чақишга уринишмас эди. Фақатгина янги меҳмон — Жўрақул қотиб турар, негадир, ўз-ўзидан бошини сарак-сарак қиларди. Бу ҳолатдан Файбулла Беором ўзини ўнглаб, бир йўталиб олди-да, сўзини бошқа ўзанга бурди: — Тўғри, биродарлар, энди ҳаёт янги, яшаш тарзи янги. Бизга кўп нарса боғлиқ, қўлни қўлга берайлик: мамлакатимиз бой, кучли, аҳил мамлакатга айлансин, битта ҳам камбағал қолмасин... Раҳмат сизларга, раҳмат қудаларимизга... — дея у овоз кучайтиргични тез юриб келган бошловчига тутқазди-да, ўзи ўтирган жой сари қадам ташлади. Аммо бошловчи ҳамда созанда жувон уни ўйинга чорлади. Кимдир иккала қудани ҳам шу тарафга етаклашди. Файбулланинг кўзи укасига тушди: энди у хотиржам тортган каби қўлларини ҳаракатлантирганча, ярим ўйнаб келарди. Демак, акасидан унчалик хафа эмас. Чунки, ака ўз дардини дастурхон қилмай, дастурхоннинг фақат чеккасини очиб, адашмабди. Ҳа-да, унинг гапи билан дунё дарров ўзгариб қолармиди, одамлар дарров унга ён босишармиди. Ана, келиннинг отаси ҳам очиқ чеҳра билан, ярим жилмайган кўйи дирижёрларга ўхшатиб, қўлларини гоҳ кўтаряпти, гоҳ туширяпти — ўзини мажбуран ўйинга солмоқчидай.

«Ўзимиз қатори одам экансан-ку, — хаёлидан ўтди Файбулланинг, кудага беписандроқ кўз ташлаб. — Бунчалик дав-дастгоҳни, обрў-бойликни қаёқдан топдинг? Қанақа сирилинг бор?»

— Ўйнанг, ака, ўйнанг, — Ҳабибулла акасига яқинлашиб, унинг билакларидан тутганча юқори кўтариб, пастга туширди. Файбулла илжайиб, ўйнамоққа уринаркан, ҳамон диққатини камсуқум, ҳатто қорин ҳам қўймаган, башанг ҳам кийинмаган, пешонасидаги бир тутамгина, калтагина сочлари ярим оқарган бош қудадан кўз узолмас эди. Қуда эса бу нигоҳга парво ҳам қилмагандай эди. Ҳабибулла акасидаги ҳолатдан хавотирланиб, яна унинг билакларини кўтариб, туширди:

— Ўйнанг, ака, ўйнанг, қудам билан кейин сизни таништириб қўяман.

— Яхши бўларди, лекин ўйин эсимдан чиқиб кетибди-ку, — деди Файбулла илжайиб. Аммо вужудида шавқ уйғонаётганини туйиб, ногоҳ қўлларини баланг кўтарди-да, оёқларини йўрғалатди. Қизиқ, ортиқча тўйгани ҳам йўқ, қориннинг салмоғи ҳам халал бермади. Наздида ўйини тузук чиқяпти. Ана, биринчи бўлиб пешонасига ёпиштирилган пуллардан эмас, ўз чўнтагидан битта кўк икки юзталиқ олиб, укагинаси акасининг дўпписи тагига қистирди. Икки юзталиқ сўм яқиндагина муомалага чиққан, ҳали кенг тарқалиб улгурмаган, Файбулланинг қўлига етиб келмаган, ғаллага олган пуллари ҳам асосан юзталиқлар эди. Э, ана буниси ғалати бўлди: яқингинасида ёлғондакам ўйин кўрсатаётган Қуда ногоҳ Амакининг рўпарасида тўхтадию чўнтагидан бир даста икки юзталиқ олиб, Амак-қуданинг дўпписи

тагига қаторлаштириб қистирди. Ўз дўпписи тагидаги ҳисобсиз сўмлару долларларни югуриб келган доирачи йигитчанинг этагига бўшатди. Қудадан ўрнак олиними ёки аслида шунақами, энди Беором афанди улоққа айланди: эҳ-ҳе, дўппи таги ҳам, қўллари ҳам бирпасда пулга кўмилди. Жияну куёв жўралар ҳам, қуда-қудагайлар ҳам навбатма-навбат ака-укага, хусусан, акага пул қистиришарди. Ўйнаётганлар кўп эди, уларнинг ҳаммалари қистирилган пулларни доира чалаётган йигитча рўпарасига, гулдор мато устига дамо-дам ташлаб қайтардилар.

Бунақа пуллар бўронини Файбулла аввал кўрмаган, эшитмаган эди. Пул топиш қийинлашган шунақа пайтда бу қоғозларнинг бу ерда шунчалар қадрсизланиб, гўё ҳавода барг каби учаётганига ишонгиси келмас эди. Унинг учун кечаётган ҳолат хаёлда ёхуд уйқуда юз берарди. Шунга кўра, ташқи ҳамда ички ихтиёр уни батамом тарк этган кўринарди: «Пуллар ҳурмат юзасидан қистирилса-да, ихтиёри сенда эмас. Анави созандаларники... — дерди у хаёлан ўзига. Лекин бошқа бир куч ўзгача истакка чорларди: — Шуларни киссанга тиксанг, нима қилишаркин? Тортиб олишармикин? Ахир, йил — ўн икки ой меҳнат қилиб, чак-чак тер томизиб, бунақа пул тополмайсан-ку? Қовун, тарвуз экасан, ҳайдовчиларга, миршабларга, паттачиларга ялинасан, ўроқда йўқ, машоқда йўқ — ўшалар ҳузурини кўради. Тузукроқ пулни қўлинг кўрмайди. Баъзан бармоғингни тишлаб, безрайиб ҳам қоласан. Буғдой экасан, яна чаққонлар илиб кетади. Қишлоқда болаларинг чирқиллаб, умидворлик билан сенга талпинадилар: яхши кийинишни, бўрсилдоқ нонлар, тансиқ таомлар ейишни истайдилар. Уддасидан камдан-кам чиқадилар. Бу ерда эса...»

«Нодонлар, пулни қаёққа сочишни билмайдилар» деди Файбулла Беором ўзича, бир даста пулни санъаткорлар рўпарасида ноилож, ижирғаниброқ ташларкан. Аммо унга таъзим ҳам қилишмади, миннатдор оҳангда бундоқ қараб ҳам қўйишмади. У ўйнаётганлар сафига тагин киргиси келмай, ёнлаб ўтмоқчи бўлди. Бироқ уни яна ўйинга тортдилар. Элликталиклар, қатланмаган юзталиклар, баъзан камёброқ иккиюзталиклар ҳамон кеч куз баргларидай ёғиларди. Айниқса ёшлар гўё ким ўзарга пул қистиришарди. Ўртадаги кенг йўлак очиқ саҳнага айланган эди. Ўтирғичлар деярли бўшаб, ҳамма ўйинга тушиб кетганди. Куй-қўшиқ тўхтамас, бири иккинчисига уланарди.

«Сен улардан камми? — деган ўй ногаҳонда Файбулла Беоромни безовта қилди. — Буларнинг кўзларини мошдай очиб қўймасамми? Қишлоқнинг ҳам қўлидан бунақа ишлар келишини, камбағал эмаслигини бир кўрсатиб қўймайсанми?»

Бу фикрдан завқландию шимининг ўнг томонига кафтини уриб қўйди: ҳали, укасининг уйидан чиқиш арафасида, ҳар эҳтимолга қарши, дегандай бир даста юзталиқни чўнтагига жойлаб қўйган эди. Ҳозир дарҳол ўшани суғириб олди-да, боғланган қоғозни йиртиб, тахминан чорак қисмини энди ўйинни тўхтатаётган бош қуданинг пешонасига намойишкорона қалаштирди, сўнг укасиникига, кейин ҳозиргина таклифларга биноан ўртага чиққан келин-куёвнинг боши узра сочиб юборди. Қийқириқ кўтарилди. Унгача ҳам баъзи қудалар шундай қилишган, ҳамма ёқни пул ёмғири босган эди. Файбулла Беоромники эса уларникидан ошиб тушди: мастлиқданми бу ё ростлиқданми? Юрақданми ё ўзини кўрсатиш учун қилиндини?

Ҳаммадан кўпроқ Ҳабибулла танг аҳволда қолди. Акаси нечун бу қадар очилиб кетди? Эртага, ака ҳушига келганда уни таъналарга қолдирмайдими? Бу шубҳани тасдиқлаган каби Файбулла Беором мусиқага жўр бўлган ҳолда ўйнаб, гўё кўнглини очиб ташларди:

— Олинглар, биздан ҳазар қилманглар, ҳалол пуллар: жиянимга, келинимга тортиқ булар, қудаларимга совға булар.

— Унақа деманг, ака, — Ғайбуллага яқинлашиб, пичирлади Ғабибулла.
— Бекор қилдингиз. Бунинг артистлардан бошқа ҳеч кимга фойдаси йўқ.

— Майли-да, ука! — Беором қўл силтади. — Керак бўлса, келинимиз учун алоҳида совға қиламан, — у шундай дедию негадир ҳовридан тушди: кейинги сўзи ҳавода йўқолиб, сингиб кетди. Кейин ўйинчиларни ёнлаб ўтиб, ўз ўрни томон юрди. Курсилар деярли бўшаб қолган. Жўрақул ёнидаги киши билан гаплашаётиб, келин-куёв тарафга диққат қилар, гўё хаёлию вужуди ўша томонга қаратилган эди.

— Келинг, Ғайбулла тоға, келинг, — Жўрақул ўрнидан туриб, ошнасини чорлади. — Жа, очилиб кетдингиз, тоғайи, қойил!

— Қойил қолдирдимми, ишқилиб, — у кўкрагини ғоз керди. — Қани, анавиндан қуйинг.

Қадахлар тўла, кўплари ҳали бўшамаган эди. Жўрақул улардан бирини Ғайбуллага, яна бирини ёнидаги кишига узатаркан, ажабланган каби ўйнаётганлар сафига кўз ташлаб қўйди. Нигоҳи яна келинни излар, у билан бир бор бўлса-да, кўз уриштиришни истарди.

— Шундай қилиш керак эди, қилдим, укажон, укамни обрўйи учун қилдим. Қудалардан паст кетса бўлмайди-да. Тўғрими?

— Тўғрию... — етиб келган Ғабибулла ҳам бир қадахни қўлига олди, — лекин қудам билан мусобақа қилиб бўлмайди-да.

— Бўлади! — деди қатъий оҳангда Ака ва қўлидаги арақни ёнидагилар қадахига бирма-бир тўқиштирди-да, бир кўтаришда сипқорди. Газак қилмади. Укаси атрофга олазарак қаради: акасининг гапини қуда эшитмадимикан? Йўқ, Қуда секин юриб, тўйхона эшиги томон бормоқда, атрофни зимдан, сергак кузатмоқда. Ғабибуллада қудасини ана шу кичик даврага бошлаб келиш истаги туғилди. Аввал акасига қараб, фикридан қайтди: манманлиги кўзгаган, мақтанчоқлик тобора бош кўтаряпти.

— Агар керак бўлса, мусобақа қиламиз, Ғабиб.

«Ўйламай гапирманг, ака, қудам билан мусобақа қиламан деб, бутингиз йиртилганини билмай қоласиз...» — деган ўй кечди уканинг миясидан. Лекин бу ўйни ошкор қилиб бўлмайди. Шунга кўра Ғабибулла:

— Қўйинг, ака, эртага бу қилиқларингиздан пушаймон бўласиз, — деди хушёрликни йўқотмасликка уриниб. Чунки у акасини яхши билади. Оғзига ичкилик теккан чоғда Ғайбуллага сал ёқимсиз гап айтилса, бас, ўша ичкилик унга қанот бўлиб боғланади, осмонларга парвоз қилдиради. Уни ҳеч ким пастга туширолмайди, гапга кўндиролмайди. Гарчи, чақириқ номини олган бу ўтириш тутаёзган эса-да, кимларнидир қаттиқ хафа қилиши, вазиятни ёмон томонга ўзгартириши ҳеч гап эмас. Хафачиликни эса осонлик билан бартараф этиш амри маҳол.

— Нима қилиқ қилдим, укажон? — Ғайбулла укасининг қўлтиғига қўлини тикиб, ўзига тортди-да, юзидан чўлпиллатиб ўпди. — Нима қилган, нима деган бўлсам, сени фойдангни кўзлаганман, билиб қўй.

— Раҳмат... — дея Ғабибулла чеккага қаради.

— Менга қаранг, Ғабиб ака, — дея Жўрақул унинг диққатини ўзига тортди. Бироқ, тезда каловланди. У ниманидир сўрамоқчига ўхшардию журъат этолмаётганга ўхшарди.

— Лаббай, Жўрақул ака, — Ғабибулла меҳмонга тавозе ила юзланди.

— Қудангиз мабодо бизнинг туманимиздан чиққан эмасларми?

— Йў-ўқ, бошқа ёқдан. Нима, таниш кўриндиларми? У кишининг ҳамма ёқда танишлари, мижозлари бор, оғайнилари бор. Эҳтимол, у ёққа борганларида кўзингиз тушгандир.

— Ҳа, эҳтимол... — деб қўйди Жўрақул. Лекин шубҳасини ошкор

қилмади. Буни айтиш ҳам мумкин эмас эди. Бордию сал учини чиқарса ҳам катта келишмовчиликлар келтириб чиқаради. Балки, янглишаётгандир: келинчак банк бошқарувчиси Акбаровнинг хонасида кўрган, ошиқ-маъшуқлардай таассурот уйғотган Олияхон эмасдир балки. Илойим ўша бўлмасин-да. Лекин қайта-қайта назар солди. Айни ўша қиз эканлигига ишонч ҳосил қилди. Исми ҳам ўша. Наҳотки шундай бадавлат одамнинг қизи банк бошқарувчиси билан дон олишиб юради? Бундан ота-онанинг, куёв боланинг хабари бормикан? Балки улар ярим европалашган, замонавийлашган оиладир. Лекин куда унақага ўхшамайди. Давра ўхшайди, келин-куёвнинг ўйини ўхшайди.

— Келин бола ўқимишликан, — деб юборди ўзини тутолмай Жўрақул.
— Бу замонда ўқимишли бўлиш ҳам осонмас.

— Ҳа, ҳа, албатта. Келинимиз банк соҳасида ўқийди, — кулди Ҳабибулла. — Келажақда ўзимизнинг банкимиз ҳам бўлади, Худо хоҳласа.

— Ниятингизга етинг, ака, — дедию Жўрақул вазиятни ҳис этди: «Тушунарли. Демак, бу қиз Акбаровнинг банкига амалий машғулотга борган ё бошқарувчининг тузоғига илинган. Бундайлар ҳозир серобку? Аммо... йўқ, барибир инонгим келмайди...»

Даврабошининг жарангдор овози Жўрақулнинг хаёлини бўлди. Энди маҳалла оқсоқоли унинг ёнида қад ростлаб турарди. Бошловчи анча-мунча, чиройли гаплардан сўнг қудаларни ўртага таклиф этди. Қудалар жамлангач, у оқсоқолнинг мақтовини келиштириб, овоз кучайтиргични унга тутқазди. Оқсоқол деганча бор: сочлари оппоқ, иягида ҳам оппоқ чўққи соқол. Аммо ўзи жуда тетикдай — барваста, юзи оқиш, таранг. У овоз кучайтиргични бир нафас қўлида тутиб, жимликни кутди, кейин бир йўталиб олди-да, келин-куёвни, уларнинг ота-онасини қизгин табриклади, ёшларга қўша қаришни, ували-жўвали бўлишни, бахтли — бой яшашни Худодан сўради-да, совғалар улашишга ўтди. Файбулла амакига зарбоф тўн, бошқа яқинларга ҳар хил кийимликлар, матолар улашилди. Қиз томон қудалар ҳам ноёб совғалар билан тақдирланди.

— Азизлар! — дея сўзини давом эттирди сўнгра оқсоқол. — Яна бир сирни сизларга билдириб қўйишни лозим топдим. Бу иш норасмий амалга ошгани боис айтмасам ҳам бўларди. Аммо Шамсиддин қуданинг ажойиб марҳаматини алоҳида таъкидламаслик ҳам инсофдан эмас.

— Айтинг, айтинг, отахон, — деган овозлар янгради.

— Ҳозиргина Шамсиддин куда қизларига, яъниким, бугунги чорлов гуноҳқори бўлмиш Олиябонуга ўзимизда чиқарилган «Тико»нинг калитини тутқаздилар!

— О-ҳо, зўр-ку, офарин, офарин...

— Шамсиддин домланинг давлатлари бундан-да зиёда бўлсин. Сизларгаям, бутун халқимизга ҳали куёвнинг амакилари айтган каби, шундай тўкин-сочинлик, саховат тилайман, аҳиллик тилайман. Келганларингиз учун ҳаммаларингизга ташаккур, азизлар.

Оқсоқолнинг сўзлари, хусусан, ўзини алоҳида эслаб ўтгани Файбулла Беоромни ҳаяжонлантириб юборди. Дарҳол бориб, оқсоқолни бағрига босгиси, нуроний юзидан ўпгиси келди. Бироқ у ҳали эгнидаги тўнни ечмаган, роса терга ботаётган эди. Боз устига Оқсоқол сўзини тугаллаб, ўзини орқага олганди. Шунга қарамай, ўзига олқиш олиб берган, шундай даврага бошлаб келган укасининг қўлларини шоша-пиша олиб, қаттиқ сиқди:

— Келин муборак, машина муборак, бахт муборак бўлсин! — деди ҳаяжон оғушида.

— Раҳмат, ака! — Ҳабибулла беихтиёр акасини кучоқлаб, юзидан

ўпди-да, унинг тўнини ечишга ёрдамлашди ва у матони буклаганча яқинларига узатди.

Даврадан путур кетди — деярли ҳамма кўзғалган, келин-куёв ортидан ташқарига интилишарди. Файбулла Беором саросимада: кўзлари оппоқ шоҳи мато тагида, худди тўй кечасидаги каби тантаналар қутловида илгарилаётган келин-куёв тарафда бўлса-да, хаёли дастурхонда қолиб кетаётган ноз-неъматларда эди. Бунақасини у ҳеч қачон кўрмаганди. Хусусан яқин бир неча йиллар ичида тўй ҳали тугамасданоқ дастурхонлар бўшаб, ҳатто бирор бўлак нон ҳам қолмаслигини ўз кўзи билан кўрган. Қишлоқдаги бойваччаларнинг тўйларида ҳам бундай ҳоллар четда қолмас эди. Буни қаранг-а, тушга ўхшайди...

Файбулла тоқат қилолмай тик турганча чапак чалиб, кўзлари ила ўғлию келинини кузатиб қолаётган укасидан сўради:

— Устолдаги нарсалар, шундай ноз-неъматлар нима бўлади?

— Билмадим, — елка қисиб кулди Ҳабибулла. — Ҳаммаси қудамга тегишли. Олганларини олар, қолгани қолар.

Ёнма-ён турган, ҳамон келин чодрасидан кўз узмаган Жўрақул ўз фикрини айтди:

— Тўйхона эгаларига қоларов. Қудангиз бунга назарини солмас.

— Ҳа, албатта, қудам майда-чуйда нарсаларга аралашмайди. Бу ёғи кўпроқ хотинларга боғлиқ. Тўй кечасида бизнинг аёллар керагини йиғиштириб олганлар.

— Шу бино эгаларининг иши зўр экан, — деб қўйди ўзича нималарнидир хомчўт қилганча Файбулла. Сўнг укасига истак билдирди: — Шунақа бир жой қилсанг, бошқа ишларни ташвиш қилмасанг ҳам бўларкан. Шунинг ўзидан бойиб кетиш ҳам мумкин экан.

Ҳабибулла кулди.

— Нимага куласан? Ўрнингда бўлганимда ҳаракатимни қилардим.

— Э, ака, бунақа ишлар ҳамманинг ҳам қўлидан келавермайди. Аммо ҳавас яхши-да. Қани, юринглар, — Ҳабибулла акаси билан унинг меҳмонини ташқарига бошлади. Келин-куёвни худди никоҳ тўйидаги сингари чўғдай безатилган лимузин — қоп-қора, узун машина сари кузатишаётган эди. Унинг ёнида оппоқ, яп-янги «Тико»нинг ҳам эшиги очиқ турар, куёв томондан икки аёл орқада ўтиришарди. Келиннинг укаси қўлида калитни ўйнаганча Ҳабибуллага яқинлашди:

— Қуда бува, «Тико»ни ўзингиз ҳайдайсизми?

— Йўғ-а, энди ўзингиз охирига етказасиз-да, қудача, — дея Ҳабибулла йигитчанинг елкасига қоқиб қўйди. У таъзим қилиб, яна машина сари жўнади. Лимузиннинг орқа эшигидан ичкари сари оёқ қўяркан, келинчак олисдан келган меҳмон амакларга зимдан назар солди. Шунда унинг кўзлари Жўрақулнинг кўзларига тушдию шоша-пиша ўзини машинага урди. Хавотир нигоҳни меҳмон пайқади, лекин диққатини дарҳол ўзгартириб, ошнасининг билегидан тутди. Файбулла Беором эса чап ёндаги бетон ариқча ёнида мук тушганча ўхчиётган йигитчадан кўз узмасди. Унга қараб, ўзининг ҳам аҳволи унча яхши эмаслигини, боши айланаётганини, бироқ фавқулодда руҳан тетиклигини ҳис этган Беором афанди юз бериши сезилаётган ҳолатни ўйлаб, укасининг диққатини жалб қилди:

— Ана унга қара, Ҳабиб, меҳмоннинг аҳволига қара. Бўкиб қолган кўринади. Баччагар, нафси ёмон бўлса керақдир.

— Овқат ўрнига арак ургандир-да, — деди Жўрақул. — Оч қоринга кўпроқ тортган бўлса...

Ҳабибулла акасини огоҳлантириб қўйишдан ўзини тиёлмади:

— Ўшандан ўрнак олмасангиз бўлгани, ака.

— Шундан қўрқаяпман-да, укам. Бир оз енгиллашармидим.

— Ии, тоғайи, бўкканга ўхшамайсиз-ку. Чидаш керак.

Худди шу топда келиннинг отаси — Шамсиддин қудай уларга яқинлашиб, Ҳабибуллага мурожаат қилди:

— Ҳабибжон, энди ўзимиз бир оз ўтирайлик. Акангиз менга ёқиб қолдилар. Айтиб қўйдим: битта устолни қайта тайёрлашган.

Ҳабибулла беихтиёр қуллуқ қилди ва қудасини қучоқлаганча:

— Раҳмат, Шамси ака, ҳаммаси учун раҳмат! Акам...

Ҳабибулла Беором қуданинг матонатидан эриб, у ҳам қучоқ очиб, уни бағрига босди. Юзидан ўпмоқчи бўлди, аммо қуда ўзини олиб қочди.

— Акам, ўслари яхши одам, — деди Ҳабибулла қандайдир ноқулайлик сезган ҳолда. — Кўнгилларидан ўтганини дарров айтадилар-қўядилар. Ҳалиги гаплари ғалатиноқ эшитилган бўлса, кечирасиз-да, қудажон.

— Йў-ўқ, акангиз рост гапларни айтдилар. Менга ёқди. Қани, юринлар, кутиб ўтиришибди.

...

Эртаси куни чошгоҳга яқин Ҳабибулла Беором қалин тўшалган, яп-янги тўшақда, парку ёстиққа бурканган ҳолда кўзини очдию қаерда, не алфозда ётганини эслай олмади. Боши тегирмон тоши сингари айланар, атрофидаги борлиқ нарсалар ҳам айланар, айланиш тезлашиб, уни жарликками, ўпқонгами улоқтираётганга ўхшарди. Шарт кўзини юмди. Айланиш тўхтади. Ажабо, ўзи нима гап? Эслади: ўтириш тутаганидан сўнг қуда уларни яна устолга таклиф этди. Аввалгидан ҳам зўр дастурхон, мактов гаплар...

Ҳабибулла яна кўзини очиб, ёнига қаради: худди шундай тўшалган тўшақ, аммо бўм-бўш. Унда кимдир ётгану алақачон туриб кетган. Жўрақул ётгандир унда. Ўшандан сўраш керак: ёмон қилиқлар қилмадимми ўзи? Шамсиддин қуданинг кўнглини огритмадимми?

Бу фикрдан хижил тортиб, Ҳабибулла танасини тиклади. Бош айланиши янада тезлашди. Ёнида «Смирнов» деган маъдан суви турарди. Ҳозир ундан ичгиси келса-да, ўзини тийди: сув кайфни қайталашидан чўчиди. Бундай ҳоллар ҳаётида аввал юз берган. Аммо маъдан сув ҳам ўшанақа таъсир этадимми, йўқми, буни билмайди. Беихтиёр бошини яна ёстиққа ташлади. Қанча ётганини билмайди. Навбатдаги кўз очишида укасининг қия эшиқдан бош суққанини илғадию дарҳол қад ростлади. Энди боши айланмади.

— Тузукмисиз, ака? — сўради секин юриб келган Ҳабибулла катта, бўлиқ курсига оғир чўкаркан. Нечундир унинг кайфияти яхши эмасга ўхшарди.

— Билмадим, қанақаман, лекин сираям ўзимга ўхшамапман.

— Ҳаммом тайёр, яхшилаб ювиниб олинг, ўзингизга келасиз.

— Тўғри айтасан, — дея у гандираклаб ўрнидан турдию чап ёнидаги дасўни кўриб, яна ўтириб қолди. — Бу нима, Ҳабиб? Қусдимми?

Ҳабибулла тезда жавоб қайтармади, сассиз кулгандай бўлди. Нимани айтсин: туңда неча бор ташқарига чиққаниними, хунар кўрсатганиними, гиламу кўрпачаларни ювиб ташлашганиними, яна Шамсиддин қудани кўрмоқчи бўлиб, хархаша қилганлариними, азонга яқин тинчиб, ухлаб қолганиними...

— Уйни расво қилмадимми ишқилиб? — у гиламни пайпаслаб, намликни, ювиб, артилганини сезиб, бир лаҳза жимиб, гўё қотиб қолди. — Келинга энди қандай қарайман?

— У кўргани йўқ.

— Ўзинг балогардон бўлибсан-да, укажоним.

— Ювинасизми?

— Энди ювинмаса бўлмайди. Бутун вужудимни нас босиб кетибди. Шу лаънатидан ичмасам ҳам бўларди, ҳеч ким мажбур қилмаганди.

— Озроғи зарар қилмасди.

— Нафсим қурсин: тансиқ таомлар: созгина, текингина, олийгина арақлар деб олаверибман. Бундай қайтармабсан ҳам.

— Сизни қайтаришга ҳаддим сиғармиди, ака, — деди негадир маъюс овозда Ҳабибулла. — Ҳа, майли, бир яйрасангиз яйрабсиз-да, ака, — чехраси очилди.

— Бўкибсиз, де. Кўп йиллардан буён бунақа еб, бунақа ичмаган эдим. Жуда хурсанд бўлганимдан жиловни қўйиб юборибман. Хай, ҳеч кимни хафа қилмадимми?

Ҳабибулла индамади, лекин лабининг чеккасини тишланқираб, кулимсиради. Шундан билдики, ака аталмиш бу зот анча-мунча хурмача қилиқлар қилган. Аммо энди бу ҳақда эшитишни истамадию:

— Айтганча, Жўрақул қани? — деб сўради у.

— У киши эртароқ, нонуштага ҳам ўтирмай кетиб қолдилар. Елкаларига битта тўн ёпдим.

— Э, баракалла, сенинг шу сахийлигингни яхши кўраман-да. Хўп, мен иркитларимдан қутулай, кейин гаплашамиз, — дея у ўрнидан турди. — Мениям ишим кўп. Буғдойдан бўшаган ерларга янги уруғлар экишим зарур...

— Ака, бош оғриғига элликта оласизми? — сўради укаси Файбулладан у дастурхон рўпарасига ўтирганидан сўнг. — Бугун ҳам тўй: қўни-қўшнилар, яқин танишлар ҳануз муборакбод қилиб келишяпти. Ўзимизча келин кўрди, десак ҳам бўлади. Озроқ олсангиз...

— Йўғ-е, афтигаям қарагим келмайди. Падарига лаънат шуни чиқарганни.

— Ундай деманг, яхши эмас.

— Ўлиб қолай дедим-а. Энди сира ичмайман. Сенгаям ичмасликни маслаҳат бераман.

— Бунга меҳр қўйганим йўқ, ака, — деди оғриниброқ Ҳабибулла. — Ҳеч қачон, ёлғиз ўзим, атайлаб ичмайман. Лекин ишим тушадиганлар шу билан ошна-да. Бу қурғур суҳбатнинг тутантириғи-да, кимларгадир яқинлаштиради.

Файбулла ҳеч қачон ичкилик ортидан қувган эмас. Бирор марта ўзи арақ ё вино сотиб олиб, ичганини эслай олмайди. Шубҳасиз, пиво бу ҳисобга кирмайди. Жуда чанқаган, чарчаган лаҳзаларда бир-икки шиша пиво ичганлари, бундан нафси ором олгани ёлғон эмас. Аммо бир неча марта арақдан маст бўлиб, айримлар дилини оғритгани ҳам рост. Эҳтимол, шу учундир, ичкилик унинг қонини кўпиртириши боисдир, бу сабилдан ўзини тортади. Лекин бу касофат суюқлик эндиликда қишлоқ одамлари орасига шу қадар сингиб кетганки, тўймаъракаларни ўшасиз тасаввур қилмайдилар. Ҳатто столга ўшандан қўймасалар тўйга бормайдиганлар кўп. Замон ўзгарсаям шу ярамас одат ўзгармаяпти. Афтидан, Ҳабибулла айтганидай, ичкиликнинг бошқа хил қудрати ҳам бордай.

— Менга қара, Ҳабиб, — деди ногоҳ Файбулла қаршисидаги гулдор косани нарироқ суриб, — наҳотки шу даражага етишишингда шу сабил тутантириқ вазифасини бажарган бўлса!

Худди шу топда эшик очилиб, хонадон соҳибаси катта, оппоқ, ҳарир рўмоли бошига ташлаган келинни ичкарига бошлаб кирди, саломлашди. Келин эса юзини кўрсатмаган ҳолда бошини эгиб, аввал амакига, сўнг қайин отасига таъзим қилди.

Файбулла нима қиларини билолмай анграйиб турди, укаси:

— Валекум ассалом, кўп яшанг, — деганидан сўнг, у ҳам:

— Ваалейкум, баракалла, қўшганингиз билан қўша қаринг, — деб қўйди. Хаёлида Жўрақул ошнаси бўлмаганидан афсусланди. Қандай келинга эришганлари билан у яна бир бор табриклаган бўлармиди. Лекин аслида бирор белги билдириб қўйишдан ҳайиқиб, Жўрақул эртароқ кетиб қолганини ҳозир Файбулла хаёлига ҳам келтиролмас эди.

— Келининг — омадинг, — деди Файбулла укасига. — Ҳар ким ҳам бунақа бахтга эришавермайди.

Ҳабибулла индамади, негадир кўзлари пастга сузилди. Бироқ, тезда қаддини тиклаб, ҳали чала қолган суҳбатга кўчди:

— Йўк, ака, эришганларимга арақ сабаб эмас. Тўғриси, баъзан бундан олиб туришимни оқлаш учун топган бир баҳонамдир, балки.

— Э, яша! Унда ҳар бир арақхўр бой бўлиб кетмасмиди! — деди Файбулла кўтаринки кайфиятда. — Унда айт-чи, бу бахтга қандай эришдинг, укажон?

Ҳабибулла кулимсиради, ҳар қалай, акаси ҳавас қиладиган даражага эришибди, чоғи, бундан қувонмаслик мумкин эмас. Аммо у пастак зиналар орқали бир неча одимгина кўтарилди, холос. Бу — кўз-кўз қилишга арзимайди. Ҳали олдинда қанча мўлжаллар, қанча довонлар, қанча чўққилар борлигини акаси тушида ҳам кўролмас. Ростини, шу эришгани ҳам гоҳида омонатдай, кучлироқ шамол эсса, тўзғиб кетадигандай туюлади.

— Ҳа, энди, Худонинг бергани. Худо берса, ҳеч гап эмас, — деди ниҳоят ука камтарона оҳангда.

— Шунча уринаман, талпинаман, менга Худо бермайди. Ўзим ҳам биламан, ҳаракатда гап кўп. Ҳаракатларим эса кўпинча беҳуда кетади.

— Аниқ билмайману... — Ҳабибулла каловланди, — сизда чуқур ўйланмай қилинадиган ҳаракатлар кўпроқ. Яна... топганингизни бечораларга эмас, олғирларга олдирасиз, яъни едирасиз. Бунда ҳам гап бор, чоғи. Шу учун... Хафа бўлманг, ака, тажриба тўплайсиз, хулоса чиқариб, ҳадемай йўлга тушасиз, эҳтимол бойиб кетасиз.

— Бойишим учун ёрдаминг керак, Ҳабиб, — дея Файбулла кечадан буён мўлжаллаган асосий муддаога кўчди.

— Қўлимдан келса...

— Қўлингдан келади. Бунақа тўй қилган, чарлов-чақирикни ҳам тўйдаё ўтказган одамнинг қўлидан ҳар иш келади.

— Чарловни қудам ўтказди. Мендан деярли ҳеч нима кетгани йўқ. У-бу пишириқларда қўшниларнинг ёрдами бор.

Файбулла укасининг гапини эшитмаганга олди:

— Кечаги пул қистиришлару сочишлар-чи: хазон япроқлар бўлди-я! Йўқликдан бунақа чиқмайди, укам!

— Ўзингиз-чи, акам? — Ҳабибулла акасининг кўзларига масхараомуз қаради. — Сизга ким шунча пул сочинг девди?

Файбулла ранги ўчинқираб, пешонасига шапатилади. Лекин дарҳол ўзини тутиб:

— Орият учун, сенинг обрўинг учун шундай қилдим, — деди. — Қудалар олдида мулзам бўлма, дедим. Мендай суянчиғинг борлигини қудаларга кўрсатиб қўйгим келган-да.

— Бунисига раҳмат. Энди сиз суянчиқсиз-да, бизларга.

— Шу учун қуданга ёқиб қолдим, ўтиришни қайта ташкил этди, кўнглимни олди. Шунақа қуданг бор эканки, юкинг ерда қолмайди.

— Худого шукур.

— Хўш, ёрдам берасанми?

— Қанақа ёрдам?

— Кўкидан, юзталигидан йигирма қоғоз топиб берсанг бўлгани, ука... Ишим юришиб кетса, бундан кўнглинг тўқ бўлсин, энди адашадиган аҳмоқ йўқ, пулингни кўпайтириб қайтараман.

— Анави шогирдингизга ўхшаб-да.

— Уни эслатма, падарига лаънат, жиним қўзйиди.

Ҳабибулла чеккага қараб, истехзоли кулди: «Қишлоқда сиздан бойроқ киши йўқ. Лекин кимга мурувват қилдингиз, ака? Фойда чиқмаса, бировга бир парча нонниям раво кўрмайсиз. Каттароқ фоизсиз ҳеч кимга қарз ҳам бермайсиз. Судхўрлик қиласиз. Шу учун ишларингиз орқага кетаётгандир балки. Энди мениям судхўрликка тортасизми? Ортиқча пулим бўлганида фоизларсиз бермасмидим, ака...»

— Ҳа, гапим ёқмадими? — Ғайбулла укасининг кўзларига тикилди. — Жимиб қолдинг?

— Қўлимдан келмайди, ака. Ҳозир сиз сўрагандан икки ҳисса кўпроқ қарзга ботганман. Ундан қутулиш керак. Тўғри, ҳаракатсиз мол бор...

— Нодон, қарзга шунақа тўй қиладиларми?

— Ҳалиям тўйнинг бир қисмини қудам кўтарди.

— Унда... — Ғайбулла сал сукут сақлади, — қуданг билан гаплашсак...

— Нимани?

— Сендан сўраётганимни-да. Шояд ёрдамларингдан ишим авжланиб кетса.

— Йў-ўқ, тилимниям, дилимниям қудамга боғлаб бермоқчи эмасман.

— Сен, майли, восита бўлма, уйига бирга борайлик. Ўзим гаплашаман. Кўрдинг, мен билан чиқишиб қолди.

— Йўқ, ака, буни хаёлингизга келтирманг. Ҳали қудачилигимиз бир оз омонатга ўхшайди.

— Нафасингни совуқ қилма. Дарвоқе, нега унақа дейсан? Мажбурий никоҳ бўлмаганими ишқилиб?..

— Мажбурий эмасу... шу, жиянингиз кўнгилсизга ўхшаяпти...

— Айт, аҳмоқ бўлмасин, бунақа келинни, оилани қўлдан чиқариш — ғирт тентаклик. Ё ўзим гаплашайми?

Ҳабибулла синиқ кулди:

— Йўқ, ишни баттар чигаллаштирасиз. Бошқа гап бор... Келиндан кўнгли тўлмай турибди... Саҳарда уйдан чиқиб кетган...

— Ҳм... жиддий масала экан. Аввал суриштирмабсизлар-да... Эсиз. Энди нима қилмоқчисан?

— Бошим қотган.

— Менга қара, Ҳабиб, ҳозир соғ оила, соғ қизни топиш осон эмас. Жуда катта ҳаражат тортдинг. Ўғлингга тушунтир, буёғи яхши бўлиб кетса, бас-да. Отаси тузук одам экан. Мен ҳам шуни ўйлаб, сениям обрўингни кўзлаб, тантилиқ қилувдим, шунча пулдан ажрадим.

Ҳабибулланинг жаҳди чиқди, қоғоғини уйди. Акасининг сўнгги гапига қандай жавоб қайтариш, қандай чора топиш хусусида бир лаҳзанинг ўзида минг хаёлга борди. Ниҳоят, очиғига кўчди:

— Авваламбор, ака, сизга ҳеч ким шундай қилинг дегани йўқ.

— Тўғри, ўзим қилдим.

— Модомики, шундай қилибсиз, энди пушаймон бўлманг: паст кетиб, обрўингизни тўкманг. Худодан сўранг.

— Ўзим нодонман-да, — ўзига-ўзи дегандай гапирди Ғайбулла. — Келмасам бўларкан. Бунақа кўнгилсизликниям эшитмасдим. Эсиз...

— Ака! — деди овозини кўтариброқ Ҳабибулла. Аммо ўзини босди ва қаршисида турган шишани олиб, очишга уринди.

— Қўй, очма, ичмайман, сен ҳам ичма. Мен ҳозир кетаман, ишим кўп, — у укасининг қўлидан шишани олиб, стол тагига қўйди. — Мендан ўкинма, укажон.

— Хўп, — Ҳабибулла шу он жаҳлидан тушди. — Тўёнага келган пуллардан бор. Ҳамма харажатингизни тўлайман. Ўн мингми? Майли, йигирма минг қилиб олиб кетинг. Сиз зарар кўрманг, ака.

Бу тангиликми, шунчаки зарбами, «чақириғингда обрўйингни кўтариб бердим» деган иддаодан қутулишга уринишми, буларни ҳозир Файбулла Беором ўйлаб ўтирмади. Унга барибир: сарфланган харажати қарийб икки ҳисса ортиғи билан қўлига қайтаяпти. Йўлкираям текинга тушяпти. Зиёфат — маишатлар-чи? Энг муҳими, қандай акалигини, сахийлигини одамлар кўз ўнгида намоён этди-ку? Балки бу иши унга янги имкониятлар очар... Афсус, Шамси куда билан яна боғланолмади...

— Раҳмат, укажон, — деди ниҳоят Файбулла. Сўнг ўз қадрини ошириш ниятида изоҳ беришни лозим топди. — Пулингни олмайман. Бироқ, шу курғур менга сув билан ҳаводек зарур бўлсаям.

— Шуни билганим учун ҳам бу қарорга келдим, ака. Йўқ деманг.

— Олмасам дейману... — Беором афандининг овози титради, — чорасизман...

— Қўйинг энди бу гапларни, — Ҳабибулла ўрнидан туриб, гарнитура деб номланган узун қурилма тўрига борди-да, пастдаги кичкина бир тортмини очди. Унда анча-мунча бели боғланган пуллар қалашиб ётарди. Шулардан тўрт боғлам юзталиқни олиб, ўрнига қайтди ва иккитасини акасининг рўпарасига қўяркан: — Мана бу сизга айтганим — йигирма минг, — деди. Сўнг кейинги икки боғламни ҳам унинг устига қўйди: — Буниси эса, ҳамсоянғиз, уканғиз, менинг ҳам укам Сайдуллога ёрдам. У қийналяпти, бундан бутун вужудим қақшаяпти. Шуни шошилиш тарзда ўз қўлига бериб қўйишингизни илтимос қиламан.

— Албатта, албатта, — деди шоша-пиша Файбулла Беором, кўзлари катта очилганча. — Баракалла, укажон, ишларинг бундан ҳам кўпроқ барор олсин.

— Биламан, Сайдулло қўли калталиғидан, йўлкирага пули йўқлиғидан, тўёнага бирор нима тополмаганидан тўйга келолмади. Айтинг, сиқилмасин: ишларим шундай давом этиб турса, ўзим қарашаман, тўхтаб қолган фирмасини қайтадан тиклаймиз.

— Менгаям ёрдам берасанми, Ҳабиб?

— Сиздан кўнглим тўқ, ҳаракатчан одамсиз, оч қолмайсиз. Фақат эгри ишларингизни ташласангиз, оғайниларга жиндай меҳрибон, мурувватли бўлсангиз... Берганга Худо беради, едирганга Худо едиради, деган гап бор.

— Ҳих-ҳих-ҳих... — Файбулла бурнини жийириб ёлғондакам кулди. Сўнг рўпарасидаги пулларга кўз қирини ташлаб, жимиди. Бошқа маҳал бўлганда у укасини жеркиб берар, гапини рад этар эди. Чиндан-да, Ҳабибулланинг сўзларида жон бор. Танқидга асосланган ҳақиқатни тан олиш ҳар кимнинг ҳам қўлидан келавермайди. Хусусан бундай ҳолат Файбуллада қийин кечади. Ҳозир ҳам у тоқат қилолмади: — Мен меҳрибон эмасманми? Керак бўлса, ҳаммангдан меҳрибонроқман.

Ҳабибулла ўзи истамаган ҳолда истехзоли кулди. Акаси безовталанди.

— Ҳа, бир вақтлар шунақага ўхшардингиз. Талабалик пайтларимда икки марта мендан хабар олгансиз, жўраларим билан ошхонага олиб киргансиз, пиво билан зиёфат қилгансиз.

— Э, яша, мана, эсингда бор экан. Пул ҳам берганман, чоғи.

— Бўлмасам-чи! Сиз билан фахрланардим. Лекин оилали бўлганингиздан кейин ўзгардингиз-қолдингиз... — Ҳабибулла «янгамнинг терисига кириб, унга мослашдингиз», дейишдан ўзини аранг тийди. Боз устига, акасининг ранги оқаринқираган, негадир қорни атрофини сийпалаб, ўзи билан ўзи овора эди.

— Нима бўлди, ака?

— Билмадим, ичим ғалати, бошим ҳам оғрияпти, — у шошганча ҳовлига чиқди. Укаси супагача унга эргашиб борди. — Кечаги еган-ичганлар энди кўзғолон қиляпти, чоғи.

— Сизга айтдим: анавиндан озроқ олсангиз, эпақага келасиз деб.

— Йўғ-е, отини айтма. Хайрият ҳам овқатлар кучлилик қилиб, ўша лаънатининг йўлини тўсган, учшимга йўл қўймаган. Ҳозир ҳам барибир икки-уч кун қийналаман...

— Э, бу музқаймоғинг зўр экан-ку, — деди Ғайбулла Беором ярим соатдан сўнг укасига. — Айтганингдай, эпақага келдим-қолдим. Энди йўлга тушсам ҳам бўлаверади. Тезроқ уйга етиб олай. Жўракул ёнига бориш фикридан ҳам қайтдим. Кейин келарман.

— Сизни бу аҳволда жўнатгим келмаяпти, ака. Яхшилаб дамнингизни олиб, эртага кетарсиз. Ўзим муолажа қиламан.

— Автобусга ўтирганимдан кейин донг қотаман, соғаяман. Мени биласан, қийинчилик кўрқитолмайди. Баъзан нафсни тиёлмай қолишим ҳам бор-да. Нафсим менинг балодир, ёнган ўтга солдур... Ҳа, майли, текингина деб бир бўксак, бўкибмиз-да. Энди сендан битта илтимосим бор, — Ғайбулла жиддийлашди.

— Қанақа илтимос?

— Қуданг билан орани бузма. У керакли одам. Жиянга тушунтир. Йўқ экан, ўзим гаплашардим.

— Йў-ўқ, сиз билганингизни эшитмасин. Бошқа чораси ҳам кўринмаяпти.

— Баракалла. Қайтага орада тили қисиклик бор, итоаткор бўлади келининг.

— Ўзим ҳам шундай хаёлларга бораяпман.

Ғайбулла Беором ўрнидан кўзғалди. Укаси совуткичдан каттагина елим халтани олиб, акасига тутқазди.

— Бу нима яна?

— Сомса, пишган гўшт, патир, торт, у-булар...

— Афсус, бу чўлгача етиб бормайди-да, — деди Ғайбулла. Укасини қучоқлаб хайрлашаркан, кўзлари ёшланди. — Сени йўлингни менгаям берсин Худо.

— Ана, Худони тан олдингиз, энди ишингиз юришади, — деди қувониб укаси. — Фақат гапингиздан қайтманг.

2002 йил сентябр-октябр,
2003 йил апрел.
Хўжакент-Тошкент

Юнус Имро

КҲҲСИНИҲНИ ШОҒ ЭШЛАР БИР СЎЗ

Раҳматли Асқад ака умрлари сўнгида шу шеърларни таржима қилган эканлар. Уларни икки оғиз ўз сўзлари билан эътиборингизга ҳавола қилаёпмиз.

Бир сўз

Туркий халқларнинг умум буюк шоирларидан бири Юнус Имронинг (1240-1320) шеърлари бизнинг кунларга авлодма-авлод оғизга кўчиб етиб келган. Шарқ тасаввуф шеърятининг бу атоқли вакилини Аҳмад Яссавийнинг истеъдодли давомчиси деб ҳисоблаш мумкин. Худди Яссавийдаги сингари, унинг ижодида ҳам фақат сўфиёна фалсафа ва мистик тасаввурларгина эмас, оддий ахлоқий ва ҳамишалик ҳаётий муаммолар оғзаки халқ ижодининг гўзал бадиий воситалари орқали талқин этиладики, бу умуминсоний кадриятлар бугунги кунда бизнинг ҳам кўнглимизга яқиндир.

Таржимон.

*Сўзини топиб айтганнинг
Юзини оқ этар бир сўз.
Сўзин обдон пишитганнинг
Димогин чоғ этар бир сўз.*

*Сўз борки, кесар бошни,
Бири бор, эритар тошни,
Гоҳида заҳарли ошни
Бол ила ёғ этар бир сўз.*

*Сара сўзингни ҳар пайт сан
Ақлга сер солиб айт сан,
Оғизга келганин айтсанг
Дилингни доғ этар бир сўз.*

*Саралаб айт сўзларни,
Сомондин ажратиб зарни,
Минг бир динору гавҳарни
Қаро тупроғ этар бир сўз.*

*Сўз – мотаминг, сўз – байраминг,
Сўз қуритар кўзнинг намин,
Жаҳаннамнинг жаҳаннамин
Саккиз ужмоҳ этар бир сўз.*

Юргин тўғри йўлинг ила,
Мағрурланма билим ила,
Кўкни кўзла дилинг ила,
Кўксингни тоғ этар бир сўз.

Юнус, энди дўсту ёрдан
Сўйла, эрку ихтиёрдан,
Топиб айтки, ҳукмдордан
Сени йироқ этар бир сўз.

Бари тупроқда ётар

Дунё кезиб, кўрдим мен,
Тупроқда мулкатлар ётар,
Бири буюк, бири кичик,
На кучлар, қувватлар ётар.

Бири каззоб, бири марддир,
Бири йигит, жувонмаргдир,
Кўрган куни ғаму дарддир,
Шунингдайин кўплар ётар.

Қалам тутиб қўлларида,
Сайраб булбул дилларида,
Адашмаган йўлларида
Оқилу орифлар ётар.

Ўтди ёвқиру шаддодлар,
Катта-кичик ҳамон ётлар,
Бош остида ҳар бисотлар —
Ўқу ёйи синиб ётар.

Уларнинг ҳам ўтди кези,
Отларининг ўтди изи,

Вожиб эди айтган сўзи,
Маҳобатли беклар ётар.

Булбул каби болалари,
Дилни ўртар нолалари,
Мусибатда оналари,
Улар-чи бепарво ётар.

Қўллариға ҳино қўйган,
Бўйлариға бино қўйган,
Лаби шаккар, ширинзабон
Гулузор санамлар ётар.

Қўллари кўксида ҳануз,
Ҳақ-таоло дерлар ҳаргиз,
Қайси бека, қайси каниз,
Билиб бўлмас, кимлар ётар.

Юнус айтар арзи дилин,
Тангридир сўзлатган тилин,
Ўлимга бу бари — келин,
Сутдек оқ чехралар ётар.

Умр

Келди, кечди умрим менинг
Бир шабода елган каби.
Келди, кечди, пайқамадим,
Бир кўз очиб юмган каби.

Шоир ҳақни гувоҳ тутар,
Тан руҳингни меҳмон этар,
Меҳмон бир кун учар-кетар,
Қафасдан қуш учган каби.

Ҳар нарсага инсон кўнар,
Экиш-тикиш унга ҳунар,
Бири унмас, бири унар,
Ерга уруғ сочган каби.

Бу дунёдан ҳамма ўтар,
Лек бир нарса дилни ўртар,
Гоҳ ёшликни ўлим тутар,
Кўк майсани ўрган каби.

Бир хастанинг ҳолин сўрсанг,
Бир култум сув топиб берсанг —
Сабоқ сени кутар, кўрсанг:
Ҳақ либосин кийган каби.

Юнус Имро, сен қулоқ ос,
Умри боқий икков, холос:
Бири Хизир, бири Илёс,
Оби ҳаёт ичган каби.

Туркчадан Асқад Мухтор
таржималари.

Хурмо ва марваридлар

Муҳаммад Аҳмад
ад-Субаиғий

Шам

Тун зулматидан шикоят қиласан
Ғамга тўла тун
Нима бўлгай
Агар бир шам ёқсанг
У билан мен бирга ёнардим
Кўз нурида мен бир киприк мисол
Икки ёш қатраси ўртасида кулларни супириб ташлай

Янги саҳифа

Хоҳласанг буни ишқимиз бошланиши деб бил
Ёки жанжалимиз тамом деб сана
Саробдан сақлан
Ёлгон ишқдан сақла ўзингни
Висолимиз бузилмасин гиналар билан
Яра ва оғриқни унут
Китоб янглиғ тасаввур қил ҳаётимизни
Фараҳликни айламагил қатл
Янги битта саҳифани оч
Нозик гулнинг умри қисқадир
Порлоқ юлдуз самоларда ўйнаб юради
Итоблардан асра ўзингни
Бахтли бўлгин маҳбублар била
Эшик тақиллашин эшитсанг узоқ
Заҳм ила оғриқни унут
Китоб янглиғ тасаввур қил ҳаётимизни
Фараҳликни айламагил қатл
Янги битта саҳифани оч

Абдулла Ади ад-Ҳомидий

Атиргул — қувонч

У дедики
Мен биламан бошқалардан жуда ўзгачадурсан
Аммо сени ҳеч тушунолмадим
Қандай қилиб шунча ғам ва аламларга
Табассумла бардош берасан
Сукунатга яширинган менинг қудратим
Жавоб бердим мен
Худди сокин вулқон лавани босиб тургандек
Бардош қиламан кучли бўлай деб
Орзу йўли машаққату матонатни талаб қилади
Истақлар денгизда ўз жойим бордир
Ошиқларга маълум худди ой каби
Йўловчига таниш манзиллар каби
Ўша денгиз ҳамма дардларимни ювиб кетади
Сабр либосимдир фожеаларда
Атиргул — изтироб сувида ўсган қувончдир

«Харитасиз» туркумидан

1. Бадавий назари

Ҳа бадавий
Қилич ўз қинини инкор этарми
Ошиқона қапам устида
Само расмин чиздим
Муаллақ қилиб қўйдим
Қуёшимни — шеъримни
Амри маҳол нарсаларга ишқим зўр
Юлдузлар ичида
Тонг маъшуқасига
Ўқидим ғазал
Чўздим бениҳоя қофияли тунларни
Улар бўлди менинг йўлларим
Саробларим оҳангларим ҳам хаёлларим
Ҳа бадавий
Кўп симирдим чанқаганда саробларни мен
Ва қумларнинг ваъдаларини
Барханларнинг қаърида қолдим
Довонларнинг домида қолдим
Илҳом олиб пальмаларнинг нозиклигидан
Сақт-ал-Лива* — эҳтирослар ерида
Илтижолар айлаб охир дамгача
Булутларнинг қанотида ўстирдим гуллар
Ишқим унди ошиқликнинг нахлистонида
Бу дарахтлар ер ҳатто ернинг набзини
Булутлар камайар
Самум эсар беомон
Аммо пальма туради мағрур
Тўфонга ҳам эгмайин бошин

2. Бадавий ва чегаралар

Сен биласан
Менинг ҳаёт йўлдошим
Сен биласан
Сен эслайсан
Сен севасан
Бадавийлар харитаси бошқача бўлар
Чегаралар йўқдир рангларда ҳам
Унда тўсиқ ўлган бутунлай
Бадавийлар харитаси бошқача бўлар
Улар саҳроларнинг таълим олар булоқларидан
Ким куйлайди муҳаббат куйин
Тунда ухлар ой қўнган тепаликлар этакларида
Кечалари суҳбат қураб
Роҳат олиб ҳиллоларидан

*Сақт-ал-Лива — жойнинг номи

Араб шеърляти билан бевосита танишиш имконияти доим ҳам топилиб, муяссар бўлавермайди. Яқинда қилган сафарим чоғида бу шеърлят араб қалбининг эҳтиросли овози эканлигига яна бир бор ишондим. Кўпгина шеърларни ўқиб, беихтиёр уларнинг қалб дунёсига саёҳат қилгандек бўласиз. Араб назми бугун Европада ҳам зўр қизиқиш уйғотяпти. Мазкур шеърлар сўнгги пайтда араб ва инглиз — икки тилда нашр қилинган тўпلامдан танлаб олиниб, таржима қилинди. Булар Сизда маълум таассурот уйғотади, деб ўйлайман.

Фотиҳ Тешабоев

Улар таълим олар сахроларнинг булоқларидан
Ой — кичик жуда бир кичик
Аммо эмган қумлар муҳаббатини
Гўзал ҳабиб бўлмоқлик учун
Капа ичра тушган бўлибон буюк

Сора Ҳариб
(Амина Зайбаннинг тахаллуси)

«Сени ўйлаб ибодат қилдим» туркумидан

Бу кеча илиндим жунуб тузоғига мен
Сен ўзинг кеча
Сен ўзинг жунуб
Захларим ўтказдим сенга
Қандай гўзал сув ичида эриб бир зумда
Туз зарраси айласа сафар
Мен сен билан орзуларим ўртасида саргардон бўлиб
Йўқолиш нуқтасига етиб бораман
Сенга эҳтиросим жунун нуқтасида ўтиб кетади
Захминг алақлари атрофи мен учун ватан
Ўзлгимни йўқотдим буткул
Сен орзуларим кўпригисан
Орзуим сен ўзинг
Сен яралиш ҳамда унишсан
Сен қон томчиси ва ҳужайра маржонидан терилган тумор
Сендан бошқа бирор нарса лойиқ эмас вафога
Вафом сенга фақат сенга сенгадир асли
Мана мен сен учун тайёр
Эҳтиросим қасам бўлсин
Дардларимни сақла муқаддас
Ва ё туз зарраси учун ол қаттиқ қасос
Кўзлар ўртасида ришта бошланиб
Боглайди уларни узун ип билан

Ҳалфран Мусабаҳ

«Қизиган темир» туркумидан

Эй Оллоҳим эсласам
Дўстим мени қийнаган кунни...
Қўрқинчли шер каби ҳукм қилар менга
Мен сени даволашни хоҳлайман
Гар баданингни ёндира олсанг илож топарсан
Қимир этма жим бўл ва чида
Чидамлилиқ баҳодирлар хислати эрур
Ё Оллоҳ...
Енг шимариб ўрнидан турди
Олов томон қадам ташлади
Алангадан қизиган темир тамғани олди
Унинг ранги қузғун тили ранги мисоли
Мени куч бирла тиз чўктирди
Қўлида эса ловуллади оловли тамға
Хайҳот менинг танам ловуллаган темирни сезгач
Куйиб ёнди қотиб қолди шишиб кетди
Мен эса фақат дўзах ўтларининг даҳшатини ўйлардим фақат
Ниҳоят қопқора куйинди бўлиб
Холдан тойиб йиқилдим...
Ҳаёт ўзи нега шунақа
Яхши ёмонни фарқ қилмай
Хатто дўстларинг ҳам шунча қийноққа солса
Дўстим мени кечиргил
Шунчаки бир ҳазил бу холос
Мен сени абадий унутмасман

ХОККУЛАР

...

Тўй. Шодиёна..
Қувончларнинг боши бу!
Ё охиргиси...

...

Машина «ғийқ» дер.
«Ғийқ» деб акс-садо қайтар
Қай бир эшиқдан.

...

Пичан ўраман.
Молга овқат бўлади
Шунча гўзаллик.

...

Наҳот ўлди ишқ? —
Телефон жирингласа,
Энтикмади қалб...

...

Мен — масхарабоз.
Кулинг! Кулинг устимдан,
Йўқса — йиғлайман.

...

Йўл сўрадинг сен.
Кўз учида кўрсатдим
Мен кўлсиз соқов.

...

Юдузлар гарди..
Бир замон юдузлар ҳам
Йирик бўларди.

...

Музранг фаввора
Бир сакраб, ўт қўйворди
Қиз юрагига.

...

Тун — узун. Эшит,
Қўрқибми, қўрқитибми
Вовуллайти ит?!

...

Чинор гурс кетди.
Майсалар кифт тутди-ю..
Тиклаёлмади.

...

Айтинг, не учун
«Сомон йўли» ўтмайди
Пойтахт томидан?

...

Зериккан бўлсанг,
Одамга эрк бериб кўр,
Маймунга — қурол.

...

Вақт ҳаммадан зўр.
Экар — Ўрар... Ҳайронман:
Хирмони қайда?

...
«Юринг, — дер қизлар, —
Энди бизни Жокоңда
Бир кўриб кўйсин!»

...
Қизик, ҳатто дев
Мусулмон бўлди охир,
Тирикчилик деб.

...
Шоирни сўкма.
Тарихга кирай десанг,
Китобига чиз.

...
Касбим йўл қуриш.
Қаранг, ҳамма меҳнатим
Оёқ остида.

...
Узоқдан бир боқ;
Жуда мароқли бўлар
Тундаги ёнғин.

...
Дил суймаган ёр, —
На гўшт, на куй, на чирой, —
Чумчуққа ўхшар.

...
Мазза қилардик
Ўтинчи вижжак ясаб,
Арракаш чалса...

...
Ёр кетса — куйдинг,
Лекин қийнамади рашк:
Кўнгиш шунга ғаш.

...
Ёмғирда гап кўп.
Ҳаммасини шеър қилсанг,
Чўкиб ўласан.

...
Қаршимда тўхтаб,
Сигарет тутатди қиз,
Дуд чиқди мендан.

...
Сел босди, э вох,
Айб эски тўғондами,
Миробдами ё?

...
Чарх айлансин, деб,
Илдиз йиғиб-терганин
Совурач япроқ.

...
«...плюс Лайли-дўст!»
Нега ўчириб кетди
Мажнун ўз номин?

Олтмишинчи йилларнинг охири эди, чамамда. «Гулистон» журнали адабиёт бўлимининг мудури шоир Сайёр менга япон шеърятидан таржима қилиб беришни сўраб мурожаат этди. Ишни тезлаштириш учун бўлса керак, ҳатто қўлимга Мацуо Басёнинг тўламини тутқазди. Мен, албатта, Шарқ халқлари адабиётидан озми-кўпми хабардор эдим. Хитойлик Ли Бо-Чжао, Го Мо-Жо каби шоирларнинг шеърлари менинг таржимамда босилиб ҳам чиққанди. Қўшни мамлакатдан келган Шарқ шаббодаси ҳам ёқимли эди. Тез орада Басё хоккулари «Гулистон»да юз кўргазди. Ўқувчиларда яхши таассурот уйғотди шекилли, Миллий университетимиз кафедраларининг бирида хоккуга бағишлаб диплом иши ёзилди. Лекин, бу вақтга келиб, мен унинг муҳокамасига қатнашгани ийманиб қолдим. Чунки хоккудаги фикр гўзаллигини ифода этишга яхшигина интилибман-у, унинг шаклан ўзига хослигини назардан қочириб, тўққиз бўғинли учликлар сифатида тизиб кетаверган эканман. Шеърятда эса шакл ҳам мўътабар нарса. Хокку (хайку) дарҳақиқат уч сатрдан ташкил топган, аслида, биринчи сатр 5 бўғин, иккинчиси 7, учинчиси яна 5 бўғиндан иборат бўлади. Қофияси йўқ. Унинг қиёфасини ушбу машқ кўз ўнгингизда гавдалантириши мумкин:

*Булутли бахтим,
Хокку ҳам сенга ўхшар,
Кулиб-йиғлар у...*

Хокку — ҳали исмини тилга олганимиз мумтоз шоир Мацуо Басёнинг кашфиёти. У 1644-1694 йилларда яшаган. Шоирнинг ўз шогирдлари билан бирга яратган хоккулари етти йирик баёзни ташкил этади. Улардан «Маймуннинг похол ёмғирпўши» деган баёзнинг ўзи эса икки китобдан иборат. Басё ушбу шоирона шаклни ижод этганида японларнинг танка деб аталган ғоят нафис ва гўзал шеърый услубларидан илҳомланган бўлса, ажаб эмас.

...
Ажойиб халқимиз, —
Ўрикни еб бўламиз
Ўралигида.

...
Қамиш тебранар:
«Шакар бўлсам яхшими,
Най бўлсамми?» деб.

...
Она-ер таъмин
Ҳеч ким лойхўрак каби
Билмаса керак.

...
Ёғ доғлар кимдир...
Осмон қулдираб кетди,
Наҳот, у ҳам оч?

...
Ўғри бош қашлар,
Ўзини кутган дорда
Шоирни кўриб.

...
Деворда ўкинч:
«Мен келдим. Кутдим. Кетдим».
Жавоб: «Баттар бўл!».

...
Нур сепар офтоб.
Кимга тегди — тегмади,
Қаёқдан билсин?!

...
— Бойлигим ҳалол, —
Дер Илон, — пойафзалдан
Тежаб йиққанман.

...
Қарға «қав» этди.
Бундан ширин сас бўлмас
Унинг ёрига.

...
Пошнаси борки,
Бўй ўлчашмоқ бефойда
Аёллар билан.

...
— Доносиз, — десам,
— Ўшанақа дейсиз-да, —
Дер қиз оғриниб.

...
Қушлар чарх урар, —
Бир оташ рақс туғилар
Чивин овидан.

...
Давр, сендами айб,
Эркак бўла олмаса
Ҳамма шим кийган?

...
Тавба, киссавур
Илинибди бурнидан,
Қўли қалтираб.

...
Булбуллар-ку йўқ,
Нега сайрамай қўйди
Қурбақалар ҳам?!

...
Оқни кўк деса,
Очни тўқ дейди жарчи...
Қулоқда — тил йўқ.

Танка — «мухтасар қўшиқ» демак. Юқорида мисол сифатида келтирилган машқдан яна бир бора фойдаланиб, танканинг тузилишини бундай ифода этса бўлар:

*Булутли бахтим,
Хокку ҳам сенга ўхшар,
Кулиб-йишлар у.
Гул унар сўнг тиканга
Омухта томчиларган.*

Энди яна хокку мавзуга қайтадиган бўлсак, дастлабки танишувдан кейин 35 йилча муддат ўтгач, менинг ўзим ҳам яна ўша шеърятга юзма-юз туриб қолдим: таржимон эмас, шоир сифатида. Қарздорлик ҳисси юрагимда ғимирлаб юраверган экан, чамамда, энди уни ўз ижодим билан узиш зарурати туғила бошлади. Фикрим ҳам, зикрим ҳам, ҳасратим ҳам, ҳайратим ҳам ўша ўлчов, ўша руҳда бўлаверди. Ниҳоят, кўнгилни оқ қоғозга бўшатгани, кейин ҳосилимни сизнинг эътиборингизга ҳавола қилгани, мана, журъат этдим.

Мен аждодлар билан бўй ўлчашмоқчи эмасман, албатта. Уларнинг шеъряти ҳамма синовлардан ўтган. Қолаверса, сиз билан биз электрлашган ва компьютерлашган, атом ва ракеталашган замоннинг фарзандларимиз. Сатрларимизда мангу ёш она-табиат, фалсафий бўёқлар билан бир қаторда фақат бугунга хос орзу-умидлар, турмуш лавҳалари, фикр юритиш тарзи ўз ифодасини топиши, табиий. Хуллас, халқнинг қадимий нақли билан айтадиган бўлсак, эски мешда етилган янги шароб ўзгача кайф қилиши мумкин. У кайф ўқувчи кайфиятини бузмаса бўлди. Ижод маҳсули эса, қай шаклда бўлишидан қатъи назар, тезкор кунларимизнинг нафасини олисларда жилваланиб турган уфқларга ҳалол етказиб бера олса, шунинг ўзи катта бахт.

Муаллиф

107

...
Кўғирчоқ хурсанд,
Бирга умбалоқ ошиб
Маймун кўлида.

...
Мавж урар дарё.
Бу — физика, дер кўрган,
Ичган дер: — Кимё!

...
Тепсанг — тўпни теп:
Арз-дод қилмай, у мағрур
Ҳаволаб кетар.

...
Бесадо фиғон:
«Ҳамма фалокатларнинг
Онаси — ёлғон!»

...
Бу не махражки,
«Жаноб» бор, «олий» ҳам бор,
«Олижаноб» йўқ...

...
Булут: — Ёғайми,
Ёғмайми ё, — дегунча
Баҳор ҳам ўтди.

...
Соҳил. Мевазор.
Тўлқин бўтқа пиширар,
Илдизни ювиб.

...
«Кўраман» депти.
«Яхши кўрсин, дейди қиз,
Кейин — кўраминз...»

...
Булоқ кўз очди.
Ўша-ўша, у кўзга
Қум сочар ҳаёт.

...
Чайқовчи чорлар:
— «Озода»га билет бор
Ўз баҳосида!

...
Дунёда бахт йўқ?
Бекор гап: бахт бўлмаса,
Нима бор ўзи?

...
Порахўр яйрар:
— Солиқ ҳам олмайди, деб,
Давлатим мендан.

...
Олчадан — қиём,
Лойдан — хуштак, дейдилар.
Хўш. хуштакдан-чи?

...
Тавба... «Дунёда
Фақат битга гўзал бор»,
Дер ҳатто қизлар.

...
Ақлли бўлсак,
Кафтда тутардилар-ку,
Китобга ўхшаб...

...
Ой юз яширди, —
Яна кўзи тушдими
Ўпишганларга?

...
Чувалчанг аввал
Калла ясаб оларди,
Суяги бўлса.

...
Инсон — бебаҳо.
Яхши яшаши мумкин
Ўзини сотиб.

...
Совун кўпирди.
Кўпирди, хўп кўпирди
Ва адо бўлди.

...
Уммон наздида
Жавоҳир ҳам, кема ҳам,
Инсон ҳам — ахлат.

...
«Пул — кўприк», дейсиз.
Наҳот ажратмоқ учун
Қурилар кўприк?

...
Кафтимиз очиқ:
Ёшлиқда бахт тилаймиз,
Қариганда — вақт.

...
У ҳам сув эди.
Ҳовузга қопқоқ бўлди,
Музга айланиб.

...
Тухум ер олим,
Келажак таъмин билмоқ
Иштиёқда.

...
Дастурхонинг бўш,
Уни қуршаган дўстлар
Ноз-неъматингдир.

...
Юрак «шув» этди
Мевали боғимизни
Ёв мақтаган чоғ.

...
Хотира — вазмин.
Юклаш мумкинмас, э воҳ,
Уни бировга.

...
Саҳна қоронғи.
Артисти йиғлаётган,
Қаҳрамонми ё?!

Ғулом Зафарий: Ғаолият . Қисмат

XX аср бошида вояга етган ўзбек зиёлилари ижтимоий тараққиёт ва ҳуррият жиҳатдан мудроқ босиб ётган халқни истибдод ва ғафлат уйқусидан уйғотиш учун мисли кўрилмаган ғайрат ва шижоат кўрсатдилар. Улар маориф тизимидан тортиб, ижтимоий-сиёсий тизимгача барчасини ислоҳ қилиб, жамиятни мутлоқо янги ҳаёт оқимиға солишға ҳаракат қилдилар. Мустамлака исканжасидан қутулиш йўлларини изладилар.

Шарқ ва Ғарб маданияти ютуқларини тамсил қилиб, халқимизни дунёдаги тараққий ётган эллар сафига қўшмоқ учун жон куйдирдилар. Шу боис, ўзбек миллий тарихида бу зотлар «жадиллар», улар ҳаракати «жадидчилик» деб ном олди.

Жадидлар Туркистон, Бухоро амирилиги ва Хива хонлиги ҳудудларида дастлаб мактаб-мадраса, сўнг ижтимоий-сиёсий тизимда ислохотлар ўтказишни мақсад қилдилар ва бир қадар бунга эришдилар ҳам. Бу ҳаракатда Мунавварқори Абдурашидхонов, Маҳмудхўжа Бехбудий, Мукамил Бурҳонов, Абдурауф Фитрат, Мусо Сайиджонов, Исломхўжа, Полвонниёз Юсупов, Ашурали Зоҳирий, Обиджон Маҳмудов, Саидносир Миржалилов, Мулла Бекжон Раҳмон ва бошқалар қизгин иш олиб бордилар.

Жадидчилик мумтоз адабиёт аъёналаридан воз кечмаган ҳолда, ижтимоий мавзуларда қалам тебратувчи, ватан ва халқ тақдири учун жон куйдирувчи, янги ижодий йўналишдаги шоир, ёзувчи, драматург, журналист, жамоат ходимларини, санъаткор ва санъат аҳлини, томошабинлар оммасини тарбиялаб вояга етказди. Абдулла Қодирий, Чўлпон, Фитрат, Ҳожи Муъин ибн Шукрулло, Тавалло, Абдулла Бадрий, Нусратилло Қудратилло — Миллий, Иброҳим Даврон, Сиддиқий, Сирожиддин Сидқий, Ҳамза, Элбек, Мирмулла ва Мирмуҳсин Шермуҳаммад, Маннон Уйғур каби шоиру адиблар, рассомлар, санъаткорлар етишиб чиқди.

Жадид адабиёти, санъати намояндalари орасида шоир, драматург, режиссёр, педагог, музикашунос ва замондошлари таъбири билан айтганда, композитор Ғулом Зафарийнинг ўрни алоҳида бўлган. Сабаби, ҳозирги кунда «Миллий уйғониш даври» деб аталаётган XX аср бошида бўй кўрсатган сиймолар каби бир неча соҳанинг юкини торти, жадидчилик мафқурасини тараннум этди. Бу унинг 20 йиллар матбуотда эълон қилинган асарларида аниқ сезилади. Айниқса: ўз даврида катта шов-шувларға сабаб бўлган «Ҳалима» операси (ўша давр атамаси) миллий театр тарихида ҳодиса ҳисоблани ва мутлақо янги жанр — музикали драма жанрини бошлаб берди.

Ғулом Зафарийнинг қачон, қаерда туғилгани ҳақида турли фикрлар мавжуд. Биз унинг ҳаёти ва фаолиятини ёритишда музокараға киришмай, бевосита, ижодкорнинг қизи Сиддиқа Ғуломова, шоир ижодининг илк тадқиқотчиси, рус хитойшунос олими Б.А. Пестовский, Фитрат, Чўлпон, Қажом Рамазон хотира ва мақолаларига суяндиқ, шунингдек, Ўзбекистон миллий хавфсизлиги хизмати архивидаги Ғулом Зафарий «иш»ларида келтирилган маълумотлардан фойдаландик.

Айтиб ўтилган манбаларга қараганда, Фулом Зафарий 1889 йилда Тошкент шахрининг Каттабоғ маҳалласида, мисгар Музаффар уста ва Файзибиби оиласида дунёга келди. Дастлаб эски мактабда, сўнг, 1912 йилгача Хўжа Аҳмад мадрасасида (бошқа манбада «Кўқалдош») таҳсил олди. Рус-тузем мактабида ўқиди. Кейин Ўшга бориб, усули жадид мактаби очиб, ўқитувчилик қилди.

1914 йилда Тошкентга қайтиб келиб, «Турон» труппасини ташкил этишда фаол қатнашди. Кекса санъаткор Абдурахмон Акбаров «Турон» труппаси ташкилий мажлисининг иккинчиси Фулом Зафарийнинг Камолондаги боғида ўтганини аятади.

Фулом Зафарий труппада артистлик билан бир қаторда, сахна ашёларини ясовчи уста-бутафор, айрим вақтларда ўз сўзи билан айтганда, «режиссёр ва режиссёр ёрдамчиси бўлган». Буни атоқли санъаткор Музаффар Мухамедов ҳам тасдиқлаб: «Фулом Зафарий... ўзининг ёзган асар ва асарчаларига қисман режиссиёрлик қилишга, ашула ўргатишга, хусусан, театр сунъий ашёларини ясашга маҳорати бор эди. Бу ажойиб, девдай одам бирон жойда муаллимлик қилса керак», деб ёзган эди, ўз хотирасида.

Фулом Зафарий «Турон» труппасида ишлар экан, жадидчилик ҳаракатига фаол аралашади. Жамият олға сурган гоёларни амалга ошириб автономияга эга бўлиш, уни ҳимоя қилиш учун тарғибот ишларини олиб боради. У ўз жавобларида жамият фаолияти ҳақида шундай дейди: «Жамиятни(нг)мақсади менга маълум бўлгонлари шулар эдики, бу жамият элни тараққий ва маданият томон бошлаш ва онгли синф орқали элга маданият тарқатиш. Ўқиш ишларида қўлдан келганча, мактабларга ёрдам бериш эди, ҳам театру йўли билан элни(нг)савиясини ошириш эдики, бу биринчи галдаги иш ва сармоя тўплай олиш эди...Шу жамиятда мен 1919 йилгача театру тўдасида иштирок этиб келдим».

1917 йилнинг иккинчи ярмидан бошлаб «Ишчилар дунёси» журналида ишлади.

Адиб 1916-18 йилларда жадид оқимининг садоқатли вакили сифатида ўзбек халқини хоби-гафлатдан уйғотишга интилди ва тараққиётга чорлади. Унинг «Садоий Фарғона», «Ойина» наشرларида босилган «Жаҳолатдағиз», «Ҳолимиз» шеърларида халқни тараққиётга ундаш жўш урса, «Ишчилар дунёси» журналида босилган шеър ва ҳикояларида ёш Туркистон мухтор жумҳуриятини асрашга даъват яққол сезилади. Ҳикояларида қонга ботирилган мухторият манзаралари жонли гавдалантирилади. Унинг «Миллий муҳорабадан бир лавҳа» ҳикояси Фозилбек Отабекнинг «Дукчи эшон» китобидаги «Ўликфурушлар» бобидаги манзарани эслатиб юборади.

Жадидлар мухторият қонга ботирилгач, яширин фаолиятга ўтадилар. Айримлар фирқа сафига кирадилар. Фулом Зафарий ҳам кўмфирқага аъзо бўлади (1919-1924) ва гуруҳбозликда айбланиб, фирқадан чиқарилади. Бунинг сабабини адибнинг ўзи қуйидагича шарҳлайди: «январ воқеасида болшевиклар (билан) бирга эдим. (1919 йил Осипов воқеаси назарда тутилмоқда — С.А.) Ҳам шул чоқлардаги баъзи тўпалангларга қарши дружиналар бўлса ҳам зиёлилардан, бир қанча болшевик тарафдорларидан ҳам фахрий қуролик қоровуллар бор эди. Жумладан қурол беришчи ўшал чоқдаги болшевиклар бошлиғи Тоболин эди. Худди январ воқеаси бўлатургон кунни эс-эрлар томонидан қуролларимиз топширилиши талаб қилинди. Шунда мен эски шахар штабига қуролсиз бордим-да, қуролим уйимда сақланиб қолди (дедим). Унда қурол олиш кўмиссияси Саъдулла Турсунхўжаев ҳам Илҳом Иномовлар эди. Низомиддин Хўжаевга сўйладим». Унинг гуруҳбозлиги атиги шунда. Аммо Фулом Зафарий болшевикларнинг октябр тўнтаришигача вояга етган зиёлилардан воз кечиш ҳақидаги гапларидан беҳабар эди. Шунга қарамай, у январ воқеаси ҳақида бир сахна асари ёзмоқни ният қилади: «Яқинда (32-йилда) январ ҳақида бир пьеса ёзмоқчи эдим. Бир бола (отини унутдим) ёзган экан, 12 август кунни унинг билан ўлтуруб юқорида кўрсатганим ерларни унинг пьесасига киритмоқ эдим. 11 августда қамоққа олиниб қолдим».

Фулом Зафарий «Турон» труппасида ишлар экан, сахна адабиёти ва музыка сирларини ўрганишга аҳд қилади. 1914 йилда ёзган илк асари «Бахтсиз шогирд»дан кейин ўтган тўрт йил мобайнида (1917-1918 йилларда «Ишчилар дунёси» журналида бўлим мудири бўлиб ишлаш чоғида ёзган шеър ва ҳикоялари мустасно) ҳеч нарса ёзмайди. Ўзининг билимини чархлаш мақсадида «Чигатой гурунги»га аъзо бўлади. Мен, — дейди у сўроғда, — театр адабиёти ёзишда ҳавасим орқасида шул тўдага иштирок этиб юрдим. Менда театру тузишда кўпроқ мусиқани ислоҳ этишда, уни сахна учун яроқлиқ қилиш ҳаваси бор эди. Шул мақсадимни юзага чиқаришда тўдани(нг) диққатини жалб қилмоқ бўлдим. Бу ҳақда фақат Фитрат бир қанча ёрдам...» берди дейди.

Тўда аъзоларининг айримлари билан келиша олмагач, гурунгдан чиқиб кетади. 1919 йил октябрда М.Уйғур, Б.Аъламов, А.Ҳидоятлов, М.Қориева ва бошқалар билан бирга «Шарқ» газетасининг таркибида Оқтуба фронтга боради. Қайтгач, 1921 йилгача «Турк РОСТА»газетасининг эски шахар бўлимида мудар бўлиб ишлайди. Аммо «Уламо» жамияти ҳақида танқидий хабар эълон қилгани учун ЧК томонидан қамоққа олинади, бирок айбсиз топилиб тезда озод қилинади.

1921-1923 йилларда Фитрат ва Қори Йўлдош Пўлатов таклифи билан Бухорога

бориб, музыка техникумида мудир муовини бўлиб ишлайди. Агар сўроқдаги гаплар ҳақиқат бўлса, у яна бир вазифани бажаради. Фитрат ва Ф.Хўжаев топшириги билан амир хазинасини излайди. У ўз фаолияти ҳақида шундай дейди: «Мен мактабда миллий оҳанг ва куйларни яратдим ва улар ёрдамида аҳолида миллатчилик туйғуларини уйғотишга эришдим, иккинчидан, ёшларнинг онгига миллий ватанпарварликни юқтирдим. Бундан ташқари, баъзан Файзулла Хўжаев ва Фитратнинг менинг вазифамга кирмаган топшириқларини бажарар эдим. Масалан, 1922 йил ёзда мен бир гуруҳ ишончли одамлар билан бирга амирнинг темир сандиғини (сейф) топиб, шовқинсиз очиб, ичидагини тезда йўқ қилдик. Мен топиб очган темир сандиқдан олти сандиқ (қоса) олтин ва икки сандиқ (қоса) турли қимматбаҳо тошлар ҳам бриллиантлар, шулардан бир неча донаси кабутар тухумидек бўлиб, ҳар бири 40-50 карат эди».

Алиб 1923 йил ёзда Бухородан қайтиб келиб, халқ маориф кўмиссарлиги «Билим кенгаши»нинг «Санъат шўроси»да раис вазифасида, театрда, 1924 йилда «Учкун» мактабида муаллим ва ўзбек давлат киносиди директор муовини вазифасида ишлайди. 1926 йилда Тошкент музыка техникумига директор этиб тайинланади. Аммо бу ерда узоқ ишламайди. 1927 йилда Маориф кўмиссари Назир Инояттов таклифи билан «Термиз муаллимлар тайёрлаш курси»га мудир этиб юборилади. Унинг музыка техникумидан бирдан Термизга юборилиши бир оз ғалат туюлади. У ердан қайтарилиши ва ишсиз қолиш ундан ҳам ғайри табиий.

Аммо, биз, 1929, 1930, 1937 ва 40 йилларда қамалган кишиларнинг «Жиноий иши»га назар ташласак, улар учун эркинликда юрган чоғларида юмалоқ хатлар ёзилиб, материал тўпланганига иқдор бўламиз. Буни ўша пайтда раҳбар бўлган Акмал Икромов ҳам, Файзулла Хўжаев ҳам яхши билишган. Шу боис, ўзбек зиёлиларини асраб қолиш учун гоҳ Масков, гоҳ Самарқанд, гоҳ Термизга, гоҳ Кўқонга ишга жўнатишган. Фулом Зафарийнинг Термизга юборилишига ҳам шу сабаб бўлса керак, деб ўйлаймиз. «1927 йил охирида Акмал Икромов Термизга келди, — дейди Фулом Зафарий. — У, жумладан, мен билан ҳам учрашди. Бўлажак муаллимларни қандай тайёрлаётганим билан танишиб, суҳбатлашди. Мен суҳбат жараёнида Акмал Икромов ишимдан қониқиш ҳосил қилмаётганини пайқадим...Орадан кўп ўтмай Тошкентга чақириб олиндим ва ишсиз қолдим».

Фулом Зафарий 1928 йилда Тошкентга қайтиб келгач, ўзи хоҳлаган идоралардан иш топа олмайди. Сабаби Шоҳид Эсон Мусаев ва Наримонов техникуми ўқитувчилари устидан бошланган жараён ҳали тинмаган, Фитрат, Чўлпон, Қодирий атрофида ҳам уйдирмалар пайдо бўлаётгани маълум эди. Дўсти Абдулла Қодирийнинг 1926 йилда қамалиши, онасининг кўзда ёш билан ёзган аризасини ГПУга олиб бориб, ўртоғининг қутулишига ёрдам беришини сўрагани, «ариза»ни олиб борганида ГПУ ходимининг яхдек қарашини, унинг ким эканлигини сўраб-суриштириши ҳамон хотирасида эди. Орадан икки йил ўтса-да, Қодирий эркинликда бўлса-да, эшитилаётган шивир-шивирлар ва, ниҳоят, Шоҳид Эсоннинг қамоққа олиниши уни эҳтиёткорликка ундар, олдига қатор-қатор жавоби мавҳум саволлар кўяр эди. Баъзан, наҳот Акмал бу воқеалардан беҳабар бўлса, деган фикр кўнглидан ўтарди. Ҳеч кимга гап бермайдиган оғайнисини Фози Юнусни сафарга жўнатиб, орқаваротдан фирқадан ўчиришлари яна ҳам ўйга толдирар, уни тамом қуролсизлантирарди.

Давлатнинг асосий мафқуравий раҳбари муаллимлар суд жараёнидан беҳабар қолиши мумкин эмасди. Сиёсий идора юзаки бўлса-да, уларга ахборот берарди. Бинобарин, Фулом Зафарийнинг ишсиз қолишида ҳам бир маъно бор эди. Чўлпон Масков, сўнг Фарғонада яшайди. Асарлари бирин-кетин сирли тарзда ўғирланади. Фулом Зафарий Термизда яшаб турган чоғида «Кетмон чопди», «Қора кунлар», «Тилак» (пьеса) умум ҳисобда бешта поэма ёзади. Аммо «Тилак»дан бошқаси ёруғлик кўрмай қолиб кетади.

Алиб бир неча марта маориф кўмиссарлигига мурожаат қилади. Н.Инояттий ўрнига қўйилган М.Рамздан садо чиқмайди. Шундан сўнг 1929 йилда Муҳиддин қори Ёқубов, Миршоҳид Мирозиллов билан бирга Кўқон шаҳрига, театрнинг репертуарини яхшилаш, иқтисодини кўтариш учун юборилади. Театрда режиссёр муовини вазифасини бажаради. Бироқ театрни иқтисодий жиҳатдан кўтариб бўлмаслиги сезилгач, жамоани тарқатиш кўмиссиясида ишлайди. Аммо ижодий жамоанинг асосини сақлаб қолиш учун шаҳар фирқа клубида театр тўрагаги тузиб, раҳбарлик қилади.

1929 йил 25 октябрда Самарқандда очилган Музыка институтига директор муовини ва ўқув бўлими мудирини этиб тайинланади. «Мен келган чоғда Муסיқий институтда, — деб ёзади Фулом Зафарий, — муаллим бўлиб ишловчи Абдураҳмон Умаров (бул киши институтни ташкил қилинғондан бошлаб бўлғон, сўнг Миронов келиб унга директорлик топширилғон. Унгача Умаров муваққат директорлик вазифасини кўтариб турғон). Ман, Юсуф Харратов (бу ҳам биринчи ташкил даврдан), Абдуқодир

найчи Исмоиловдан, Отажалол (1929 йилда ўлгон), сўнг хивалик бир муаллим бўлгон (номини унутдим). Мен келмасдан илгари Хивага кетиб қолгон». 1932 йилда Миронов билан келиша олмай, Музыка институтидан бўшайди. Бу воқеани музикашуноснинг ўзи шундай шарҳлайди: «Ман институтдан Миронов билан келиша олмай чиқдим. Шунда икки кундан кўпроқ талабаларни кучига қарамай илмий текшириш ишлари билан кўпроқ овора қилмоқ бўлди. Мен эса уларга: 1) Лозим бўлган фанлардан керагича беролмай туриб, уларни қийнаш керак эмас, фикрида эдим; 2) Талабаларни Шарқ ва Ғарб музикасидан тамом, тўла равишда маълумотлик қилиб шулар орқали замоний мусиқий тузиш имкониятин тўғри бериш учун тиришардим; 3) Талабаларни фирқа — шўро тузилишлари билан таништириб, мактабда мавжуд камсўмуллар учун ячеёка ва союз аъзолари учун гуруҳқўмлар ташкил этмоқ бўлгонимда бунга Миронов қарши бўлиб, «талабалар сўнг ўқушга қарамай фақат мажлислар билан овора бўлиб қоладур» деган фикрда эди. Мана шу йўлларда кўпроқ тортишмиш мен билан Миронов орасида кучлик эди. Мен охири 31 йилда, ноябрь ойида ариза бериб чиқмоқ бўлдим. Миронов эса, мени аризам билан чиқишимдан ҳуркиб бўлса керак, ишига совуқ қаради, деб мактаб шўросига қўйиб, қарор билан чиқарди. Мен ҳар ҳолда у ердан қутулгонимга хурсанд бўлдим».

Ғулوم Зафарийнинг ишдан кетишига фақат булар эмас, яна бошқа теран сабаблар бор эди. Миронов миллий музыка талабларини, умуман профессионал музыка талабларини яхши билмас эди. У атиги ҳаваскор этнограф эди, холос. Бу фикрни ўз вақтида санъат бошқармаси раисининг ўринбосари бўлган Б.Қориева ҳам тасдиқлаб, «Миронов ва Успенский... моҳиятан композитор-музикачи эмас, этнограф эдилар» дейди. Миронов, аслида, чор полиция жандармериясида ишлаган киши бўлиб, миллий мусиқа билан ҳаваскор сифатида, очиги болшовойларнинг тажовузидан қутулиш учунгина шуғулланар эди. («Қиргин даврида» у ҳам бир муддат қамалди.) Шу боис, Миронов ва ўзбек мусиқа билимдонлари ўртасида келишмовчилик, тортишув бўлиши табиий эди. Бинобарин, Ғулум Зафарийни кетказишдан мақсад бир томондан ўз айбини ёпиш эди. Шунинг учун у институт илмий кенгашининг «Зафарий ўз вазифасини удалай олмаяпти» деган қарори орқали 1931 йил ноябр ойида ишдан бўшатади.

Ишнинг бундай тугашини Зафарий бир йил олдин юракдан ҳис қилган эди. Ҳатто содир бўлаётган сиёсий воқеалардан хавфсирарди. Адиб Саид Ахрорий қуйидаги воқеани эслайди: «1930 йилнинг октябр охирларинда мен билан Ғулум Зафарий (эски ёзувчилардан) Чўлпоннинг ҳовлисида ўлтурушқон эдик. Ғулум Зафарий: «Боту ҳам Ромизларнинг қамалиши натижасида Икромовнинг кайфи анча бузулгон бўлса керак. Аҳтимол ўзини ҳам ишдан олорлар, чунким, унинг бутун қанотлари аксилҳаракатчи бўлиб чиқарлар» мазмунида сўз очди. Чўлпон унга қуйидагича жавоб берди:

— Ёқинда мен Фитратникида бўлдим. Ул ҳам бу тўғрида Файзулла Хўжа билан сўзлашган экан. Файзулла қуйидогича жавоб берган:

— Акмал унча ҳам аҳмоқ эмас. Ўзини ўрнида тутишго ақли жуда яхши етади, ул ҳам менга ўхшаб бошқа ёр-ошноларини тутиб берса, албатта, ўрнида қолади».

Кўриниб турибдики «Наркомпрос» жараёни бошланганидан ўзбек адибларининг барчаси, ҳатто арбоблар Акмал Икромов ва Файзулла Хўжаев ҳам талотум ҳолга тушган. Акс ҳолда, Хўжаев «менга ўхшаб ёр-ошноларини тутиб берса, албатта, ўрнида қолади», деган дарғазаб кесатиқни қилмас эди. Ана шуларни эслаган Зафарий «қутулгонига хурсанд» бўлади. Аммо...

Ғулум Зафарий ишдан бўшагач, бир неча ой бекор қолади. Сўнг, 1932 йил ёзда Акмал Икромовга мурожаат қилади. «1932 йил ёзда мени Акмал Икромовнинг ўзи кутиб олди ва унинг таклифи бўйича ишга киришмоғимни буюрди. Акмал Икромовни таклифи билан М.Кга бориб ташкилий бўлим мудирига учрашдим», дейди Ғулум Зафарий. Шундан сўнг Марказқўм ташкилий бўлимнинг мудирини Бобоев унга дарҳол Урта Оисё драматургия қўмитасига маслаҳатчи вазифасида ишлаш учун йўлланма беради. Аммо бу ерда узоқ ишлаш унга насиб этмайди.

Шу йил 12 август кунини у Самарқандда яшаб турган Юсуфбой маҳалласидаги № 32 ҳовлида тинтув ўтказилиб, қамоққа олинади. Уйда кекса онаси Файзибиби, 21 яшар хотини Ҳалима, уч нафар гўдаги билан чирқираб қолади.

Адибга ГПУ ходимлари томонидан «собик «Миллий иттиҳод» аъзоси, аксилинқилобий-миллатчилик ишларида тажрибадор, Амиров томонидан тузилган аксилинқилобий гуруҳ аъзоси, Сулаймон Амиров ва Баҳром Иброҳимовдан иборат тор доирадаги суҳбатларда замондош ёшларнинг қўрқоқлиги устидан кулган, Зафарий Амиров олиб келган талабаларни аксилинқилобий ишловдан ўтказган. Музыка институтини ижтимоий бегона унсурлар билан тўлдирган, ўқувчилар ўртасида пантуркизм ғояларини сингдирган», деган айб қўйилади.

Хўш, Фулом Зафарийга кўйилган бу айбларнинг замини борми? Воқеалар силсиласига назар ташлайлик. Фулом Зафарий Самарқандга Музика институтига келгач, кадрдони Чўлпон билан учрашади. Унинг Чўлпон билан қачон ва қаерда танишгани номаълум. Улар ўртасидаги тафовут саккиз ёшни ташкил қилади. Тахминимизча, Зафарий Чўлпон билан Тошкентда, «Садойи Туркистон» газетасида ёки театрда танишган бўлса керак. Ўртадаги тафовутга қарамай, улар қалин дўст эдилар. Андижонда, Чўлпоннинг уйида кўп бўлган, бунини 1985 йилда Фоиқа ая ҳам таъкидлаб, «Халима» пьесасидаги «Сайра булбулим», деб бошланувчи қўшиқни Чўлпон ёзиб берганини айтган эдилар. Бинобарин, икки дўст бир шаҳарда яшаб, учрашмаслиги мумкин эмас эди.

Самарқандга турли жойлардан келиб, ҳар хил илм даргоҳларида таълим олаётган талабалар ҳам кўп эди. Чўлпон эса улар сифинувчи илоҳга айланган эди. Шу боис улар иложи борича Чўлпон, Боту ва Фулом Зафарий билан алоқа ўрнатишга интилар эдилар. Туркистондан келиб, қишлоқ хўжалик техникумида ўзбек тили ва адабиётидан дарс берувчи Сулаймон Амиров ўзига ўхшаган ўқитувчилар билан, хусусан ака-ука Алимбек ва Ҳамид Қодиров, Баҳром Иброҳимов (Йўқсул), Муҳаммаджон Собиров, Мулла Раҳмонқул Жумановлар билан улфат тутинади.

Сулаймон Амиров «дўстлари» билан бир неча бор Чўлпон ва Фулом Зафарий уйда бўлади, улар билан суҳбатлашади. У Чўлпон ва Ботунинг миллий руҳдаги шеърларини ёддан билади ва ошна-оғайнилари, талабалар орасида ўқиб беради. Бу Чўлпон ва Фулом Зафарий ортидан кўйилган ГПУ ходимлари томонидан доимо қайд этилиб, ўз хўжаларига етказиб турилади. Миллий руҳда ўтадиган «гап»ларда икки дўст, икки адиб иштирок этмаса-да, аммо уларнинг руҳи, ижоди улар билан бирга эди. Шу боис, Фулом Зафарий Сулаймон Амиров гуруҳи аъзоларига алоқадорликда гумон қилиниб қамоққа олинади. Тергов материалларида адибни бирон жиноятда айбловчи ашёвий далилнинг ўзи йўқ. Барча гап-сўзлар Амиров ва унинг шериклари ҳақида бораётгандек туюлса-да, бироқ, иш асосан Фулом Зафарийни абгор қилишга қаратилгани аниқ кўринади. Сабаби, терговчининг қисқа саволлари заминида адибнинг 1917-1919 йиллардаги фаолияти, Музика институтидagi ишлари хусусида ахборотлар тўплангани яққол сезилади.

Терговчи унинг уйига кимлар келганини билиб туриб, атайлаб суриштиради. 1932 йил 25 сентябрда ўтказилган сўроқда у қуйидагича кўрсатма беради: «Ўтган сафардаги сўроққа мен Баҳром Иброҳимов билан қизимнинг тўй куни танишганимни айтган эдим. Ана шундан кейин у менинг уйимда бўлмади. Мен ҳозир кичкина тузатиш қилмоқчиман. Бир куни сайр қилиб юриб, 6-камерадаги бир маҳбусни кўриб қолдим, фақат унга сайр учун рухсат берилган бўлса керак. Мен уни кўриб, тахминан шу йил февралда уйимга кеч қайтиб келгач, уйимда шу киши билан Баҳром Иброҳимовни учратдим. Мен бу кишининг исми ва фамилиясини шу кунгача билмайман. Ўша куни кечқурун улар менинг уйимда тахминан бир соатча бўлиб, чой ичиб, кетишди. Суҳбатимиз умумий гаплардан иборат эди. Кейин мен Баҳром қизиқаётган Саъдий ҳақида гаплашдим. Менинг фикримча, Иброҳимов Саъдий асарлари ва шахси билан қизиқарди, билмайман, у баъзан менга бу ҳақда гапирмас эди. Ўша куни кечқурун Иброҳимов мендан татар ёзувчиси Бабичнинг китобини олиб, уйимда ўзини қизиқтирган жойларини, Саъдийни танқид қилган ўринларини кўчириб олди. Ушбу воқеадан кейин Иброҳимов уйимга келганини билмайман».

Баҳром Иброҳимовнинг Абдураҳмон Саъдий ижоди билан қизиқиши бир баҳона эди. Унга асосан Зафарийнинг кутубхонаси, қўлёзмалари, ўй-фикрлари, асарлари, Чўлпон билан муносабати мухимроқ эди. Акс ҳолда эркак киши йўқ уйга 30-йиллар шароитида икки бегона эркакнинг кечқурун кириб бориши ғайри табиий ҳол эди. У вақтни ганимат билиб, Зафарий кутубхонасини титиб чиққан кўринади. Акс ҳолда, Бабичнинг китобини сўраши, ундан кўчирма олиши юмшоқ қилиб айтганда, ноўрин эди.

Сулаймон Амиров 1932 йил 19 ноябр кўрсатмасида «Мен Фулом Зафарийнинг уйда атиги бир марта бўлдим. Мен билан бирга Баҳром Иброҳимов бор эди. Биз борган пайтимизда унинг уйда бизга номаълум аёл бор экан. Биз Фулом Зафарий билан нима ҳақда гаплашганимизни эслай олмайман, чунки хотирам ёмон. Мен Зафарийни кўпинча Чўлпоннинг уйда кўрар эдим. Кейингисининг уйдан кетганимча Баҳром Иброҳимов билан бирга кўп бўлар эдим. Чўлпон ўзининг аксилшўро сажиядаги шеърларини бизга ўқиб берар эди. Айнан қандай шеърлар эканлигини ҳозир эслай олмайман. Ушбу учрашувлар пайтида, аниқроғи шеър ўқиганда бегоналар бўлмасди. Мен, Баҳром Иброҳимов, Фулом Зафарий ва Чўлпоннинг ўзи бўлар эди. Бир куни Чўлпоннинг уйига яқинлашганимизда, Чўлпоннинг уйдан Неъмат Хонкелдиев ва Ражабов чиқиб кетаётганини кўрдим. Чўлпон кўпинча Ўрта Осиёда яшаб бўлмай қолди, деб Масковга кетишга

Фулом Зафарий сафдошлари ва шогирдлари орасида

тайёргарлик кўрарди ва буюк рус шовинизмаси кучайиб кетаётганига ишора қилганини хотирлайман. Фулом Зафарийни Чўлпоннинг уйида бир марта кўрдим», дейди. Сўроқда С.Амировнинг ҳамшаҳар «дўст»и Муҳаммадjon Собиров С.Амировнинг қуйидаги гапларини айтади: «Фулом Зафарий тўғрисида унинг ақлли, турмушни билатургон, қийматли киши эканлигини гапириб, мақтаб юрарди. Сўнгги вақтда Фулом Зафарий меникига бир неча кишилар бирлан борганлигини, ҳам Фулом Зафарийнинг уйидаги хотунлари-қизлари бирлан қилгон алоқаси тўғрисида гапириб, Фулом Зафарийнинг ўзи маънолиқ, ёқимли, бундай турмуш қуриш мумкин эмас, дер эди.

Ундан бошқа 30 йили Фулом Зафарийникига зиёлилар — Чўлпон ва бошқалар боришиб, мажлис қилишларини гапириб, энди, ҳатто бир куни эски шаҳарда Амиров билан кетибётқонимизда Чўлпоннинг хотунига учраб, Чўлпоннинг Фулом Зафарийнинг уйига кетганини гапириб эди».

Ҳ.Қодиров эса, Амировнинг сўзини қайтариб шундай дейди: «Масалан, қайси бир йили (эсимда йўқ) Самарқандга Туркиядан, Озарбайжондан Чўбонзода, Исмоил Ҳикмат ва бошқа ёзувчилар келганда булар Охунбобоев бирлан Собир Қодиров ҳам Носир Саидийлар билан бирга Самарқанднинг бир боғига чиқиб, яширингина мажлислари бўлгон ва шул мажлисдан сўнг уларнинг олдиргон расми «Маориф ва ўқитғувчи» журналида босилиб чиққан деб уларнинг расмларини манга кўрсатиб Охунбобоевнинг шул ташкилотга аъзо эканлигини гапирган эди.

Шундан бошқа бул ташкилотнинг аъзолари қилиб Вадуд Маҳмудийни, Ботуни ҳам Чўлпонларни кўрсатиб эди, ҳам Ботунинг қуйидаги шеърини ўқуб берган эди:

*«Осий манми, кўкрагимда қайнагон куч амрига
Бўйсунуб, ёв бахтини чўлларда сарсон айласам?»*

Терговчилар Собиров ва Ҳ.Қодировларнинг кўрсатмаси билан Фулом Зафарийни ҳам, ҳатто шўро ҳукуматининг салоқатли, ўз кишиси бўлган, содда Охунбобоевни ҳам махфий ташкилот аъзосига айлантирмоқчи бўлганлари кўзга яққол ташланади. Бундан ташқари, ўша қамоқхонада Фулом Зафарий сайр чоғида кўриб танимаган киши Собиров бўлиб чиқади. Фулом Зафарий айбланган гуруҳдаги саккиз киши орасида ёшгина шоир Миртемир ҳам бор эди. Унинг 1932 йил 31 декабрдаги сўроққа берган жавоблари ҳақиқий манзарани намойиш этади.

«Кунлардан бир куни мен Собировнинг уйига бордим, — дейди Миртемир. — У йўқлигида Собиров пиджагининг чўнтагида бир пачка қоғоз борлигини кўрдим. Бу қоғозларни олиб ўқидим. Улар ГПУга ёзилган эди. Унда мен, Малик Жунаев ҳақида, ўтган «гап»имиз баён қилинган эди.

Собиров хатни ўқиб турган пайтимда келиб қолиб, менга ёпишиб, бу ҳужжатларни қайтариб беришимни илтимос қилди. Мен унга қайтариб бериб, ҳозир, ГПУга ўзим бориб барча воқеани маълум қиламан, дедим. Лекин Собиров ГПУга бормаслигимни илтимос қилиб «агар борсанг, ҳаммамизга ёмон бўлади», деди ва у энди ҳеч қачон ГПУга меним ҳақимда ҳеч нарса ёзмасликка ваъда бериб, Собиров менинг кўз олдимда ўзини ГПУходими сифатида фош қилиб қўйди».

Аён бўляптики, Фулом Зафарий ва Чўлпону Ботуга чоҳ қазиганларнинг бири ўша пайтдаёқ фош бўлган, иккинчиси эса, янада мудҳишроқ вазифани бажариш учун хорижга чиқиб кетган эди...

Зафарий билан қамалганларнинг орасида фақат М.Собировгина озод қилинган... Қолганлар турли муддатга қамалган эдилар.

Кўриниб турибдики, «гап» ҳам, тутқинликдаги сайил ҳам бир баҳона. Мақсад Зафарийни ва ёшларга миллий руҳ берувчиларни йўқ этиш. Терговчи ҳам гоҳ гуруҳ ҳақида, гоҳ Музика институти ҳақида савол беради. Чўлпоннинг таъсирини сўрайди. «Чўлпон таъсири менда бўлганини ўзим сезмайман, чунки менда ҳам ўз ҳолимга кўра мустақил бир фикр бўлса керак» деб жавоб беради. Чўлпоннинг хотини Солиҳани, Сайид Носир Миржалиловнинг қизи Шарифани ўқишга олганини тан олади. У: «Мен келгандан кейин бир хотун — Чўлпоннинг хотуни талаба этиб қабул қилинди. Фақат ҳақиқий эмас, сомёе бўлибгина...

Чўлпоннинг институтдаги таъсири ҳақида шуни дея оламан: Чўлпон тез-тез бориб турар эди. Чунки ул мен билан ошно эди, ҳам хотуни ўқур эди. Унинг хотунини олиш ҳаққига келганда табиий, мен, Чўлпоннинг илтимосини ташлай олмадим ҳам хотин-қиздан жалб қилмоқ учун директор Миронов кўпроқ тарафдор бўлуб, Чўлпоннинг таъсири билмадимки сўзласам. Фақат шуни дея оламанки, ул турк муסיқийси ҳақида Содиқов билаш ишлаши, ҳам Содиқовни доклад куни бўлинди. Чўлпоннинг таъсири шул Содиқовга бўлгон бўлса, мен бир нарса дейишга ожизман. Меним Чўлпон билан алоқам ошнолик сифати билангина (буни ҳамма билади), ҳар замон уйига борар эдим. Кўброқ учрата тургон кишим Баҳром Иброҳимов (Йўқсул) эди. Сўнг маълум бўлдики, ул Чўлпонни(нг) хотунини яхши кўрар экан. Чўнқи Чўлпон хотунини қўйиб юборгандан сўнг Иброҳимовдан кўпроқ шикоят қилди. Йўқсул билан Чўлпон уйида учрогонимизда ва бошқа жойларда ҳам маълум махфий сўзлар ва адабиёт ҳақида бўлур эди. Амирий билан учрашқоним, уларда фақат Амирий кетар олдида бориб қолдимда, улар кетгач, Чўлпондан Озарбайжон журнали керак эди, шуни олиб қайтдим. Чўлпон уйида мен бошқалар билан учрашолмадим», деб ёзиб беради. Бироқ бу жавобдан жиноят топа олмаган терговчилар Фитрат ҳақида бир оз «арзугулик» гап олишни орзу қилиб саволга тутишади. Фулом Зафарий уларнинг нафсини қондириш учун қуйидаги маълумотни беради: «Мен институтга келган чоқда, институтга Фитрат фаҳрий директор эди. Мен келгач ҳам бир қанча вақт ёрдамда бўлди. Масалан, програм тузишда, мактаб тартиблари ҳақида сўнгралар фақат имтиҳон мажлисларидагина иштирок этиб, бошқа ишларни ўзим бажара бердим. Фитратнинг иштирокига сабаб ул Шарқ муסיқийси тарихини ёзди ва бу ҳақда маълумоти ҳам бор эди. Фитрат илгарилари қандай алоқада бўлгон бўлса, уни мен билмайман. Мен келгандан сўнг унинг қатнаши сийраклашди».

Фулом Зафарий Фитрат ҳақида бу сафар ҳам, кейинги қамалганида ҳам чурқ этмади. (Фақат терговчилар «ижоди»га мажбурий қўл қўйди — С.А.).

Музика институтига қабул қилинган Толибжон Содиқов, Мухтор Ашрафий, Муҳаммадамин Пўлатов ва бошқалар ҳақида фикр сўрашганда, улар тўғрисида институтда эшитган оддий гапларни такрорлар экан, лўндагина қилиб: «булар ҳақида бир нима дея олмайман. Чунки билмайман», дейди. Номлари тилга олинган Сулаймон Амиров улфатлари ҳақида ҳам бир оғиз гап айтмайди. Шунга қарамай, Фулом Зафарий Ўз.ССР. ЖК, 67 моддасига мувофиқ айбдор топилади. Аммо у қарор билан танишгач: «Мен ўзимни айбдор ҳисобламайман» деб имзо чекади.

У гарчи ўзини гуноҳсиз деб билса-да, бироқ Давлат Сиёсий Бошқармаси Коллегияси уни айбдор топади ва 1933 йил 22 майда Фарбий Сибирга (кейинча Жанубий Сибирга) уч йилга сургун қилинади. У сургунда юрганда рафиқаси Ҳалима икки ёш боласини қари қайнонасига қолдириб, эрини совуқ Сибир тўқайларидан излайди. Унга оиласи, фарзандлари, дўстлари меҳрини олиб борали. Ҳалима Зафарий актриса эди. Бинобарин, у Фулом Зафарийга ҳам аёл, ҳам шогирд эди. У Самарқанд театрида ишлар эди. Ҳалима Зафарийнинг иккинчи хотини. Унинг биринчи хотинидан Сиддиқа исмли қизи бўлган. Зафарий иккинчи қамалганда негадир хотинининг исмини Марям деб атайди. Хотинининг, ёш болаларининг ёшини ҳисобласак, муқояса қилсак, Марям — Ҳалиманинг ўзидир.

Ҳалима Сибирдан қайтиб келгач, Самарқанддан Тошкентга қари қайнонаси билан

бирга кўчиб келади. Шу боис, бизнинг фикримизча, Марям Ҳалиманинг ўзи. У сургунда юрган пайтда дўстлари Чўлпон ва Ғози Юнусдан моддий-маънавий ёрдам олиб туради.

Ўзбекистон халқ маориф кўмиссарлиги ҳузурдаги Ўзбекистон Санъат бошқармаси раиси ўринбосари лавозимида ишлаётган Босит Қориев, академик драма театри режиссёри Маннон Уйғур, театр директори Зиё Саид, дўсти Элбек ва томошабинлар қўллаб-қувватлаши билан театр репертуарида «Ҳалима» спектакли сақланиб қолади. У 1937 йил ноябрда ўтказилган сўроқда: «Менинг «Ҳалима» асаримни мунтазам кўрсатиб туришган ва 200 сўмдан 400 сўмгача қалам ҳақини тартиб билан жўнатиб туришди. Бундан ташқари, Тошкентда қолган онамга ҳар ойда 150 сўмдан тўлашган. Қамоқдан қайтгач, йиғилиб қолган 7000 сўмни олдим», дейди.

Адиб 1936 йил ёзда сургундан қайтиб келади. Ноҳақ берилган жазо муддатини тўла ўтаб келган бўлса-да, таъқибдан қутулмайди. Уни маънавий қўллаб турган дўстлари ҳам асосий иш жойларидан четлаштирилган, ёхуд бошқа жойга ўтган ёки Самойловичга ўхшаб, Тошкентдан кетиб қолган эдилар (у ҳам Зафарийни қўллаб турган). Акмал Икромов ва Файзулла Хўжаев ҳаёти ҳам хавф остида. Ўзини яқин оладиган Отажон Ҳошимнинг ҳам амал курсиси қимирлаб қолган эди. Қаерга бормасин, унга эшиклар ёпиқ эди. Шу аснода, бир йилдан ортиқ ишсиз юради, ўша олган етти минг сўм пулини кумталаб кун ўтказади. 26 яшар хотини Марям, 8 яшар ўғли Эркин, икки яшар ўғли Ботир унга мутеъ эди. Катта қизи Сиддиқа узатилиб кетган, ундан хабар олиши жуда қийин эди. 1937 йил 29 октябр куни унинг уйига яна чарм камзулликлар тўсатдан бостириб келишади. Атоқли олим Наим Каримовнинг сўзларига қараганда, у ўша пайтда, «Каттабоғ маҳалласидаги 17 уйда ижарага яшаган» экан. Тинтув ўтказиб, уни ўзлари билан олиб кетишади. Уни икки ойу икки кун тергов қиладилар. Биринчи терговдаги фактлар яна такрор тилга олинади. Бу сафар унга қуйидагича айб қўядилар:

«... Фулом Зафарий, ўзбек, 48 ёшда; фирқасиз, адабиётчи. 1920 йилдан 1923 йилгача ВКП(б) аъзоси бўлган, фирқадаги гуруҳбозлик кураши учун фирқадан ўчирилган, 1930 йилда Ўзбекистондан шимолга, аксилинқилобий, миллатчилик фаолияти учун бадарга қилинган, 1936 йилда қайтиб келган, мавжуд материалларга биноан Зафарий қуйидагиларда фош қилинади: ҳибсга олингунча Ўзбекистонни СССРдан ажратмоқни мақсад қилган аксилинқилобий, миллатчилик ташкилотининг аъзоси бўлган. Аксилинқилобий-миллатчилик ташкилотининг аъзоси сифатида миллатчилик ишини олиб борган, ўзининг адабий асарларида аксилшўровий ғояларни тарғиб қилган, ташкилотга янги аъзоларни ёллаган, тадрижий равишда аксилинқилобий ташвиқот олиб борган.

Кўрсатилган хатти-ҳаракат Ўз.ССР ЖКнинг 66 м. 1 қисмида, 67 м. назарда тутилганини ҳисобга олиб,

Қарор қилади:

Фулом Зафарийни масъулиятга айбдор сифатида тортилсин ва Ўз ССР.ЖК 66/1 моддалари маълум қилинсин».

1932 йилдаги «иш»даги сўроқ-жавоблар ихчамроқ тарзда ёзилиб, ниҳоятда, антиқа ҳукм эълон қилинади.

НКВД қошидаги Тройка 1937 йил 4 декабрда қуйидагича ҳукм эълон қилади:

«Зафарий Фулом Музаффарович «Миллий иттиҳод» аксилинқилоби» ташкилоти ишида фаол иштирок этганликда, Икромовнинг топшириғи билан ўнларча аксилшўровий пьеса ёзган, Ўрта осие драматургия кўмитасида фаол зараркунандачилик ишини олиб борганликда айбланади. Олий жазага тортилсин».

Фулом Зафарий 1919-1926 йилларда ёзган пьесалар гўё Акмал Икромовнинг буюртмаси эмиш. Бундай чучмал, яланғоч тухматни фақат НКВДчиларгина ўйлаб топишга қодир эдилар.

Драматургия кўмитасидаги фаолияти тўғрисида қуйидаги янгиликни «иш»га тиркашган экан: «Менинг аксилинқилобий-миллатчи ва зараркунандачилик ишим орқали, мени маслаҳатим билан 250 та пьесадан 200-220 таси чиппакка чиқарилиди. Бундан ташқари, пьеса ёзиш учун буюртма баҳонасида давлат маблағини ўмарар эдик, масалан, Зиё Саидов пьеса ёзишга буюртма, пул олди, аммо пьеса ёзмади, ёзувчи «Йўқсул» (Баҳром Иброҳимов), Мажидий ва бошқалар ҳам шундай қилишди.

Ҳасан Пулат, Боқиев, Ҳожи — фамилиясини билмайман, менинг таъсирида эдилар». Бу ерда ҳам Б.Иброҳимов фамилияси кўзга ташланыпти... «Иш»да ундан ҳеч бир сўз келтирилмайди. Гўёки у одам йўқдек туюлади.

Агар 30 йиллар ўзбек драматургияси аҳволига назар ташласак, Чўлпон, Фитрат, Ҳамза, К.Яшин, Зиё Саид, Н.Сафаров, З.Фатхуллин, У.Исмоилов, С.Аҳрорий, М.Муҳамедов, С.Хусайн номларига кўзимиз тушади. 250 та пьеса у ёқда турсин, ҳатто 15-20 та пьеса ҳақида гапириш қийин. Ана шундай шароитда 250 та пьеса ҳақида гапиришнинг ўзи қипқизил ёлғон.

Ҳукм эса абсурддан ўзга нарса эмас. Ана шу абсурд — ҳукм билан Фулом Зафарий 1937 йил 4 декабр куни гуноҳсиз, сабабсиз, айбсиз отиб ташланди.

Ҳолбуки, жадидчилик ҳаракатида фаол иштирок этган Зафарий махфий ташкилот ишида деярли қатнашмаган. Агар у бирор вазифани бажарганида ёки мажлисларида бўлганида, албатта, Мунавварқори, С.Турсунхўжаев ёки бошқалар аниқ айтишган бўлур эди. Ташкилотнинг фаол аъзоси Салимхон Тиллахонов Зафарий ҳақида қуйидагиларни баён қилади: «Ғулом Зафарий жадид мактабларининг муаллимларидан эди. Бир қанча вақт Тошкентда очилган «Мактаб кутубхонаси»нинг мудири бўлуб, ширкатни(нг) ҳар турли жадид китоблари ва миллий газеталар(ини) тарқатуб турган. Ушал илгари вақтларда миллатчиларни бошлиқларидан бўлмаса ҳам яхшигина фаол миллатчилардан ҳисоб қилинур эди. Инқилоб бўлмасдан илгари ташкил қилинғон «Турон» тараққийпарвар жамиятида кейин ёшлар ила жиддий ишлашуб кетган. Ва ҳар қаерда ташвиқот ишлари ила машғул бўлғон. Ушал вақтда ёшлар қайси ишларга аҳамият берган бўлсалар Ғулом Зафарий ҳам шул ишларни ишлашда фаолият кўрсатган. Локин унинг қайси вақтда ташкилотга кирганидан хабарим йўқ».

Тиллахонов Зафарий «Турк адам марказият», сўнг «Иттиҳод ва тараққий»га кирганини ҳам аниқ билмайди, шу боис: гумон қилади. Лекин унинг «Чигатой гурунги»да ишлаганини аниқ айтади. Шу боис, «Ғулом Зафарий ҳам «Чигатой гурунги»лар ила бирлашуб туркчиликдан ўзбекчиликга ўтган ва шундан бошлаб ул ҳам Фитрат ва Қайюм Рамазонийлар ила бирлашуб кетган ва мундан ташқари, Ғулом Зафарий артистлик ва театр китоблари ёзувчидан бўлғонлиғидан Карл Маркс тўдасига ҳам аъзо эди... Ғулом Зафарий ила жуда кўп вақтлардан бери кўришган эмасман. Шунинг учун унинг фикрида кейинги вақтларда қанча инқилоб бўлғонлиғидан хабар беролмайдурман ва бунинг ўзгариши ҳақида бошқа бир кишидан ҳам эшитганим йўқ».

Бинобарин, Зафарийни «Иттиҳоди тараққий»га боғлаш сўроқларда тилга олинган «Миллий иттиҳод» ҳақидаги гаплар қуруқ тухматдан иборат. ГПУ ходимлари Ғулом Зафарийни йўқ қилиш учун ўйлаб топган баҳонадир.

Ғулом Зафарий «Ойна», «Садойи Фарғона», «Ишчилар дунёси», каби газета ва журналларда босилган шеърларида жадидчилик — тараққийпарварлик ғояларини тараннум этиб, ўз халқини ғафлатдан фориг қилишга интилса-да, аммо, унда Чўлпон, Фитрат, Элбекка хос исёнкорлик йўқ. У бутун вужуди билан ўзбек халқининг фазилатига ярашмайдиган нуқсонларни кўрсатиб берди. Миллатнинг баркамоллигига соя солувчи жиҳатларни театр санъати орқали кўрсатишга интилиб яшади. Ўсиб келаётган ёш авлодни ўша доғлар, соялардан халос этмоқчи бўлди. Ушбу эзгу ниятлар уни драматургияга етаклаб келди.

1914 йилда илк асари «Бахтсиз шогирд» пьесасини ёзди. Сўнг 1918-1920 йилларда болалар учун «Баҳор», «Гунафша», «Тўсқунчилик» («Шарифжон»), «Татимбой ота», «Мозорликда» («Етим ва етима», инсценировка), «Қуён», «Эрк болалари», «Туйғуно» (бу асар «Ёрқино» номи билан ҳам қўйилган. Фақат персонажларнинг номлари ўзгартирилган — С.А.), «Раҳимли ўқиғувчи» («Раҳимли шогирд») каби бир кўринишли мусиқали, «томошалиқ асарлар» (ўз атамаси) яратиб, ўзбек болалар драматургиясига асос солди.

Ғулом Зафарий ўз асарларида болаларни илмга, эркамга, гўзал ахлоқли бўлишга, беғуборликка, самимий дўстликка, ҳаётни севишга даъват этди. Она табиатни севишга, асраб-авайлашга чорлади. Болаларни ҳеч қачон ёвузлик ғалаба қила олмаслигига, эзгулик, олижаноблик, яхшилик доимо қаҳр-зулм, маърифатсизлик, ёмонлик устидан зафар қозонишига ишонтирди. Бўй кўрсатаётган ёш авлодга севиш ва севилиш илмидан дарс бериб балоғат ва камолот йўлларини таништирди.

Ғулом Зафарийнинг бу асарлари асосан 1919-1921 йилларда ёзилиб, ўзи ва бошқалар томонидан саҳналаштирилган ҳам қисман 20 йиллар матбуотида эълон қилинган бўлса-да, аммо 1926 йилда «Болалар кутубхонаси» туркумида (7 туркум) нашр этилди.

Ғулом Зафарий ҳаётлик давридаёқ ўзбек театри тарихида музикали асарларни яратиш, саҳналаштириш асосчиларидан бири деб тан олинган эди. Чунки у «Ҳалима» операси билан миллий театр тарихида ўзига хос инқилоб қилган эди. Бу асарнинг қисқа муддатда юз мартадан ортиқ қўйилиши ўзбек мусиқали драма жанрининг қарор топганлигидан, халқнинг меҳр-муҳаббатини қозонганидан далолат эди. Албатта, бунинг сабаблари бор.

Мавзуси 1912-1916 йил воқеаларидан олинган «Ҳалима» музикали драмаси иқтисодий-маънавий қашшоқлашган: диний қарашлар ўзларининг умуминсоний ўткир ва мурасасиз жиҳатларини (ростгўйлик, қонунларни суистеъмол қилмаслик, ўз вазифасини шахсий манфаатга бўйсундурмаслик, мулкдорлар ва муштумзўрларга қаршилик кўрсатиш ва қарши тура олиш, диний-одамий қадр-қимматни пастга урмаслик ва бошқалар)лоқайдлик ва суистеъмолга ўрин бўшатиб берган, Ғарбдан кириб келган савдо саноат томонидан маҳаллий ҳунармандчилик саноати синдирилган, жамият таназзулга юз тутган бир шароитни акс эттирибгина қолмай, унинг дардли томонларини мусиқа ва ашула йўрғаида тақдим этилиши

профессионал театр санъати имконият ва ютуқларини энди-энди кашф қилаётган миллий театр ва томошабин учун кутилмаган янгиллик эди.

Зилзилавор сиёсий ўзгариш даври томошабинлари ва мунаққидлари миллий фожиа билан юзма-юз келган эдилар. Асарда акс этган ҳаёт, турмуш дасисалари томошабин ҳар куни тўқнаш келадиган ва бунга нисбатан лоқайд бўлиб қолган муаммо эди. Ана шу муаммонинг саҳнада жонли гавдалантирилиши, улар яшаб келган жамият, улар нафас олган иқлим қанчалик ночор, бадбин булиб қолгани билан жонли тўқнаш келтирилгани оддий томошабинларнигина эмас, балки шу соҳанинг элга танилган намояндалари Фитрат, Чўлпон, Элбекларни ҳам ларзага солган эди.

Фулом Зафарий ўз асарида миллий таназзул муаммосини мустамлакачилар томонидан янада оғирлаштирилганини, халқ икки истибод алангасида қолганини жадид адибларига хос бир маҳорат билан ифодалаган ва гавдалантира олган эди. Шу боис, «Асар алла нечанчи мартаба қўйилишига қарамасдан, халқ тўладир, жой тегишмайдир»ган (Чўлпон сўзи) даражада томошабин кўп эди. Юқорида айтилган омил Фитрат назарида... «Ўзи чолғу чала олмайди, сайрағда товуши келишмайдир»ган Фулом Зафарий асари минг-минглаб томошабинни оҳанрабодек ўзига тортар эди. Хатто муаллиф ватанидан сургун қилиниб, афишадан номи олиб ташланса-да, «Ҳалима» саҳнадан тушмади. Аброр Ҳидоятловнинг (сўнг Б.Мирзаев, К.Зокиров ижросида) ва Маъсума Қориеваннинг (кейинчалик Т.Сайидазимова, Л.Саримсоқова, Ҳ.Носирова талқинидаги) мунгли кўшиқлари бағритош томошабинлар қалбини симобдай эритиб, мулойим қиларди. Юраги кирга тўлганлар спектаклдан покланиб, тоза ҳаёт орзуманди бўлиб, ярим тунда трамвай пойламай, эски шаҳарнинг қоронғу жин кўчаларига пиёда йўл олар, паранжилик қиз-жувонларга ҳеч ким кўз олайтирмас эди.

«Ҳалима»нинг ана шу таъсир кучини Чўлпон меҳрандек аниқ ифодалайди. «Ҳалима» кўп қўйилишида ҳамма пьесалардан ортиқ туради. Ўзининг ёқимли куйлари билан халқни қанчалик мафтун қилган бўлса, шухрати билан ҳам Фулом Зафарийга рус матбуотида «Ўзбек бастакори» номини бердирди. Шунингдек 1930 йилда Россия пойтахтида ўтказилган Олимпиадада кўрсатилиб талабчан томошабинларга манзур бўлди.

«Ҳалима» асари дастлаб «Икки дона мактаб дафтарчасига йирик ҳарфлар» билан ёзилган тўрт манзарадан иборат бўлган. Асосан сюжет йўналиши, кўшиқлар, кўринишлар тавсифи. Театр режиссёри Маннон Уйғур, ижодий жамоа ва Фулом Зафарий, биргаликда қаттиқ ишлайдилар. Атоқли санъаткор Музаффар Муҳамедов асарни саҳналаштириш жараёни ҳақида «Дастлабки «Ҳалима»ни артистларга ўқиб берганмиз. Бу ҳаммамизга ҳам янгиллик бўлган асар барча артистларда завқу шавқ кўзгаб, улар тайёргарликка юракдан берилиб, бир ойга қолмасданоқ уни саҳнага қўйдик. Бу борада Фулом Зафарийнинг ҳам хизмати катта бўлди. У ҳам репетицияга созандаларни жалб этмасданоқ Йўлдош ҳожи ташқарисида ўзи хиргойи йўли билан Ҳалима ва Неъматларга мавжуд кўшиқларни ўргата бошлаб, кейин театрнинг штатида мутлақо йўқ бўлган чолғувчиларни «Ҳалима»га кўнгилли йўсинда жалб этиб, «Турон» биносига, кейин «Роҳат боғчаси»даги ёзлик бинода артистларни созлар жўрлигида кўшиқ ижро қилишга ўргата бошлади. Бу фахрли ишда ҳолис ёрдамга келган Шобарот ака, Абдусоат дуторчи, Қурбон гижжакчи, Имом найчи, Хайрулло сурнайчи, айниқса, Тўйчи ҳофиз билан Шораҳим акаларнинг хизматлари катта таҳсинга сазовордир» деган эдилар.

Ўз даврида, ниҳоятда, доврўғ қозонган ушбу асар 1936 йилда саҳнадан мутлоқ олиб ташланди. Аммо унинг сўнмас шухрати ўзбек театри, драматургияси тарихида абадий муҳрланиб қолди. Томошабинлар ҳаёти эса узоқ муддатга сеп, қалин, серхаражат тўй, судхўрлик, аёл кишига буюмдек қараш каби иллатлардан фориг бўлди. Аёллар ижтимоий-сиёсий ҳаётда ўз ўрнини топишига йўл кенг очилди.

«Ҳалима» муваффақиятидан илҳомланган Фулом Зафарий «Бузуқлик армуғони» драмасини 1929 йилда ёзгани ва саҳналаштирилгани маълум, аммо босилмаган ва ҳалигача топилгани йўқ. Шунингдек, унинг «Той» (1 пардали кулги), «Тил билгон нарса» (2 кўринишли кулги), «Чин Темир ботир» (3 пардали драма) сингари асарларни ёзгани ҳам маълум. Бу асарлар 1930 йилда ман этилган.

Фулом Зафарий юқорида айтилганидек, ижодини шеър билан бошлаган. Афсуски, унинг матбуотда чоп этилган шеърлари ниҳоятда оз. Балки биронта тўплами бўлгандир, бироқ икки бор қамалиш даврида йўқотиб юборилганга ўхшайди. Унинг матбуотда босилган лиро-эпик дostonларигина мўъжиза билан сақланиб қолган. 80 йилларда Фулом Зафарийнинг қизлари Сиддиқа Фуломова билан суҳбатлашганимизда «Кўлимда сақланган асарлари фақат «Ҳалима» деб охириги варақлари йиртилган ним қизғиш рангдаги ўкув дафтарини кўрсатдилар. Орадан анча вақт ўтгач, «Ҳалима»нинг Андижон варианты бўлган нусхасини бердилар.

Фулом Зафарий XX аср ўзбек адабиётида илк бор поэма — дoston ёзган адибдир. Унинг бу жанрдаги биринчи асари «Гулёр» 1923 йилда Бухорода нашр этилган «Учкун»

журналининг 2-сонида босилган. «Ваннайча», «Чўпон Темир», «Ёшлар энди берилмас» дostonлари 1924-1926 йилларда «Инқилоб», «Маориф ва ўқитғувчи» журналларида чоп этилган.

Биринчи дostonда икки ёш ошиқ — Гулёр ва Турсуннинг бахтига зомин бўлган Қурбоннинг жоҳиллиги, ахлоқий тубанлиги кўрсатилиб, «Гулёр» кўшиғининг теран маънолари очилса, «Ваннайча»да шу тахаллусни олган, ammo исми тарихда номаълум қолган дастлабки ўзбек ашулачи қизларидан бирининг фожиали тақдири ёритилган. Ваннайча янги замон туфайли илк бор саҳнага чиққан ўзбек қизи. У юртидан олисларга бориб, мусиқа-ижрочилик соҳасида юксак таҳсил олишни ва машҳур ашулачи билан Москвага кетишни орзу қилган. Ammo уни эри қаттиқ рашк туфайли маҳв этади. Ўзи ҳам телба ҳолига тушади. Муаллиф ҳар икки дostonда ўзбек ёшларининг ушалмаган орзуларини ниҳоятда содда тил билан ўта ҳиссий ва мағмул тасвирлаган.

«Чўпон Темир» дostonи эртак бўлиб, халқ оғзаки ижодидаги Бобур — одилшоҳ ҳақидаги ривоятни акс эттиради.

Камбағал ўғли Темирни ўз қарамоғига олган бой қиз кўради ва унга Гуласал деб исм беради. Икки гўдак бирга улғаядилар. Темир ва Гуласал вояга етиб, бир-бирларига кўнгили қўядилар. Ammo бой қизини камбағал оиласига беришни истамайди. У ўзидан ҳам бойроқ, мартабалироқ кишига қуда бўлмоқни истаб, Темирни қўйчивонлар ҳузурига юборади. Севгилисининг ўзга кишига берилишини эшитган Темир найда мунгли куйни чалиб подшо ўрдаси яқинидан ўтади. Куйни эшитган Бобур шоҳ Темирнинг дардини эшитиб, адолат қилади: икки ошиқ-маъшукнинг тўйини ўтказди.

Муаллиф бу билан инсоний адолат бир кун эмас бир кун қарор топишига ишонч уйғотади.

Ғулум Зафарийнинг «Ёшлар энди берилмас» дostonидаги воқеалар аввалгисига яқин. Бунда ҳам бир-бирини юракдан севган икки ёшни бир бой зўрлаб ажратиб юбориб, ёш келинни ўз никоҳига мажбурлаб олмоқчи бўлади. Ammo Чўпной бойнинг ёвуз ниятини пайқаб қолади ва тенгсиз, кескин олишувда бойни пичоқлашга муваффақ бўлади. Ўзи ҳам энгил ярланади. Шу пайт уларнинг устига эри Турғунбой, онаси, хотин-қизлар жамоат вакиллари кириб келадилар. Бой қилган жиноятини тан олиб, узр сўраб ўлади.

Муаллиф хотин-қизлар ҳуқуқини ўз нафси йўлида қурбон қиладиганлар замони ўтиб кетганини аёллар барча соҳаларда эрлари билан тенг ҳуқуқли эканини, ёшлар ўз ҳақларини ҳеч кимга бермасликлари учун курашга тайёрлигини уқтиради.

Ғулум Зафарий ўз шеър ва дostonларини бирон куйга солиб ёзган. Бу ўша даврнинг талаби эди. «Маориф ва ўқитғувчи» журналининг (1926 — № 10-11) муқовасида Ғулум Зафарийга «Идора»дан жавобларда шундай дейилади: «Ғулум Зафарийга», «Етишдилар муродга» сарлавҳали дostonингиз олинди. Истагингизга мувофиқ ўзгартирмасдан боса олмаймиз. Дoston фикри, маъно жиҳатидан дуруст бўлса-да, шеърда адабий санъат ишлатилмай, ҳижо, қофияларга риоясизлик кўрсатилган. Такрор тузотиб, халқ куйларидан бирига солиб ёзсангиз, босилур».

«Маориф ва ўқитғувчи» журнали таҳририятининг талаби ўринли бўлиб, бу Ғулум Зафарийнинг бошқа асарларида ҳам сезилиб туради.

Ғулум Зафарий юқорида санаб ўтилган пьеса, дostonлардан ташқари, сўроқлардаги жавобларда «Чин Темир ботир», «Кетмон чопди», «Қора кунлар» дostonларини Термизда яшаб турган пайтида ёзганини айтади. Қизлари Сиддиқа опа «Янги рўзгор эрлари» номли дoston ёзганини (буни ёш олим О.Усмонов ҳам тасдиқлайди) айтган эдилар. Шунингдек, Ғулум Зафарий иккинчи бор қамоққа олинишида, яъни 1937 йил ноябрдаги кўрсатмаларида «Пахтахон», «Янги одам», «Сайил ва тўй» мусиқали асарларини ёзганини ҳам айтиб ўтади. «Сайил ва тўй» драматург Яшин (Комил Нуъмонов) томонидан қайта ишланди ва унинг номидан нашр этилди. Шу муносабат билан Яшин менга: «Мен сенинг асарингни қайта ишлаб, ўз номимдан чоп этдим. Лекин сен оғзингни юмиб юр, чунки бу нарса маълум бўлиши билан асар шу заҳотиёқ саҳнадан олиб ташланади. Сенинг обрўйингни тиклаш осон бўлмайди», деди. Мен унинг сўзларига рози бўлдим. «Сайил ва тўй» 1937 йили Масковда ўзбек декадаси ўтказилган кунларда намойиш этилди...» дейди.

Ўшанда НКВД ходимлари 30 варақдан иборат ёзишмалар, 1 дона «умумий дафтар», 3 та ён дафтар ва 7 та кўлёмза ва ёндафтарлардан иборат папкасини олиб кетишган эди. Ана ўша 7 та кўлёмзаларда қандай асарлар бор эди. Балки юқорида эслаб ўтилган пьесалар, дostonлардир? Бу энди тарих жумбоғи. Бу жумбоқни тарих — вақт деган улук ҳакамнинг ўзи ечади...

Рус хитойшунос олими Б.Пестовский «Наука и просвещение» ва бошқа рус тилидаги журналларда, сўнг Чўлпон таржимасида «Инқилоб» журналида (1924й) босилган «Ўзбек

таэтри тарихи» сарлавҳали очеркида Фулом Зафарий асарлари ва хизмати ҳақида фикр юритар экан, уни «Композитор Фулом Зафарий. ўзига маълум бўлгон ўзбек театри тарихидан кўпгина маълумот берди...», «бу кунда ўзбек операсининг асосини солғувчи Фулом Зафарийдир», дейди. Албатта, бу гапда жон бор.

Дарҳақиқат Фулом Зафарий ижодида мусиқа катта ўрин тутади. Унинг «Ўзбек мусиқаси тўғрисида» («Аланга» №1, 1930 й) тахлилий мақоласида илова қилинган ўзбек мусиқа мактаби ва унинг арбоблари чизмаси (чизма муаллифи буюк rassom И.Икромов. Бу зот ҳам музикага меҳр қўйган зиёлилардан. Унинг «Ер юзи» журналида 1926 йилда эълон қилинган «Эски танбур нотаси» мақоласи фикримизга далилдир — С.А.), кўпгина мусиқа билимдонлари ва амалиётчилари билан ўтказилган суҳбатлар, узоқ мулоқот ҳосиласидир. Фулом Зафарийнинг мусиқа соҳасидаги билимдонлигини мусиқашунос В.Успенский ҳам тан олади. У.В.Беляева ёзган хатида: «Самарқандга Фулом Зафарий билан учрашдим, сенга унинг манзилини ёзиб кўрсатаман... У билан боғланишингни чин дилдан маслаҳат бераман, мусиқа ҳақида у жуда кўп нарсаларни билади, энг асосийси, ихтиёрида жуда нодир китоблар бўлиб, шуларнинг орасида мусиқа ҳақида ёзилганлари ҳам бор. Унга сен ҳақингда гапириб бердим...» деб ёзгани фикримизни яна бир карра тасдиқлайди.

Ҳа, Фулом Зафарий миллий куй-қўшиқларни яхши билган, мақомдон кишилар билан ҳамкорлик қилган. Урганчда 18 йил яшаб, мусиқа илмида устоз даражасига кўтарилган Худойберди устоз мактабини ёритган. Ана шундай савобли ва улуг ишни қилган кишининг ўзи бирор чолғу асбобида чалишни билганми, ашула айта олганми?

«Ҳалима» спектаклига тақриз ёзган профессор Фитрат: «Фулом Зафарийда кўпроқ ёзувчиларимизда топилмоғон янги хусусият бор. Фулом миллий куйларимизни яхши билади. Ўзи чолғу чала олмайди, сайрорга-да, товущи келишмайди, бироқ куйларни билади», — дейди. Синчков ва зўкко олим Наим Каримов атоқли кино устаси Сулаймон Хўжаевага бағишланган «Ўзбек киносининг қалдирғочи» («Нафосат», № 2.1992 й.) мақоласининг «Зафарий ва Сулаймон Хўжаев» бобида келтиради: «Фулом Зафарий, — деб ҳикоясини давом эттиради Ҳамид Сулаймон, — гавдали, лўппидан келган, оқ қўтир одам бўлган. Боғига кираверишдаги кичик бир меҳмонхонасида мутолаа қилиб, гоҳ танбур чертиб ўтирар эди. Мен бу ҳовлига отам топшириқлари билан тез-тез бориб турганимдан Фулом Зафарийни турли-туман одамлар билан гоҳ меҳмондорчиликда, гоҳ китоб устида, гоҳ айланиб, ашула айтиб юрган ҳолда учратар эдим. Бир неча марта меҳмонга кирганимда Фулом акани парча-парча қоғозларга нималарнидир ёзиб, курсининг устига тўнкарилган баркашчани чертиб ўтирганини кўрардим. Бир куни отам бирдан кулиб юбордилар: Ўғлим, «Ҳалима» театрини кўргансиз-ку, ўшандаги артистлар айтган ашулаларни амакинғиз баркаш чертиб ёзганлар, яна шунақа ашулалар, куйлар ёзаётган бўлсалар керак», деб ёзадилар. Бутун умри мусиқали театр ва опера билан боғлиқ ҳолда ўтган, ҳофизаси ўткир санъаткор Музаффар Муҳамедов «Ҳалима» спектакли саҳналаштирилиши жараёнида улуг ижодкорнинг ўзи актёрларга хиргойи йўли билан ария ва дуэтларни ўргатганлигини таъкидлайди. Демак, асарнинг мусиқий режиссурасини адибнинг ўзи бошқарган. Бинобарин, у мусиқа асбобини яхши чолган. Акс ҳолда, у мусиқани бир мусиқашунос даражасида идрок этиб, мақола ёзиши мумкин эмас эди.

Фулом Зафарий мусиқага бағишланган мақоаларида инсон — табиат — мусиқа ўзаро боғлиқлигини таъкидлайди. Хусусан, «Шарқ куйлари ва чолғулари» мақоласида: «Шарқ чолғусининг чолғу тонувчилари шундоқ уста ясабилдиларким, бир кеча кундузни ўн иккига бўлиб, ҳар бир бўлимни табиатнинг ўзгарувига қараб, бир таъсир остида ҳисоблаб ва шунга тўғрилаб бирор куй ясайдилар, ўн икки бўлимда ўн икки куйдирким...», «Туркистонда ҳам ҳар бир куйни чолмоқ учун вақт ва кийим белгиланадурлар», деб ёзади.

Мусиқа санъати туркларда, яъни, ўзбекларда жуда қадимдан мавжуд эканлигини сўзлайди ва Фитратнинг асаридан мисол келтирар экан, «ман бу тониклар билан демакчи бўламанки, истар ким таъсирида бўлса-да, бизда мусиқийнинг эскидан бор бўлган сўнг араб истилосидан сўнг бизга келган эронийлар орқали ҳозирги умумий Шарқ мусиқаси аталган ва ўз руҳимизга кўра ўзлаштирилган ўзбек классик мусиқамиз бор. Бу мусиқамиз турли даврларда гоҳ яхшигина ўсиб, гоҳ тушиб, то шу чоққача келмакда ҳам соф турк — ўзбек мусиқаси классик мусиқага ўз ўрнини бермай тортишиб келмакда...», дейди. Ушбу мақолада қадим, ўрта асрлар, XVIII-XIX аср ва XX аср ўзбек музикасининг ўсиш ва тушиш жиҳатларини кўрсатиб ўтади.

«Шашмақом» йўлларини тадқиқ этади. Ва ўз даври учун ниҳоятда муҳим хулоса чиқаради: «Мана шу ҳужжатларга суяниб туриб дея оламанки, ўзбекнинг бор бўлган мана шу мусиқасини ислоҳлар билан тузатиб, ҳозиргача борлигин тута билиб, шу чоққача келган мусиқамизни тамом ўрганиб, шунинг билан баробар Оврупонинг

музикий назариясини ва усулларини ўрганиб, шунга татбиқ йўли билан янги ўзбек музикийси яратиш керак».

Улуг музикашунос бу сўзлари билан ўзбек халқининг маданиятини пастга урмоқчи бўлганларга «... янги турмуш истақларига музикамиз жавоб бера олмағони бароварида, музикий ўзбекнинг ўз музикийси бўлмай араб, эрон ва ҳиндан келиб кирган ёт ва руҳ тушура тургон энг эски музикий. Биз бундан ҳозирги замон истагига лойиқ жавоб оломаймиз» дегучи бадбинларга кескин зарба берган эди. Ҳамда миллий чолғу асбобларини сақлаш, тирилтиришни ўртага қўйган эди.

Ғулом Зафарий миллий мумтоз музикани, халқ куй-қўшиқларини ҳам жуда яхши билган. Эл адабиёти рукнида «Ўзбекистон Илмий Ҳайъати» сипориши билан (Элбек ила ҳамкорликда) 1925 йилда нашр эттирган «Ашулалар» тўпламидаги куй ва қўшиқлар, уларнинг турли йилларда ўзгариши, хиллари, пайдо бўлган вақтлари ҳақида тузилган изоҳ ҳам Ғулом Зафарийнинг билимдон музикашунос сифатида сермашаққат ишни бажарганлигини кўрсатувчи далилдир.

«Музика муаммоси» мақоласи ҳам миллий музика ва музика мактабини ривожлантириш масаласида сидқидилдан иш олиб борганининг яққол мисоли.

Ғулом Зафарий музика санъатининг ажралмас қисми рақс санъатини ҳам яхши билган. Миллий рақс санъати усул ва услубларини, ижрочиларининг фаолиятини кузатиб борган. Санъатшунослик фанлари доктори, профессор Муҳсин Қодиров айтишларича санъатшунос Бахта ўзбек миллий рақсларини, ҳусусан, «Катта ўйин»ни ёзиб олиш жараёнида Ғулом Зафарийдан маслаҳат олган. Ғулом Зафарий унга рақс атамалари, ҳаракатлари, усуллар ҳақида кўп тушунтириш берган экан.

Адибнинг миллий театр, рақс-музика санъатини ривожлантириш йўлидаги жонкуярлиги шўролар ҳукумати ва унинг малайларига мутлақо ёқмас эди. Шу боис, у қамалмасданоқ матбуотда ёқимсиз мақола босилади. «Қизил Ўзбекистон» (1937 йил 26 сентябр) газетасида А.Тошмухамедов имзоси билан «Музика соҳасида фош қилинмаётган катта зиёнчилик» мақоласида адабиёт ва санъат намояндаларига ҳурматсизлик кўрсатиб: «Ҳатто Ўрта Осиёнинг шаҳрида — Бухоро, Самарқанд ва бошқа жойларда миллий музика мактаби мактаби очтира бошлади. Успенский асл мақсади ерли ёшларни Оврупо чолғуларидан маҳрум қилиш, уларни ўрганишга тўсқунлик қилишдан иборат эди. Успенский бу «иши»да ашаддий миллатчи Ғулом Зафарий (биз чиздик — С.А.), Фитрат, Чўлпонлар ҳам катта ёрдам берди.

1926 йилда Ғулом Зафарий билан Успенский Тошкентда бўлган Туркистон консерваториясини бутунлай ёпиб, ундаги 200 ўқувчини музика илмидан маҳрум қилдилар. ... Успенский, Ғулом Зафарий, Фитрат, Қориев, Чўлпон, Хорват ва бошқалар музика соҳасида кўп хоинлик ва катта зиёнчилик қилдилар», деб ёзган эди. Бу эса, ўша даврда қамоққа олинган Ғулом Зафарий, Фитрат, Босит Қориев, Чўлпон учун судсиз чиқарилган аҳмоқона ҳукм эди.

Ғулом Зафарий сафдошлари каби бундай уюштирилган туҳматлар қурбони бўлди. Аммо унинг музика ва театр санъати соҳасидаги адабий-илмий асарлари қимматини сира йўқотмади.

Адибнинг 1924 йилда эълон қилинган «Ўзбек театру тарихи» мақоласи ҳам шу кунгача муҳим манбаъ бўлиб келмоқда.

Ғулом Зафарий мероси энди-энди ўрганила бошланди. Илк тадқиқотлар унинг миллий маданиятнинг толмас курашчиси, санъат фидойиси, ажойиб ижодкор эканлигини далиллайди. Мустабид тузум, мустамлака сиёсати қандай ажойиб инсонларни ноҳақ йўқ қилса-да, аммо дунёга устун бўла олмаганини, Ғулом Зафарий номи эса миллий адабиётимиз, санъатимиз тарихида мангу ўрин олганини, ижодга ҳам, ижодкорга ҳам ўлим йўқлигини тарихий тасдиқлайди.

Сирожддин Аҳмад

ГУЛЁР

Достон-поэма

1

Шахло кўзлик қора қош,
Ширин сўзлик бир гўзал.
Сатанг шўхлик аралаш,
Етилган қиз ул тугал.
Эл сўзича холлари:
Қизил юзга дол тушган.
Бўйи тенги чилвир соч,
Нозик бўйга ярашган.
Қизлар қизи-қизгина
Донгин эмас бизгина:
Барча эллар биларди,
Тўғри, эмас сўзгина.
Ҳар ерда эл сўзларди,
Борча уни севарди,

Кўрган киши шошарди
Хам эсидан озарди.
Эшитганлар мақтовин
Кунлар, тунлар ўйларди.
Севиниб Гулёрнинг отин
Куйига қўшуб куйларди.
Сезиб ота-онаси
Тийди қизин ҳар ишдан,
Севгучилар ҳар куни
Мўраларди туш-тушдан.
Бошқа қишлоққа ўтиб
Кетмак бўлдилар кўчуб.
Ҳар нарсани ортушуб
Қочишдилар тун пусуб.

2

Гўзал баҳор чоқлари,
Оппоқ ойдин тунлари —
Эрди, йўлга тушдилар,
Дарё бўйлаб юрдилар.
Эру хотин сўзлашди,
Борар жойин ўйлашди.
Хотун деди: Ёқинда
Ушбу дарё бўйида:
Бир қишлоқ бор, кўб яхши,
Кишилари ёқимли.
Оғам шунда ер тутган,
Қайгуларин унутган.
Биз ҳам унда тушармиз,
Тинчлик билан ёшармиз.

Сўз тиндириб бир ерга,
Кўнмай юриб ҳеч ерга,
Кўб юрдилар тинмасдан,
Етдилар тонг отмасдан.
Қишлоқ кўзга кўрунди.
Йўлчилар кўб севинди.
Хўрозларнинг товуши
Бошқа турлик туйилди.
Кўноқ келди: «Туринг!» деб,
Эл уйқусин ўчурди.
Боғда булбул гулларга
Қараб, сайраб ўтунди.
Гулёр келур бизларга:
Қарши олинлар, деди.

3

Сувлар тўғондан ошиб,
Шарқираб оқ кўпурди,
Гўзал Гулёр келди, деб
Сув парчалар ўйнашди.
Турсун ширин уйқуда —
Эрди, биров тушунда,
Гулёр келди, тур, деди:
«Кутар эшик тубида»
Севгилингдур ул санинг:
Истаб келмишдур сани,
Кўрсанг, ойдек юзини
Унутарсан ҳаммани.
Турсун кўз очди бирдан,
Сезди эшик тоқиллар.

Кўркуб хойқирди: Кимсан?
— Ўз кишингиз, очинглар.
Тушум ўнг келди, ўхшой —
Деб югурди эшикга.
Ким деди? Мен обоқой
Сизга келдим, кўноқга.
Очи эшик, югурди,
Отасини уйғотди:
Обоқойим келди деб,
Онасини уйғотди.
Кўноқларни қаршилаб,
Олди бутун уй ичи,
Гулёр Турсун бир-бирга,
Ер остидан боқишди,

Ҳам жилмайиб қўйишди.
Оға-сингил бир-бирин
Сўрашдилар аҳволин,
Кўрганларин синглиси,
Сўзлаб берди ҳаммасин.
Икки туқғон топишди,
Оғиз-бурун ўпишди.
Ўтган-кетган сўзларни
Кўб ўлтириб сўзлашди.

Турсун чоғин қочирмай,
Тикиларди Гулёрға.
Оппоқ юзлик Гулёррой
Бўртиб боқарди ерга.
Гулёр кўнгли жизиллаб,
Боқди ўзин тўғрилаб.
Қора, қуюқ киприклик
Кўз боқарди ёрқиллаб

4

Чой туганди, сўз битди,
Ишга кетар чоқ етди.
Кўноқлардан сўрошиб.
Ота-бола туришди.
Хўкузларни суришди,
Доло томон юрушди.
Турсун омоч бостириб,
Хўкузларни сурарди.
Гавдаланиб Гулёррой
Кўз олдида турарди.

Қийғос боқиб, жилмайиб,
Юрак бағрин ёқарди.
Турсун ўзин йўқотиб,
Мола устидан қотиб,
Соатларча ўйланиб,
Нима бўлди манга? деб
Ўз-ўзидан сўзланиб,
Эсини зўрға йиғорди.
Ҳеч иш битмай кеч бўлди,
Тездан уйга югурди.

5

Кўноқларнинг уйқуси —
Келди. Гулёр онаси
Янга, деди, — биз ҳоридиқ,
Уч кун тинмай йўл юрдик.
Ўрун берсанг бизларга.
Чиқорайлук оз ҳордиқ.
Жой ҳозирлаб уйига,
Берди Гулёрройларга.
Оқнаб ётди Гулёррой,
Уйқу келмади кўзига,
Юмса кўзи олдида
Тикиларди ўткур кўз,
Бурут ости жилмайиб
Турар эди кўрклик юз.
Юрак ёниб, дукуллаб,
Урар эди, гупуллаб.
Дер эди ўз-ўзига:
Бир боқишда кўзига,
Ошиқ бўлиб кўзига,
Тўёлмадим ҳеч қараб.
Уйқу босди, тушида
Кўрди Турсун бир боғда.

Тўсиб йўлин сўз қотар
Гулёрға гул ирғитар.
Қуволошди, чопишди,
«Туталаким»¹ уйнашди.
Ким тутулса ўпуш, деб
Иккиси шарт бойлашди.
Гулёр чарчаб тутулди,
Турсунга ул йутулди.
Қипқизорди, уёолди,
Қучоқ ичра буролди.
Нозик беллари букулди,
Шахло кўзлари сузилди.
Иссиқ лаблар бир-бирига
Қолишдилар ёпишиб.
Бирдан чўчиб уйғонди,
Юмди кўзин бўлмади,
Уйқу яна келмади,
Куйди, ёнди, ўртанди.
Чин кўнгилдан Турсуннинг
Севганлигин тушунди.
Кеч бўлмоғин тўзумсиз
Кутуб қонлар ютунди.

6

Сўзлашдилар тўйишиб,
Доло-тузда ўйнашиб.
Бир-бирига сўз бериб,
Аҳд ипларин бойлашиб.
Тездан донғи ёйилди,

Ҳар кимга ул тонилди,
Ҳар томондан совчилар
Кунда неча келарди,
«Йўқ!» жавобин оларди.

7

Тўй кунлари етишди,
Эл-уруғи келишди.

Гулёр-Турсун тўйини,
Қишлоқ эли эшитди.

¹«Туталакам» — болаларнинг қувлашмачоқ ўйини.

Қурбон қаттиқ севарди,
Мани дер, деб юрарди,
Тўй хабарин эшитгач,
Куйди, ёнди, қоборди.

Ўйлаб ўйин тиндирди,
Йигитликни синдирди,
Белига ханжар қистирди.

Хама қизлар, йигитлар
Тўйхонада тўлдилар.
Сўзлашдилар лапарлар,
Чечанлари қоршусин
Сўз иргитиб йиқарди.
Қурбон кирди тўдага,

Оччиқ билан ўртага.
Гулёрга ул сўз қотди,
Жавобини тез олди.
Яна оғир сўз қотди,
Бу ҳам қаттиғ сўз отди.

Бирдан қий-чув тўпаланг,
Хар ким шошқин югурган,
Номард йигитни қаранг
Қизга ханжарин урган.
Тўй азага айланди,
Беллар устандан бойланди,

Барча қизу хотунлар
Қайгуланди, ачинди.
Турсун ортуқ тузолмай,
Бутун эсин йўқотди.
Ҳеч ким уни эмлолмай
Кўчаларга улоқди.

Эл ҳам туруб-туролмамай,
Қайғуни сиғдиролмамай,
Гулёр куйин чиқарди,

Сўзлар тўқуб терарди,
Марсиялар айтарди.
Сингарлари бу эрди:

Гулёр

Булбул бўлиб сайрайман — гўзалим, жоним,
Боғингда теракинда — жонгинам,
Мунча тўлуб йиғлайсан — Гулёр?
Ёринг бўлуб йиғлайман — гўзалим, жоним,
Бошингда, оёгингда — жонгинам,
Бошинг кўтар қайғудан — Гулёр!
Гулёр айтсам не бўлғай — гўзалим, жоним,
Юрагим қонга тўлғай — жонгинам,
Йиғлаб кўнглимни бузма — Гулёр!
Гулёр жонни жонини — гўзалим, жоним,
Қийнамасанг не бўлғай — жонгинам,
Бўзлаб жоним қийнама — Гулёр!
Томда қомиш ўт олди — гўзалим, жоним.
Эсиз Гулёр йўқолди — жонгинам,
Бошинг кўтар қайғудан — Гулёр!
Гулёржоннинг онаси — гўзалим, жоним,
Боламлаб йиғлаб қолди — жонгинам,
Мунча тўлуб йиғлайсан — Гулёр?
Гулни узуб сўлдирдинг — гўзалим, жоним,
Булбул кўзин тўлдурдинг — жонгинам,
Йиғлаб кўнглимни бузма — Гулёр!
Уйинг куйгур Қурбонжон — гўзалим, жоним,
Гулёржонни ўлдирдинг — жонгинам,
Бўзлаб жоним қийнама — Гулёр!

Эркин Умаров,

профессор

САҲНА ОРТУДАГҲ ҲАЁТ

Шукур Бурҳонов «Тоҳир ва Зухра» фильмидаги биргина Қоработир роли билан ҳам халқимизнинг сеvimли, буюк актёри сифатида тарихда қолиши мумкин эди. Не бахтки, у сахнада М.Шайхзоданинг «Мирзо Улуғбек» фожиасида Мирзо Улуғбек, яна шу адибнинг «Жалолиддин» фожиасида Жалолиддин, Ҳамзанинг «Ҳолисхон»ида Рустам, Ҳ.Олимжоннинг «Муқанна»сида Жалойир, Шекспирнинг «Юлий Цезарь»ида Брут, Ойбекнинг «Кутлуғ қон» асари асосидаги постановкада Йўлчи, Гоголнинг «Ревизор»ида шаҳар ҳоқими, Шиллернинг «Макр ва муҳаббат»ида Фердинант, Ў.Умарбековнинг «Қиёмат қарз»ида Сулаймон ота, «Шоҳ Эдип»да Эдип образларини киёмига етказиб ижро этди.

Шукур аканинг сахна ва экранда ижро этган ўнлаб қаҳрамонларини кўриб, томоша қилиб, ҳайратга тушиб, завқланиб юрардим. Лекин ўзлари билан мулоқот насиб этмаган эди. 1965 йили Семашко номли шифохонага даволаниш учун ётганимда бу воқеа рўй берди.

Кўзларимга ишонмайман: фойеда салобат тўкиб, Шукур ака Бурҳонов хаёл суриб турар эдилар.

— Ассалому алайкум, Шукур ака, — дедим. Сўрашдик. Кейин, Шукур ака мени эски кадрдонлардек хоналарига бошладилар.

Алоҳида хона, ҳамма қулайликлар муҳайё.

Чой буюрдилар. Бирга тамадди қилдик.

— Сизни Худонинг ўзи етказди, мулла. Гапингизнинг оҳангидан бизга ихлосингиз бор. Мамнунман.

Кундуз соат иккида бошланган санъат, кино, театр, ҳаёт тўғрисидаги суҳбатимиз тунги соат ўн иккигача давом этди. Шукур ака эшикка чиқиб, навбатчи доктор билан келишдилар-да, менинг хонамдаги қаравотни ўз хоналарига кўчиртирдилар:

— Эркинжон, бугундан эътиборан Сиз ҳам шу ерда даволанасиз. Дўхтир укамизнинг розилигини олдим.

Доктор чиқиб кетди. Суҳбатимиз давом этди.

— Гап бундай, Эркинжон. Театршунос экансиз. Дунё драматургларини яхши биласиз. Илтимос, менинг қадди-бастимга яраша бир асар танлашга ёрдам берсангиз. Жуда миннатдор бўлур эдим.

— Шукур ака, чарчадингиз, энди ётиб дам олинг, эрта билан суҳбатни давом эттирамиз.

Ётдик. Чироқни ўчирдик. Лекин иккаламиз ҳам ухлай олмадик.

— Шукур ака, «Шоҳ Эдип» деган асарни эшитганмисиз?

— Автори ким?

— Софокл. Дунёга машҳур қадимги Юнонистон драматурги. У мифлар, афсоналар асосида талай фожиавий асарлар яратган.

— Сафоқул, денг. Қаҳрамоннинг номи нима дедингиз?

— Шоҳ Эдип.

— Шоҳ Адап. Қани, мазмунини гапириб беринг-чи!

— Балки, эрталаб нонуштадан сўнг айтиб берарман.

— Йўқ, ҳозир айтасиз.

Мен асар воқеасини бошдан-оёқ ҳикоя қилиб бердим. Чарчаган эдим, кўзим уйқуга кетди. Бироқ билиб турдим: Шуқур ака ухламадилар, юриб чиқдилар. Эрталаб нонуштадан сўнг Ҳамза номидаги Ўзбек давлат драма театрига кўнғироқ қилиб:

— Ўртоқ директор, Сиздан илтимос, Туроб Тўла, Асқад Мухторни топиб, хузуримга келсангиз. Жиддий гап чиқиб қолди, — дедилар.

Соат ўн иккиларда палатага театр директори Искандар Мусабеков, Туроб Тўла, Асқад Мухтор кириб келишди. Улар Шуқур ака билан кучоқлашиб кўришдилар.

— Бу йигитни танийсизлар, Эркинжон, менинг дўстим. У туфайли бу тун мижжа қоқмадим. Сизларни безовта қилган ҳам шу домла, — дедилар Шуқур ака. — Гап бундай, Туробжон. Бугундан эътиборан Асқад ака «Шоҳ Эдип» асарини таржима қиладилар, Сиз бунга нима дейсиз? Сиздан бошқаси бу вазифани уддалай олмайди.

— Менинг-да, кўпдан бери орзуим шу эди. Фақат шоширмайсизлар, — деди Асқад Мухтор.

— Тайёр бўлган қисмларини бизникига олиб келасиз, ўқиб берасиз. Эркинжон ва мен «маъқул» десак, қолган қисмларининг таржимасини ҳам давом эттирасиз... Ўртоқ директор, Сиз Эркинжон билан шартнома тузасиз. Бугундан бошлаб у шу асар режиссёри, — дедилар Шуқур ака театр директорига ўгирилиб.

— Қандай бўларкин, уддалай олармиканман?

— Гап тамом, — дедилар Шуқур ака.

Фотиҳа ўқилиб, меҳмонларни кузатгани чиқдик.

Шартнома тузилди. Орадан уч ойлар ўтди. Шуқур ака телефон қилдилар. Уйларига етиб бордим. Асқад ака таржимани олиб келган эканлар. Бир пиёла чойдан сўнг, уни қўлга олиб ўқий бошладилар:

«Софокл. «Шоҳ Эдип». А.Мухтор таржимаси. Иштирок этувчилар Эдип, Кохин, Кренот, Фива шаҳри оқсоқолларининг хори, Тиресий, Иокаста, Элчи, Лайнинг чўпони...

Ибтидо.

Эдип

Эй, қадим бобонинг ёш авлодлари. Шаҳримиз йўлида илтижо, фарёд, аза қўшиқлари янграган маҳал, нега сиз меҳроблар рўпарасида. Ибодат ниҳолин ушлаб турибсиз?

Шуқур Бурҳон. — Асқаджон, илтимос, яна қайтариб ўқинг.

Асқад Мухтор қайта ўқийди.

Шуқур Бурҳон. — Урис тилида «Дитя моё». Ўзбекчаси жарангламаяпти. Балки, бошқача айтиш мумкин.

Асқад Мухтор. — Мумкин. Мана, эшитинг. Эй, бобомнинг навқирон авлодлари ёки Болаларим, навқирон авлодлар.

— Отангизга балли, Болаларим, навқирон авлодлар, менга маъқул. Асқаджон, хафа бўлмайсиз. Таржима текстини бошдан-оёқ синчковлик билан шу тартибда ишлаб борамиз. Саҳнада айтилган сўз, ибора, шеър тушунарили, таъсирчан бўлсагина сўнги қаторда ўтирган томошабинга етиб боради. Устозимиз Маннон Уйғур сўзга ниҳоятда талабчан эдилар. Ўша анъана ҳозир ҳам давом этаяпти.

Асқад Мухтор. — Хафа бўлиш йўқ, Аксинча, мен сиз каби санъаткор билан ҳамнафас бўлганимдан бахтиёрман.

Ҳақиқатан ҳам, шоир ва таржимон Саъдулла Аҳмад «Эдип» номли рисоласида таъкидлаганидек, Асқад Мухтор трагедияни актёрнинг ўрни билан мусиқий, ўрни билан момақалди роқдек гулдираб, осмонга ҳам таҳдид солувчи қудратли товушига «озуқа» бера олгудек ўтли сўзлар билан таржима қилган.

* * *

1970 йиллар. Санъатшунослик илмий-тадқиқот институтининг кичик илмий ходими вазифасида ишлардим. Бу ёқда эса сабиқ Ҳамза номидаги Ўзбек Давлат академик драма театри (ҳозирги Миллий академик драма театри)да «Шоҳ Эдип»ни саҳналаштириш жараёни бошланганди. Постановкачи-режиссёр сифатида Тошкент Театр ва рассомчилик институти профессори Иосиф Вениаминович Радун тасдиқланган, роллар тақсимланганди. Эдип — Шуқур Бурҳонов, Иокаста — Сора Эшонтўраева, каминага хор ва оммавий саҳнадаги ишларни тасарруф этиш юмушлари топширилган. Рассом Георгий Брим асар руҳига мос қилиб ишлаб келган эскизлар ҳаммага манзур бўлди. Лекин нима учундир Шуқур ака сукут сақларди.

— Бу зиналар саҳнада менга баландлик қилмаса эди, деб кўрқаман, — «дарди»ни ёрди ниҳоят у.

Хуллас, Эдип — Шуқур оға учун тик зиналар пастроқ қилиб, қайта ишлаб

бериладиган бўлди. Гап шундаки, ўша кезлари Оганинг қон босими дам-бадам ошиб турар, боши айланар эди. Шу сабабли, у баъзи саҳналарнинг репетициясини уйга кўчиртирган эди. Аммо, асар сюжети шундай ишланганки, унинг деярли ҳамма саҳнасида Эдип — Шукур Бурҳонов иштирок этиши, қоядай юксалиб туриши зарур бўлиб, виқор билан тинимсиз саҳнада юриши, жиддий ва фаол хатти-ҳаракат қилиши лозим эди. Буларнинг ҳаммаси, албатта, актёрдан маҳорат билан бирга катта жисмоний куч-қувват ҳам талаб қиларди.

Ҳаётни бадиий образларда ифода этиш жиҳатидан театр санъатининг ўзига хос қонуниятлари бор. Масалан, биз яхши бир романни ўқиб, кўпинча уни ижод этган муаллифнинг шахси тўғрисида ўйлаб ўтирмаймиз. Бизни тасвир этилган воқеа-ҳодисалар, асарнинг ғояси қизиқтиради. Бироқ, ижодкор эсга олинмаган тақдирда ҳам, асарнинг ҳамма қисмларида, унинг бутун таркибида муайян санъаткор истеъдоди ва эстетик дидининг «излари» сезилиб туради. Томошабин эса ижодкор маҳоратидан ҳайратланиди, драматургнинг истеъдодига қойил қолади, бироқ у режиссёрни бевосита кўрмайди,

чунки унинг меҳнати самараси спектакль мазмунига, актёрлар саъйи-ҳаракатига сингиб кетади. Режиссёр ижодий жамоани уюштириб, уни аниқ ижодий йўналиш теварагида жипслаштиради ва шу туфайли саҳна асарига муайян ғоявий-бадиий йўналиш бағишлайди.

Иосиф Радун ўз табиатига кўра кузатувчан ва синчков санъаткорлар сирасидан бўлиб, том маънодаги режиссёр-педагог эди. У маълум бир саҳна ёки кўринишни бошдан-охир, синчковлик, сабр-тоқат билан кузатиб, тинглаб, сўнгра ўзининг жўяли мулоҳазаларини айтарди.

... Маълумки, подшоҳ Лайнинг чўпони ва Эдипнинг тўқнашуви саҳнаси мазкур фожиавий асарнинг энг юқори нуқталаридан бири — кульминацияси ҳисобланади. Мана, Шукур Бурҳонов билан Турғун Хонтўраев ана шу кўринишни берилиб ижро этмоқдалар. И.В.Радун бор вужуди билан саҳнада рўй бераётган воқеа-ҳодисалар устидан назорат ўрнатган ва ўзи билмаган ҳолда асар табиатига мос ҳолатда, гўё мусиқага ритм бераётгандай, завқланиб, оёғини полга бир зайлда «тап-тап» ураётган эди. Бу ҳолат Шукур аканинг гашига тегди шекилли, бирдан у рол ижро этишни тўхтатди-да, ранги қув ўчганча:

— Ҳой, ким бор! Домлага айтинглар, оёқни тапиллатиш учун бу ердан бошқа жой куриб кетиптими?! — деб важоҳат билан ҳайқирди.

Домла Радун эса ҳадеб:

— Молодец, Шукурчик! Ты гений, поистине! Закрепляй, пожалуйста, этот момент и не забудь данную сцену («Офарин, Шукуржон, сен том маънода даҳо санъаткорсан! Ана шу лаҳзани, марҳамат қилиб, эслаб қўйгин-да, мазкур саҳнани унутмагин»), — деди.

Шу аснода Шукур ака жаҳл билан саҳнани тарк этди. Домла Радун менга бўзариб қаради: у, қандайдир ноўрин вазият юз берганлигини ич-ичидан сезган

эди. Хор ва бутун ижодий жамоа ҳанг-манг бўлганича, Шукур аканинг ортидан тикилиб қолди... Бир неча дақиқалик қалтис ҳолатдан сўнг театр жамоаси аста-секин тарқала бошлади. Гап шундаки, домда Радун ўзбек тилини тушунмас, шу сабабли асар таҳлили, репетицияси рус тилида олиб борилар эди.

— Эркин, азизим, Шукур Бурҳоновичга нима бўлди? Ё мен томонимдан унга нисбатан бирон-бир одобсизлик содир этилди? Ё унга нисбатан бирон-бир ноўрин ибора ишлатилди?

Мен Иосиф Вениаминовичга юз берган воқеани аңлатганим, у жуда ўсал бўлиб:

— Қабиҳ ҳолат юз берибди-ку, ўртоқлар! — деди.

Шукур ака шу кетганича, бир ҳафта давомида театрда кўриниш бермади, ақалли уйдан кўнғироқ ҳам қилиб қўймади. И.В.Радун ҳам, ҳатто театр директори Искандар Мусабеков ҳам юрак ютиб, Шукур аканинг ортидан боришга журъат этолмайдилар. Гўё худди шундай бўлиши керакдек, ижодий жамоа унинг театрга қайтишини сабр-тоқат билан кутарди.

... Алқисса, ўша кезлари камина оилам билан Тошкентнинг Чигатоё даҳасидаги тангу тор, бир хона ва бир айвондан иборат ҳовлида турардим. Зилзила туфайли уйимиз қаттиқ зарар кўрганидан бизга Собир Раҳимов тумани, Қорақамиш «2/4» даҳасидан уч хонали янги уй берилди. Кўчиш ишлари билан овора бўлиб, тўрт-беш кун театрга боролмадим. Янги тураржой массиви атрофидаги ясли ва боғчаларга фарзандларимни жойлаштиришга ҳаракат қилдим. Бироқ бирон-бир ижобий натижага эриша олмадим. Негаки болаларни тарбиялаш муассасаларида бўш жойлар анқога шафе эди. Туман халқ таълими раҳбарларига ёрдам сўраб мурожаат этганим, улар навбатга туриб, сабр-бардош билан кутишим кераклигини тушунтиришди. Бошим қотиб, нима қилишимни билмай юрган кунларимдан бирида театрдан кўнғироқ қилишди.

— Шукур акага тезликда кўнғироқ қилинг экан.

Оға билан телефон орқали боғландим.

— Зилзиладан тани-жонингиз омонми?! Келиним, фарзандлар соғ-саломатмилар?! Сиздан роса хавотирландим, акаси. Нега машқингиз паст?! — деди Шукур ака телефоннинг нариёғида туриб.

Оғага вазиятни тушунтирдим. Мушқулимни унинг ўзи осон қиладиган бўлди. Ҳолбуки, 1966 йилги зилзилада Шукур аканинг уйи ҳам қаттиқ шикастланганди. Кунлардан бир кун и ёру дўстлар билан Оғадан хабар олгани борсак, Шукур ака уйининг томи босиб тушган, шу боис фарзандлари билан ҳовлида сўзлашиб ўтирганди. Шакар опа бизни кўришлари билан: «Бор-будимиз вайрон бўлди, айланайлар», — деди йиғламсираб. Шукур ака бўлса болаларини кўрсатиб: «Мана, менинг бойлигим, шулар соғ-омонми, демак дунёдаги энг бадавлат одамлар сену менмиз, хотин» — деганди. Ушанда актёр Ҳамидулла Наримоновнинг оиласи зилзиладан қаттиқ зарар кўрганлигини эшитган Шукур ака шу заҳотиёқ бизлар билан машинага ўтириб, ўша санъаткорнинг уйига қараб йўл олганди. Тез орада Ҳукуматга мурожаат қилиб, олдин ўзига эмас, Ҳамидулла оғага турар жой олиб берганди.

Фурсатдан фойдаланиб, яна бир нарсани тилга олиб ўтмасам, адолатдан бўлмаса керак, деб ўйлайман. Шакар опа ва Шукур ака уч нафар фарзанд кўрганлар. Шакар опа ва Шукур ака бир-бирлари билан «Насриддин Бухорода» бадиий фильми суратга олинаётганда танишганлар. Шакар опа: «Мен Шукур оғани ижро этган роллари учун севиб қолганман», дерди. Ҳа, Шукур ака табиатан қадди-қомати келишган инсон эди. Унинг кўнғироқ-кўнғироқ бўлиб товланиб турувчи сочлари, юз-кўзидаги самимият ҳар қандай одамни мафтун этарди. У киши кийинишни ҳам ўрнига қўярди, урф бўлаётган либосларни кўпинча биринчи бўлиб киярди.

Таниқли актёр Зикир Мухаммаджонов «Улуғлар орасида» китобида ёзди:

«Бир артист сифатида тан бераманки, у киши саҳнада ёниб турарди. Саҳнада ҳам, кинода ҳам актёр жозибаси жуда муҳим. Бу ҳаммага насиб қилавермайди. Буюк актёрларимизнинг асосий ютуқларидан бири шу деса бўлади. Шакар опа Шукур акани чинакамига яхши кўрган. «Бой ила хизматчи» фильми суратга олинадиган бўлганда, Гофир ролини ўйнайдиган Шукур ака сочини олдирган эди. Шунда Шакар опа сочи йўқлигини кўриб, «Шукур Бурҳоннинг сочи бўлмаса, хунук экан» деб, неча кунгача аразлаб юрганини айтишади.

Шундай забардаст инсон аста-секин букчая бошлади. Асли уни саҳна эмас, экран эмас, ғам енгиб қўйди. Бир қизи сувга чўкиб ҳалок бўлди. Ниҳоятда гўзал ва қақажон бўлган бу жажжи қиз кинога суратга олиш пайтида фалокат юз берган эди. Вояга етиб, боалик бўлган ўғил эса армия сафида хизмат қилиб юрганида нурланиб, балоғат ёшида ҳаётдан кўз юмди».

— Эркинжон, — деганди ўшанда Оға, — душанба кун театр жамоаси дам олишини яхши биласиз. Ҳеч ташвишланманг, боғча муаммосини биргаликда ҳал қиламиз. Янги

уй муборак бўлсин. Энг муҳими, бошпанали бўпсиз. Бу дунёда бошпанали бўлиш ҳазилакам гап эмас. Хуллас, душанба куни эрталаб мени кутинглар.

Душанба куни эрталаб яп-янги «Волга» автомобили уйимиз тагига келиб тўхтади. Ундан Шукур ака тушдилар. Мен, уч ўғлим — Фахриддин, Ҳасан ва Ҳусан, рафиқам Дилбар билан биргаликда Оғага пешвоз чиқиб, уни суюниб кутиб олдик. Шукур ака мен ва ўғилларим билан қўл бериб кўришаркан, шундай деди:

— Қани, мирза йигитлар, машинага ўтиринглар, — сўнг ҳайдовчига юзланиб, — боғчага ҳайданг, акаси, — деди.

Боғча мудираси Муҳтараммахон шундай боғчага кираверишда ўзидек оқ халат кийган тарбиячи жувонлар билан суҳбатлашиб ўтирганди. Бизни кўриб, дарҳол ўрнидан кўзгалди.

— Эркинжон, ўзи бахти кулган йигитсиз-да, боғча мудираси артистимиз, Эдипнинг қайин оғаси Креонт ролини ўйнайдиган Қудрат Хўжаевнинг рафиқаси. Омадингиз бор, деганим шу-да.

Шундан сўнг, Оға боғча мудирасига юзланди:

— Муҳтараммахон, биз Сизни кўргани келяпмиз. Бу киши, Эркинжон, менинг ассистентим бўладилар.

— Жуда хурсандман. Келингизлар, ўтирингизлар. Хизмат, Шукур ака? Сиз учун қўлимдан келган барча хизматни бажаришга тайёрман, — деди Муҳтараммахон тавозе билан.

— Эркинжон уч ўғлини боғчага жойлаштиришлари керак экан.

— Боғчамиз пиллани қайта ишлаш корхонасига қарайди. Бу муаммони ўша корхона раҳбарияти билан ҳал қилиш керак. Корхонамиз шундай яқин ерда. Чуқурсойни биласизлар, ўша ерда жойлашган. Директоримиз ҳозир қабулхоналарида ўтирибдилар.

Ҳаммамиз дарҳол машинага миндик. Ҳадемай корхонага етиб ҳам олдик. Шукур ака, боғча мудираси Муҳтараммахон опа ва мен директорнинг қабулхонасига кириб бордик. Директор дилкаш одам экан (афсуски, у кишининг исми шарифи ёдимда қолмаган), ўрнидан туриб, бизни кутиб олди.

— Баҳай, Шукур ака, келинг, келинг, тинчликми ўзи?

Боғча мудираси Муҳтарамма опа унга бизнинг ташрифимиздан кутган мақсадимизни тушунтирди.

— Гап бўлиши мумкин эмас, Шукур ака. Ҳаммаси сиз айтгандек бўлади. Муҳтараммахон, сиз болаларни бемалол жойлаштиринг... Бизга яна қандай хизматлар бор, Оға?!

— Хизмат шуки, яқин кунларда зўр бир асарни саҳналаштиряпмиз. Премьерага сизни таклиф этамиз. Жамоангиз билан биргаликда келасизлар, — деди Оға.

— Албатта, борамиз, Шукур ака...

* * *

— «Шоҳ Эдип»ни кўрдингизми? — деб сўради Шукур ака бир раҳбардан.

— Кўрганда қандоқ? Коллектив билан кўриб, сизга тасаннолар айтдик. Сиз билан фахрланамиз, Шукур ака.

— Бу киши ана шу сизга маъқул бўлган спектакль режиссёри. Сиздан илтимос, унга ташкилий бир ишда ёрдам беринг.

Раҳбар дарҳол у ёқ-бу ёққа кўнғироқ қилди.

Бундай илтимосу хайрихоҳлик (менинг борамда ҳам, бошқалар борасида ҳам) кўп бўлиб турар эди.

Машина олдида раҳмат айтиб, Шукур ака билан хайрлашмоқчи эдим, уни кўндиролмадим.

— Шакар опангиз овқат тайёрлаб, икковимизни кутябдилар.

Машинага ўтирдик.

— Ўлмас Умарбеков янги асар ёзибди, «Қиёмат қарз» деган. Бир нарса деёлмай турибман, — йўлда ўйланди Шукур ака.

Эшик тагида бизни Шакар опа қаршилади:

— Мунча ҳаялладинглар? Ош ланж бўлиб кетди. Қани, қўлни ювиб, дастурхонга қаранглар.

Паловни иштаҳа билан едик. Шукур аканинг кайфияти яхши эди. Шакар опа деди:

— Эркинжон, бизнигига тез-тез келиб турсангиз бўлмайдими? Шошилиб кетиб қолманг. Биламан, уйингиз узоқ. Лекин ҳали кун эрта. Чой ичиб, гаплашиб ўтирингизлар. Мен сизларга халал бермайман.

— Шукур ака, «Қиёмат қарз» Ўлмас Умарбековнинг энг зўр асари бўлиб қолишига ишончим комил, — дедим. — Тузатадиган, бир оз қисқартирадиган, қўшса бўладиган жойлари ҳам йўқ эмас. Аммо бутунисича яхши асар. Энг муҳими, драма сиз учун,

сизнинг имкониятингиздан келиб чиқиб ёзилган. Сиз туфайли ажаб эмаски, бу асар ҳам саҳнамизни гуллатса!

— Отангизга балли, менга шу гап керак эди. Ҳозирча Ўлмасга айтмай туринг. Мен уни уйга чақираман. Сизга ҳам телефон қиламан. Асар устида ишлаймиз. Юринг, йўл-йўлақай гаплашиб кетамиз. Сизни кузатиб кўяман.

Биламан, Шукур акага гап қайтариш бефойда, айтган жойидан кесади. Кузатиб, Луначарский посёлкаси ҳозирги марказигача чиқдилар. Аллақачон қоронғу тушиб, кеч соат ўндан ошган. Кўл кўтариб, битта «Волга» тўхтатдилар. Ҳайдовчи машинадан тушиб, биз билан сўрашди.

— Хизмат?

— Мени танийсизми?

— дедилар Шукур ака.

— Шукур Бурҳонов-мисиз? Сизни ҳамма танийди!

— Баракалла, ука.

Мана, шу акангизни Қорақамиш «2/4»га обориб кўйсангиз.

— Хўп бўлади.

Шукур ака учта бир сўмлик пул узатдилар.

— Эркинжон, сиз ўтиринг, — дедилар.

Ҳайдовчи пулни олмади. Шукур ака биз билан ўзларига хос илиқ табассум қилганларича хайрлашдилар.

...Бир куни оға ҳикоя қилдилар:

— «Илья Муромец» бадий фильмида мен билан ўйнаган машҳур киноактёр Борис Андреев шундай деб қолди: «Шукур, сен Иброҳим ўғри, Қоработир ролларини экранда ижро этиб, катта муваффақият қозондинг. Мана, Қалиншоҳ образини ҳам гавдалантириб бердинг. Энди, биласанми, сен Чингизхон ролини ўйнашинг керак. Чингизхон! Уни бутун дунё билади. Нақ оламга машҳур образ бўларди-да». Мен унга эътироз билдирдим: «Йўқ! Мен Чингизхон ролини ўйнамайман. Мен Чингизхонни юртимиздан қувган Жалолоддин Мангуберди ролини ижро этганман. Улар бир-бирини инкор этадиган тарихий сиймолар. Энди Худо насиб этса, Амир Темур ролини ўйнайман. Сен уни биласанми, Чингизхондан ҳам буюк, соҳибқирон Амир Темур! Биласанми, Борис, дунёнинг ярмидан кўпини забт этган у. Рус тупроғида Волгагача етиб борган. Аммо Москвага, русларга тегмаган. Борис, қолаверса, менинг бир армоним бор. Оҳ, қани эди, Южин О' Нил (Америкалик драматург)нинг «Қайроғоч тагидаги муҳаббат» драмасидаги чол — Кебот ролини ижро этсам...»

Вақт ўтган сари улкан санъаткор Шукур Бурҳоновнинг санъатдаги ўрни, актёр ижодининг биз сезмаган қирралари янада ёрқинроқ кўринмоқда.

ҚУТЛОВ

Ихтиёр Ризо

ИККИ БУРГУТ

Насрий лаҳзалар

Тоқим

Агар қуш бўлсайдим, қанот ёзардим, очардим, учардим. Узоқ-узоқ юртларга. Булутларга айланиб сувлар сочардим оловларга, ўтларга. Баъзан суюнч, баъзан юпанч бўлардим улуғ зотларга, ўлмас номлару қутлуғ отларга...

Тоқим ёрилмасин Ер юзида Атом, Хидрогон, Нитрон бомбаси, башариятнинг минг-минг йилларга чўзилган сукунат саси... Ва сапчитмасин тупроғимни, хилма-хил кимсалар зилзиласи. Йўқ-йўқ, ўлим кўлкаси...

Агар қуш бўлсайдим қанот ёзардим, очардим, учардим. Узоқ-узоқ ўлкаларга, элларга... Одил-одил паҳлавонларга айланиб, баъзан кишан, баъзида қалит осардим дудоқларга, тилларга. неча-неча эркин элларга, чегара қўярдим, ёвуз-ёвуз олимларнинг, инсонларнинг бургут бўлиб кўзларини ўярдим...

Тоқим оташли, ўтли ихтиролари қанот ёзмасин Ер юзига, сайёрамизнинг кечасига, кундузига...

Агар қуш бўлсайдим... Қанот ёзардим, очардим, учардим... Олис-олис иқлимлардан, иқлимларга. Озодлик жарчисига айланиб, тушардим дудоқларга, тилларга. Чорлардим қатор-қатор инсонларни, жойларида муздек қотириш учун анбар-анбар бомбалари, ўқларини... У ўлим ихтирочиси бўлмиш борларини-йўқларини...

Тоқим қанот ёзсин ер юзида тинчлик, осойишталик. Битмасин-туғамасин янги-янги санъатлар, инсонлар учун ҳаёт бахш этувчи оламшумул ишлар...

Умримиз

Умр ўтар... Қорли, изғиринли, чечакли, гулли ойлардай, йиллардай, бир-бирига туташган тинимсиз онлардай. Яшадикми?.. Яшаганмизми?.. Яшаймизми энг гўзал, энг қудратли, энг одил инсонлардай?

Умр ўтар... Қалин-қалин тўғонларнинг, ўтмас деворларнинг нималигига парво ҳам қилмаган даҳшатли селлардай. Узоқ-узоқ саҳролардан баланддан-

баланд қоялардан ўқ каби ёриб ўтган Самум сингари сарсари, изғиринлар, еллардай...

Умр ўтар... Кўчалари кўч-кўч бўлиб қайларгадир қанот очган кунлардай. Оддийдан-оддий нарсалардан даҳшатга келиб, ўзини йўқотган сарсари қушлардай...

Умр ўтар... Карвонлари, қаторлари на саҳроларда, на шаҳарларда, на-да ойдин-ойдин саҳарларда чарчаган, ҳолдан тойган, ўзликсиз, йиғин-йиғин орзулардай... Ўтар... Пешоналарга ёзилганми, ёзилмаганми?... Билмадим, ўша авваллардан ҳам муқаддас саналган муқаддас ёзувлардай...

Умр ўтар... На даҳшатли бомбалар, на қудратли, дунёга жанг майдонига чорлаётган ўлкалар, юртлар, уларнинг бошларида ўтирган инсон сиймоли ёвузлар, на уларга ақл дарёсидан сабоқ берган устодлар, ё умрларимизга бир неча онлик қувват, қудрат, тенгсиз ҳаёт бериб, бир жойда, уларни тўхтата олмадиларми? Уларни тўхтатишга бирон-бир қуввати, қудратли инсоннинг кучи етармикан? Билмадим... Йўқ! Йўқ, бу фақат Оллоҳнинг қудратига боғлиқ... Оллоҳнинг!

Хи... Хи...

Кўпинча ўзимиз ҳам тушунмасдан ва кимларнингдир ноғорасига ўйнаб, бир-биримизнинг ишларимизга жосуслардек тумшугимизни тикдик.

Қувватимиз етмаган тақдирда янги-янги «таниш»ларимиз ва «дўст»ларимиз орқали уларга чоҳ ҳам, хандақ ҳам қазидик. Кейин рўйхатларда биринчилардан бўлиб қолдик. Халқ ўртасида «чақимчи» унвони ҳам олдик... Чунки орқамизда тоғдек суянчигимиз — «оға»ларимиз бор эди...

Йиллар ўтди, ойлар битди. Ҳамма нарса ўз ўрнига тушди, тугади, битди. «Оқа»ларимиз, ҳамда «оға»ларимиздан мерос унвонларимиз, қанча-қанча ёрлиқларимиз... Энди ўзимиз, ўзимизнинг устимиздан куляпмиз...

Хи...Хи...

Менимча, йўқ!

Узоқ-узоқ тунлар...

Тез очилиб, тез сўлган гуллар каби пойдеворсиз кунлар... Чексиз-чегарасиз ўйлар, орзулар...

Ширин-шакар хулёлар...

Тиним билмаган, бир-бирини тўлдирган, янгидан-янги теша тегмаган фикрлар...

Туя карвонлари каби қалбимни бирин-кетин забт этган ширин-шакар хаёллар, орзулар, ўйлар. Чексиз-чегарасиз...

Такрорсиз, гўзалдан-гўзал ўйлар... Ҳар бирида дунёнинг зийнати саналган инсон, оёқ етмаган тоғлардаги боғлардай такрорланмас манзаралар, эвазсиз ўйлар... Ҳали-ҳамон адиблар томонидан ишлатилмаган сатрлар... Чексиз осмондай чегарасиз орзулар, ўйлар тугайдими?

Менимча, йўқ... Ҳеч қачон!..

Ихтиёр Ризо икки халқ — ўзбек ва озар фарзанди.

Устоз Мақсуд Шайхзода анъанасини давом эттириб, у ўзбек тилида асар ёзади. Лекин ёзганларида озар руҳи, оҳанги ҳам сезилади.

1955 йилдан шеър, дostonлари эълон қилинади. «Дарахтларнинг кўзлари бор», «Афсоналар чин экан», «У сенсан, манимсан», «Менга кўшиқ айтдилар», «Қанотли, қанотсиз қушлар», «Гиря» сингари қатор китоблари нашр этилган. Сўнгги йиллар насрда ҳам қалам тебратяпти. Журналимизда улардан намуналар бериляпти.

Адиб қутлуғ 70 ёшга тўлди. Биз уни чин дилдан қутлаб, унга янги ижодий зафарлар тилаймиз.

Таҳририят

Қарадик...

Кўпинча ўзимиз-ўзимизга осмондан қарадик...

Ўтмишимиздан, ўзимизнинг-ўзимизга муҳаббатдан, қавм-қариндошларга илтифотдан, ётларга бўлган самимиятдан, ҳурматдан, ўзимизда заррача бўлса-да, ном-нишон қолмаса ҳам қарадик...

Қарадик ўзимиз-ўзимизга бегоналар каби...

Эгнимизга кийган камзулларимиз, ёт унсурли куйлақларимиз, таққан бўйинбоғларимиз, бегона пойафзалларимиз, пайпоқларимиз бизга оз-моз бўлса-да, насл-нажобатимиздан айри солса ҳам бошимиздаги ақлларимизни қўлларимиздан олса ҳам... Чунки етимхоналарда ўсган етимлардек маънавиятимизга, ўз-ўзимизга ишонмадик...

Жавон-жавон, қоқ-қоқ, қай бурчакларда қолиб кетган тоғ-тоғ китобларимиз, боболаримиз йўлларига нур сочаётган офтобларимиз бўлса ҳам...

Йўқ! Улар бизлар-ла бир бўлса-да, улар бизга ёт унсурлар каби кўриниб қоларди...

Ахир, бизга берилган тарбиялар, сабоқлар, кийимларимиз, онглариимиз, тушунчаларимиз ҳам бус-бутун ўзагидан афдариб, вайроналарга айлантириб кетилган эди-ку... Чунки, олдингимиз тарбиялар, бу кунги сабоқлар Оврупача эди-ку...

Ахир, бизлар Оврупача ўйлашимиз шарт эди-да...

Ва бизга келган ўша тифизлик кимларга керак эди. У эски ёзув-позувларни ўзгартиришлар лозимиди... Ахир, бизлар янги-янги тарбия кўрган инсонлар эдик-ку...

Яна етимхоналарда тарбия кўрган инсонлар, ўзлигини бус-бутун унутиши шарт эди-ку! Уларга ўтмишларини ўргатиш... Ахир... Тамғалар ҳар дақиқа тайёр бўлиб қоларди-да...

Йўқ! Бизлар қарадик... Бу ёзувларни ўқиёлмасак ҳам йиллар бўйи ичимизда боболаримиздан қолиб кетган бу ноёб ёзувлар учун ғурурландик. Онглариимизни мияларимиздан ўғирлаб, йўқ қилсалар ҳам, ишондик ўтмишимизга...

Фақат ожизлар каби қарадик! Қарадик!

Кимлар томонидан...

Кимлар томонидан, билмадим...

Ўтган асрнинг йигирманчи-ўттизинчи йилларида ман қилинган, пойдеворсиз ўйлар каби унутилган, аммо халқ қалбида юрт солган қўшиқларни, бу кун куйламак хоҳиши ёнар юрагимда, дақиқа-дақиқа, соат-соат менга яқин, менга асрлардай олисдан-олис ҳаёт!..

У ҳаётни аста-секин куйламак истаги оташланар, оловланар, ёнар юрагимда... Кечаги қуллар англамаган, лекин ҳамда эскирмаган қўшиқларни, энди куйламак истамайман...

Истамайман тош асрларнинг тош ёқасида бир тўп майсалардай, Туркистон офтобида тобланиб ўсмакни истамайман...

Токим сизларнинг нигоҳларингиз тош танамнинг яшилгидан очилиб кетсин... Ахир, тош асрларнинг бағрида, дараларида яхшилик яшнаган, яхшилик яшнагай...

Сизнинг тош вужудингиздан майин, гўзал туйғулар униб чиқишини истамайман... Мен шуни куйламак истамайман... Шуни!

Қачонки биз туғилдик...

Қачонки биз туғилдик —

Йиғимиз баҳор атирлари каби дур ёғдирди неча-

неча хонага. Биз, кўпинча, қувонч бўлдик, биз юпанч бўлдик, неча-неча қари-ёш онага...

Қачонки биз туғилдик —

Ҳақимизда узун-узоқ ўтириб ўйладилар. Тишларимиз чиққан замон ё ҳалим, ёхуд ширин-шакер пишириқлар пишириб, гўзал бир лаҳжада қанча-қанча эртақларни, бир-биридан шинам шеърлар ва момоларимиздан қолиб кетган гўзал-майин аллаларни узун-узоқ куйладилар... Ҳақимизда тинимсиз ўйладилар...

Ортди кундан-кунга қувончимиз, тилларга, дудоқларга тушди орзуимиз, умидимиз...

Оғизларда дoston бўлиб кетди кимлардандир бизларга мерос қолган унвонимиз, отимиз... Йиллар ўтди, ўсдик, улғайдик ва баъзан онамизни, отамизни куйдирди ичимиздаги оловимиз, ўтимиз... Ҳар ҳолда, бадном бўлиб қолмади бизларга меҳрибон онамиз, отамиз...

Йиллар ўтаркан, ўз фикримиз-ла, ўзларимиздан неча баробар катталарга қарши чиқдик. Ишлари ва ўзлари бизларга ёқмаган тақдирда, танқидлар ҳам қилдик, бизга тикиштирган ишларини кераксиз бир

ашё каби улоқтирдик, ёқдик ҳам.. Босган йўлларимизга ҳам танқид-ла, қарадик, ҳамда оний назарлар ташладик: тўғрими, нотўғрими қилмишларимиз?.. Кейин ўз-ўзимизни қийнадик бўғиқ бир оҳанг-ла, ўзимизни ҳам сўйдик... Қалбимиз бўшалгунча қадар...

Онда-сонда мақтаниб ҳам қўйдик балогатга етаркан... Неча-неча чегаралардан қаҳрамонлар каби ўтаркан...

Бари бир, кўпинча, оналаримиз, оталаримиз ишонди қудратимизга, қувватимизга ва неча-неча ширин-шинам ҳаётимизга...

Кўпинча...

Изламадим

Бус-бутун бойликларидан абадий маҳрум бўлиб, сарсон-саргардон тентираган ашадий телбалардек сени изламадим. Кимсасизларга бошпана бўлиб қолган эски-эски ертўлаларда, Мартин печларнинг мафий бурчакларида, иссиқ қувурларнинг ичларида, муқаддас Яланғоч бобомнинг чўғи ўчмаган азиздан-азиз ўчоқларида. Сизни изламадим мен. Урмимнинг шоли дақиқалари, гўзалдан-гўзал онлари. Ўзларингиз асир қилмадингизми, неча-неча олий тушунчали инсонларни?!

Изламадим сизни мен! Шамолларга айланиб қумли саҳроларда ялонғоч қояларда. Кимлар-кимларгадир суяниб умр сурганларидек бировларнинг сояларида, изламадим Эгамга қўл очиб элига, юртига омад тилаган дуолар билан... Йўқ-йўқ!.. Худойим ўзи бахш этган, бу хуш дақиқаларни, шарафли-шонли онларни, шунинг учунми, билмадим... Худойим ўзи бахш этган, бу хуш онларни, менга меҳрибон қилган, ҳали ҳам кимликларини билмадикми минг-минг азиздан-азиз инсонларни!..

Санъаткор

Ўзбекистон халқ артисти
Раъно Ярашга...

Саҳнада неча марта турмушга чиқдинг, устингга гул сочдилар, чечак сочдилар. Ҳаётда...

Саҳнада ўзингни ўтларга ёқдинг... Эшиклар бекилди... Устингга қучоқ-қучоқ чечак сочдилар... Неча-нечаларини, оддий табассум-ла, қаршиладинг-да. Қалбингда қувондинг ўз-ўзингни олқишладинг-а... Қалбингда қувондинг...

Ҳаётингни, ўзингни юртингга, элингга саҳнада бағишладингда... Ортди кундан-кунга шон-шухратинг. Неча-нечаларга сабоқ бўлди саҳнадаги ҳаётинг...

Саҳнада Зулайҳо бўлиб, Юсуф орзуингга етдинг. Тумор момо, Анаҳитага айланиб, Исфара хонимдек Искандарга қарши, камонингдан ўқлар отдинг Розия Султон эдинг, ёғиларга қарши қиличингни ўйнатдинг. Нодира бегим бўлиб Ватанингга, Элингга содиқ бўлганинг учун, ўз-ўзингни унутдинг, Меҳри опадек «Адолатинг мен» деб, булбулдек ўтдинг... Таралди бинафша ҳидидек номинг элдан-элга, тушдинг ширин бир хотирадек тилдан-тилга... Олқишлар, гулдасталар ҳамроҳинг бўлди. Қалбинг на ўксинди, на ҳам тўлди... Янги-янги қаҳрамонларинг эртанга қолди... Ўзинг қаҳрамондек тушсанг-да, тилга!

Инсонлар

Хилма-хил иқлимларнинг пайдо бўлишиданми, ё куч-қувватини ўринли-ўринсиз неларгадир ишлатиб ҳолдан тойган шўрланган тупроқларданми?! Интилсам-да, тагини еча олмадим: нима учун табиатдаги жондилар, тўда-тўда, йигин-йигин инсонлар истасалар ҳам, истамасалар ҳам вақт-соатлари етса ҳам, етмаса ҳам тарк қиларлар дунёни, безовта қиларлар тупроғимиз рўёмизни. Неча-неча хайрли, хайрсиз кунларимизни. Бир-бир, икки-икки, қанча-қанча вақтлари, онлари тугаса ҳам, тугмаса ҳам барибир тарк қиларлар бизларни. Нима учун? Бунинг тагига ким етади? Англамадим... Менимча, Тангримга аён бу?

Агар...

Агар нағма бўлсайдим, тиллардан-тилларга тушиб, қадарли дардли инсонларнинг дод-фарёдига етиб, сасланардим парда-парда, сўнг қўярдим қанча-қанча аламларга, қадарларга, оғриқларга, дардларга...

Агар Ой бўлсайдим, зулматлар ичра нурлар сочиб, тунлари ўрмонда адашган йўловчиларга, йўллар очиб, борган жойларини дақиқа-дақиқа кўрсатардим... Севишганлар бекиниб-бекиниб учрашганларида, булутлар орқасида бекиниб турардим.

Агар сув бўлсайдим, булутларнинг қалбига тўлиб дудоқлари пора-пора бўлмиш саҳроларнинг устида томчи-томчи сузилардим. Сўнг бағирларини айлантирардим гулшанларга, чўлларга. Нуқта қўярдим ҳар бир қурроқчиликларга, камбағалликларга, ўткинчи, ожинақли йилларга...

Йўқ, агар Қуёш бўлсайдим, табиатнинг мувозанатини тиклай-тиклай, тоғ-тоғ таҳланган минг-минг йиллик музларни эрита-эрита, ботқоқликларни аста-секин қурита-қурита гулшанга айлантирардим Ер юзини, Она тупроқдан ўчирардим бадҳоҳларнинг, бахилларнинг қадамини, изини...

Токим ўчган чўғлар, тутунланиб қайта ёнмасин...

Бир қарич ер

Нимага керак гугурт чўпи! Чақмоқ урган оғочдек ҳаммаси қуп-қуруқ... Мен Эврика эмасман-ку, тарк этган, киндик қони тўкилган она тупроқни, она ерни... Йўл олгум юдузларга. Магеллан эмасман-ку, йўл ол, боболарим очган ўша эски-эски йўлакларга, изларга... Кўҳна дунёни янгитдан кашф этсам... Тарихларда ном қолдирган ўша улуф-улуф сайёҳларнинг орқасидан кетсам...

Менга керак эмас бошига фосфор ёғилган оғочнинг мингдан, балкида милёндан бири. Қуёшга айлантиролмаيمان-ку, туғилганимиз она Ерни... Йўқ-йўқ! Сиз менга белкурак беринг, нағма беринг ҳамда бир қарич тупроқ... Сўнг, кутинг...

Бармоқлар

Ҳа-ҳа, мана энди мен эски ҳужжатлар жойига кирдим... Вақтсиз қурбон бўлганларнинг, ҳақ-ҳуқуқи тугаган, битганларнинг, қатор-қатор бўлиб дунёмиздан ўтганларнинг этагидаман... Жавон-жавон, қоп-қоп тахланибди жидлар. Ўтган асрнинг йигирманчи, қирқинчи йилларидаги кўхнадан-кўхна ҳаётлар... Сон-саноксиз жидлар. Битта-битта ҳар сатридан кўз узмасдан варақлаяпман, ичида баъзан оқиллар, баъзан динсиз-имонсиз жаллодлар. Ҳали-ҳали эслардан чиққани йўқ уларнинг исмлари, отлари. Ўтар кўз ўнгимдан ўша аёвсиз мафкура қурбони бўлган ашаддий жаллодлари... Варақлаяпман... Ҳар варақда қонли бармоқ излари...

Бу жидд мавқели, обрўли шахслардан бириники. Фарғона каналини эпақага келтириш учун ёзилган фармонлари буйруқлари, остларида имзо ўрнига бош бармоқ излари босилган. Олий қўмондонга юборилган не-не юрак сўзлари... Тўп-тўп гуноҳсизларнинг каноф тагидан бутунимизга етиб келган унлари, овозлари... Ҳали-ҳали уларни қидиряпти сарсон-саргардон бўлган ўғлонлари, излари... Қалин-қалин жидларда бош бармоқ излари...

Бу жидд эски ҳужжатлар қаторига тушгач, қанчадан-қанча «эрқарварлар» буйруқлари асосида ўз ёғларида қоврилган, пишган, ғазаблари дарё бўлиб ошиб-тошган қатор-қатор қишлоқларимиз тўла-тўкис адабиётга қовушган... Бу иллатларнинг ҳаммаси шу жиддга жойлашган. Ватан бошига не-не балолар тушган... Булар ҳаммаси жидд-жидд. Устларида ҳар хил бармоқ излари... Улар ўтган асрнинг аждодлари, инсон қалбини қалтиратган ўлатга баробар сўзлари. Қурбонликлар каби, қурбон бўл, мафкураларга аста-секин ўзлари... Аммо ҳужжатларга айланди ўша машъумларнинг бармоқ излари...

Ҳа-ҳа, энди эски ҳужжатлар жойидаман... Ўтиб-кетган куз ҳосилидек тугаган -битган ҳақиқатлар этагидаман... Жавон-жавон, қоп-қоп уст-устига тахланибди сарғайган, сўлиган қоғозлар... Устларида эгаларининг бармоқ излари... Магар, ўша бармоқлардан қолиб кетган мерослар, бутунимизга таҳлика солмаяптиларми? Эзгу бу кунларда Худойим Ўзи асрасин!

НАВОИЙ ШЕЪРИЯТИДА ҚУРЪОН ОЯТЛАРИ ВА ҲАДИСЛАР ТАЛҚИНИ

Машҳур шарқшунос Шиблий Нўмоний «Шеър ул-Ажам» китобида шундай ёзади: «Ғарб ҳам ўз адабиёти латофати билан фахрланади, аммо бу адабиёт намояндalари ўз фикрларини тўлиқ баён этиш учун энг камида уч-тўрт мисра яратишга мажбурдирлар, ҳолбуки Ажам шеърияти тарихида бир мисра ёки байтга икки-уч ва ҳатто, ундан-да кўпроқ маъноларни сингдириш одатий ҳолга айлангандир». Шиблий Нўмоний. *Шеър ул-Ажам. 5-том. Техрон 1368 ҳ. 183-бет*). Сўз санъатида Шарқ шоирларининг бундай улкан муваффақиятга эришмоқларига, бир томондан, тилнинг ички имкониятлари ва сўзларнинг кўп маънолилиги, иккинчи томондан, тасвир воситалари, адабий усуллар ҳамда шеърий санъатлардан маҳорат билан фойдалана олишлари сабаб бўлгандир. Мумтоз адабиётимизда қўлланилган лафзий ва маънавий санъатлар сони ниҳоятда кўп. XI асрда яратилган Муҳаммад ибн Умар Родуёний қаламига мансуб биргина «Таржумон ул-балоға» асарида 164 адабий санъат ҳақида маълумот келтирилади. Бу санъатларни муайян шоир ижодиёти орқали таҳлил ва тадқиқ этиш сўз қудрати ва жозибасини янада теранроқ англашга ёрдам беради.

Араб адабиётшуноси ал-Аскарининг (XI аср) машҳур ибораси бор: «Шеъриятда энг муҳими — янги мавзу топиш эмас. Чунки бунга араб ҳам, ажамий ҳам, шаҳарлик ҳам, кўчманчи ҳам бир хилда қодир. Муҳими — қай тариқа ифодалаш».

Сўзни «қай тариқа ифодалаш»да жуда кўп қўл келган, аммо адабиётшунослигимизда ҳали яхши ўрганилмаган шеърий санъатлардан бири ишора санъатидир. Ишора арабча сўз бўлиб, бармоқ билан бирор нарсани кўрсатмоқни англатади. «Навоий асарлари учун қисқа изоҳли луғат»да бу сўз «имо»нинг маънодоши сифатида изоҳланган. Имо, ишора ва ғамза каби маънодош сўзлар маълум жиҳатдан бир-бирига яқин бўлса ҳам, аслида улар ўртасида муайян фарқ мавжуд. Имо юз ифодаси ва бош ҳаракати билан амалга оширилса, ғамза кўз ва қошнинг ноз-карашма, инкор ва тасдиқ, руҳлантириш ва мазах-масхара қилиш каби маъноларда ҳаракатга келишини англатади.

Бадиий адабиётда ишора мўъжаз ва ихчам сўзларга кўлами кенг маъноларни сингдириш, бу маъноларни тафаккур қилиш ва англаш учун уларга нозик белги бериш вазифасини бажарган. Бадиият илмига бағишланган рисолаларда бу санъат ҳам Қуръонда истиора, тамсил, тажнис, тавсиф, мутобақа, илтифот каби кенг қўлланилгани қайд этилади. Жумладан, ал-Аскарининг бу санъатни шарҳларкан, Қуръон оятларидан мисоллар келтиради. Мазкур санъатдаги қисқа сўзлар билан улуг маъноларни ифода эта олиш имконияти борлиги мумтоз шоирларимизнинг диққатини ўзига жалб этиб, улар бу санъатни ҳам ривожлантириб, фалсафий-дунёвий ва диний-ирфоний маъноларни ифода этишда кенг қўллаганлар.

Масалан, Навоийнинг қуйидаги байтини кўздан кечирайлик.

*Эй Навоий, истасанг баргу наво бу боғ аро,
Гулдек ўл рокиъ кеча, булбул каби бедор субҳ.*

Мазкур байтдаги боғ, барг, наво, гул, булбул, субҳ сўзлари лирик асарларда кенг қўлланилади. Фақат «рокиъ» сўзи бадиий адабиётда кам учрагани ва, аслида, диний адабиётга мансублиги боис, биринчи назарда юқоридаги сўзлар

силсиласига мутаносиб кўринмайди. Ана шу «номутаносиблик» ўқувчини байтда яширинган маънони излаб топишга ундайдиган ишорадир. Демак, «рокиъ» сўзи ушбу байтда ишорат-белги вазифасини ўтайди.

Барг-япроқ, наво-куй, оҳанг дегани. Бу сўзлар ягона ибора шаклида келганда кўчма маънода йўл озиги маъносини билдиради. Боғ — дунё рамзи. «Бу» кўрсатиш олмоши орқали шоир маънони янада кучайтирган. Навоий айтмоқчи, боғ — дунёдан ўзинг билан бирор нарса олиб кетмоқчи бўлсанг, кечалари қуёшни кўмсаб, эгилиб турган гул каби рокиъ-намозхон, тонгда эса, ҳақиқий матлубинг висолига эришмоқ учун булбул каби уйғоқ ва навосоз бўлишинг керак. Зеро, «тонгдаги Куръон қироати фаришталар ҳозир бўладиган вақтдадир» (Бани исроил сураси, 78-оят). Шоир диний-фалсафий маънони ифода этиш учун табиий рамзларни истифода қилиши бежиз эмас. Биринчидан, «адабий асарнинг, жумладан, унинг бадиий жиҳатининг етуқлигига асос воқеяликдир. Бу ўринда воқеялик деганда борлиқ тақозоси билан содир бўлишини назарда тутамиз. Инсон табиатининг бир бўлаги бўлагани учун соғлом киши таъбига ғайритабиий нарсалар ёқмайди. Шунинг учун киши яратган нарса инсон учун фойдали бўлиши ва унинг мижозига мувофиқ тушиши бадиий маҳорати бўлиши зарур» (Алибек Рустамов. Навоийнинг бадиий маҳорати. Тошкент. Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1965 йил. 193-бет). Иккинчидан, гулнинг рокиъ бўлиши ва эрталабки Куръон қироатининг булбул навосига ўхшашлиги фақат зоҳирий жиҳатдангина мувофиқ бўлмай, балки бу унсурлар ўртасида ички муносабат, ботиний уйғунлик ҳам мавжуд. «Ҳаж» сурасининг 18-оятда шундай дейилган: «Сиз осмондаги ва ердаги бор жонзот — қуёш, ой, юлдузлар, тоғлар, дов-дарахтлар ва (барча) жониворлар ҳамда кўпдан-кўп инсонлар (ёлғиз) Аллоҳга сажда қилишини кўрмадингизми?» «Ал-Исро» сурасининг 46-оятини ҳам шу мазмундадир: «Тти кўк, ер ва ундаги ҳамма нарса уни (Аллоҳни) тасбиҳ этар. Уни ҳамд ва тасбиҳ этмайдиган ҳеч бир нарса йўқдир. Фақат сиз уларнинг тасбиҳ айтишларини англамайсизлар... Бу ҳолни, яъни, бутун Борлиқ ўзининг Парвардигорига саждада эканлиги, ҳаммиша унинг ҳамди ва тасбиҳида бўлганлигини мушоҳада этиш учун қалб кўзи бино бўлиши керак. Навоий басират кўзи билан табиатга назар солиб, ундаги муайян бир манзара билан Инсоннинг руҳий кечинмалари ўртасидаги уйғунлик, мутаносиблик, ўхшашликни кўради ва юқоридаги табиий манзара тасвири орқали чуқур фалсафий-ирфоний маъноларни баён этади. Яна бир мисол:

*Равза ашжори ўтундур, гуллари жонимга ўт,
Мумкин ўлса анда бўлмоғлиқ дами дилдорсиз.*

Мазкур байт машҳур «Навбахор айёми бўлмиш» ғазалидан олинган. Ғазални Иброҳим Ҳаққул байтма-байт таҳлил этиб, қатор ғоявий-бадиий сир-асрорларини очиб беришга муваффақ бўлган. Олим Навоий назарида «**инсоний ишқнинг ҳосиласи Аллоҳ севгиси бўлганидек, ҳақиқий ишқнинг меваси олам ва одамга муҳаббат**» эканлигини таъкидлаб, тўртинчи, яъни, юқорида келтирилган байтда «**замин гўзали эмас, балки олий гўзаллик рамзи ҳисобланмиш Ёри азал ҳақида сўз юритилган**», деб ҳисоблайди. Чунки, бу байтда бундан олдин келган уч байтдан фарқли ўлароқ, жаннат манзараси ошиқнинг руҳий кечинмаларини баён қилиш учун қўлланилган. Тазод қуръоний қиссани ёдга солади. Ишора ва талмиҳ бир-бирига қоришиб, шоирнинг асл муддаосини равшанроқ баён этиш учун хизмат қилади.

«Ёри азал»нинг ошиқ шайдоси — Иброҳим Халилуллоҳ билан боғлиқ ибратли бир ҳодиса «Анбиё» сурасининг 51-72 оятларида қисқача баён этилган. Иброҳим отаси — буттарош Озар ва қабиладошларини ягона Аллоҳга эътиқод қилишга чақиради. Аммо улар Иброҳимнинг гапларига қулоқ солишмайди. Отаси уни бу йўлдан қайтармоқ ниятида, ўзларининг йилда бир бўладиган диний маросимларига олиб бормоқчи бўлади. Лекин Иброҳим оёғи оғриётганини баҳона қилиб, бормайди. Бутхонадаги бутларни (катта бутдан ташқари) парча-парча қилиб, болтани катта бутнинг бўйнига илиб кўяди. Қабиладошлари Иброҳимни сўроқ қилганида, у гуноҳкор деб катта бутни кўрсатади. Иброҳимнинг ҳақли савол ва таъналарига жавоб топа олмаган Намуруд бошчилигидаги мушриклар улкан ўтин ғарами ҳозирлашиб, унинг тўрт томонидан ўт кўядилар ва Иброҳимнинг кўл-оёғини боғлаб, бир манжаниққа солишиб, оловга отадилар...

«**Нақдурким, ўтқа етмасдан бурун Жабраил келиб сўрадиким, ҳожатинг недур? Иброҳим дедиким, санга ҳеч ҳожатим йўқтур, Ангаким ҳожатим бор, Ул воқифдур. Ҳақ таоло малонкага Иброҳимнинг сидку таваккулин кўргузиб, ҳар ойнаким, ўтни анга гулистон қилди...**» (Алишер Навоий.

Тарихи анбиё ва ҳукамо. Мукаммал асарлар тўплами. 16-том. Тошкент. Фан нашриёти. 2002 йил, 115-бет.)

Илоҳий муҳаббат ана шундай қудратга эга. Ёлғиз унга сифиниб, суянган, уни ягона дилдор, ҳақиқий ёр деб билган киши ҳеч қачон марҳаматидан бенасиб қолмагай. Ҳақиқий муҳаббат оташида куйган ошиқлар учун жамийки оловлар «салқин ва омонлик» бўлади. Навоий тескари қиёслаш йўли билан Иброҳим қиссасига ишора қилиб, Аллоҳнинг содиқ бандаларига муҳаббати нечоғли улуғ эканлигини уқтириш билан бирга, яна бир ирфоний гоёни илгари суради. Охиратда ҳақиқий мўмин бандага фақатгина ваъда қилинган жаннат камлик қилади, чунки жаннат ҳам дунё каби яратилгандир. Асил мақсад — Ҳақ дийдори. Қиёмат куни Аллоҳ таоло Узининг солиҳ бандаларига Ўз жамолини кўрсатишга ваъда берган (**Жаннатга киргувчилар Аллоҳ таолони кўрадилар**. Юнус сураси, 26-оят). Ҳақиқий ошиқ ана шу дамлар орзусида энтикиб яшайди. Борди-ю, ўша куни маъшуқи азал дийдорига мушарраф бўлмаса, жаннат унинг назарида намрудий гулхандир. Дўзахийлар учун жаннат энг буюк армон бўлганидек, жаннат аҳли олдида унинг «кўйи» ушалмоғи қийин бўлган ширин бир истакдир:

*Жаннат аҳлига эрур лаҳза кўюнг орзу,
Дўзах аҳли, уйлаким, жаннатни қилғайлар ҳавас.*

Куръон ва ҳадисдаги маъно ва образлар оламидан ижодий тарзда фойдаланиб, контраст-тескари қиёслаш усули билан оят ҳамда ҳадислардаги маъно ила мазмунларнинг янги қирраларини очиб бериш ва уларнинг шоирона талқини Алишер Навоий ижодиётида мўл-кўл.

«**Ман ҳадама қалбу мўминин фақад ҳадама байталлоҳи таъоло**» (Кимки бир мўминнинг кўнглини бузса, Байтуллоҳни бузган киши каби (гуноҳкор)дир) ҳадиси асосида ҳазрат Навоийнинг қуйидаги машҳур байти яралган:

*Кимки бир кўнгли бузуқнинг хотирин шод айлагай,
Ончадирким, Каъба вайрон бўлса, обод айлагай.*

Инсон орзу умид билан тирик. У хоҳиш-истакларини рўёбга чиқариш учун ўзига ва эртасига ишониб яшаши керак. Акс ҳолда, руҳий тушкунликка тушиб, ҳаёт саҳнасида ўзининг муносиб ўрнини тополмаслиги ҳеч гап эмас... Тафаккур соҳиби бўлмиш инсоннинг асосий мақсади-моҳиятни англаш, Ҳақиқатга эришиш (*Умр эрур тақвию тоат учун, Тенгри буюрғонга итоат учун*). Аммо моҳиятлар Моҳияти, ҳақиқатлар Ҳақиқатига етиш осон иш эмас:

*Сени топмоқ баса мушқилдурур, топмаслиғ осонким,
Эрур пайдолиғинг пинҳон, вале пинҳонлиғинг пайдо.*

Изланиш йўлида «топмаслиғ»дан руҳафтода бўлган ошиқнинг жонини, маърифатнинг «талх майи» қутқаради, унинг ҳаётига мазмун ва лаззат бахш этади; ишонч ҳиссини мустаҳкамлаб, қатъият ва умид бағишлайди. Шу сабабдан, маърифат майхонасининг «дурдкаш»и ҳолати хушёрлар ва хушёрликдан юқорироқ мақомга эгадир, дейиш ҳам мумкин.

Шайх Абдуллоҳ Ансорий мастлик ва мастлар ҳақида шундай дейди: «**Мастликларда тафовут бор ва маст ҳам ҳар хил бўлади. Бири боладан маст бўлса, бошқаси масти ғафлат, бири мол-дунё кўплигидан маст бўлса, бошқа биров ўзига бино қўйган худбинлик майи мубталоси. Бу мастликлардан энг зарарлиси ва жамики қоронғуликларнинг асли — ўзига бино қўйган, такаббур кишининг мастлигидир... Хамр (ичкилик)дан маст бўлган киши қилмишидан пушаймон бўлиб, охират жазосидан қўриқиб яшайди. Ёхуд Тангри марҳаматига умид боғлайдиким, шояд унинг гуноҳлари ҳам кечирилар. Аммо ўзига бино қўйиш ҳавосига маст бўлган кишининг иши (оқибати) хатарли ва Тангридан узилиш хавфи бир умрлидир...»**

Ана шундай ўзининг қудратига қаттиқ ишонган, халқ таъбири билан айтганда, Худодан қайтган, такаббурлик, манманликка гирифтор бўлган кишиларга қарата Навоий ёзади:

*Қўй тавонолиғ сўзин, ёд эт ажал хоринки, бил,
Пашшалар ниши қошинда нотавоне беш эмас.*

Бу байтда Иброҳим пайғамбарни оловга ташлаган золим подшоҳ Намруд

қиссасига ишора қилинган. Айтишларича, бутун ер юзига якка ҳукмронлик фақат тўрт кишига муяссар бўлган. Булардан иккитаси Сулаймон пайгамбар ва Искандар бўлиб, иккитаси золим ва худосиз Намруд ҳамда Бухтуннасрдирлар. Намруд Иброҳимни Бобилдан ихрож қилиб, унинг қаромат ва мўъжизаларига ишонмади. **«Ва гумроҳроқ бўлуб, тенгрилик даъвосин кўпрак қилди... Оқибат Иброҳим дуоסי била Намруд сипоҳин пашша хайли ҳалок қилди, еллар дағи азоб била ани ҳалок қилди. Ривоятдурким, ул пашша Намруднинг мағзиға қасд қилса эрди, анинг манглайига анинг нима урсалар эрди, таскин топар эрди. Иш бир ерга еттиким, тўқмоқ ясагги. Мутгасил анинг бошиға биров урар эрди ва анинг ҳавосининг яхшироқ хизмати бу эрдиким, ул тўқмоқни анинг бошиға бир карак урғай, то бу азоб била жаҳаннамға борди».** (Алишер Навоий. Тарихий анбиё ва ҳукамо. Мукамал асарлар тўплами. 16-том. Тошкент. «Фан» нашриёти. 2002 йил, 116-бет.)

Навоий ижодиётида айрим ҳолатларда ишора санъати таржима билан қоришиб кетган.

Шоир гоҳида бир байт ё мисрада оят ё ҳадиснинг мазмунини қисман келтириб, таъбир жоиз бўлса, бу эркин таржима воситасида айнан қайси оят ё ҳадис манба сифатида хизмат қилганига нозик ишора қилади:

*Эшиттим, телба ит кўйида қатл айлар эмиш, онинг
Ким ул кўй итларидан эрди бу девона ҳам бир кун.*

«Минг бир ҳадис» китобида келтирилган ҳадислардан бирида шундай дейилади: **«Бешта ёмон ҳайвон бор. Улар ҳажда ҳам, ташқарида ҳам ўлдирилаверади: 1. Илон. 2. Олақарға. 3. Сичқон. 4. Қутурган ит. 5. Калхат».**

Биринчи мисрада ҳадиснинг мазмунига қисман ишора бор. Иккинчи мисрадаги ит образи эса, ошиқ садоқатининг рамзий ифодасидир. «Девона» сўзи тасаввуф адабиётида машҳур бўлган бошқа бир ҳадис мазмунига ишора бўлиб, аини пайтда, юқорида келтирилган ҳадис билан муштарак: **«Одамлар телба-девона ҳисобланмагунча, киши ўз имонини қомил деёлмайди».**

Навоий айтмоқчи, Ёр кўйининг содиқ итига айланиб, бегоналарнинг бу муқаддас остонага қадам босишига йўл қўймайдиган бу муҳаббат девонаси ўз жонини нисор этишга тайёрдир. Итнинг вафодорлиги, ошиқнинг девоналиги ҳамда телба итни Байтуллоҳда ҳам ўлдириш мумкинлиги мантиқий бирликни ташкил этиб, зоҳиран бир-бирига мутлақо алоқаси бўлмаган фикрлар ягона ва яхлит гоёни образли тилда ифодалаш учун восита бўлиб хизмат қилган.

Хулоса қилиб айтганда, Навоий Қуръон ва ҳадисда баён этилган мангу барҳаёт гоёларни ўз асарларига сингдириб, уларга янги жило ва руҳ бағишлаш йўлида ишора санъати каби юзлаб бадиий воситалар, турли усуллардан маҳорат билан фойдаланган. Бизнинг вазифамиз эса, Навоий тафаккур уммонидаги дурдоналардан имкон қадар кўпроқ қалбимиз дафтарини безамоқдир. Хожа Ҳофиз айтганларидек:

*Ўшадир аҳли башоратки, ишоратни билур,
Нукталар кўп, вале маҳрами асрор қани?*

Олим Давлатпур,
Тошкент Давлат Шарқшунослик
институту тадқиқотчиси

ЎЗБЕК ОЙИМ ВА УНИНГ АДАБИЁТДАГИ ИЗДОШЛАРИ ДОВРУҒИ

Жаҳон адабиёти, санъати тарихида миллат менталитети, табиати, руҳияти, шаънини намоён этадиган, миллат тимсолига айланган ёруғ образлар кўп. Янги ўзбек адабиётида ҳам бу хил образлар талайгина. Қодирий, Ойбек, Фафур Ғулум даҳоси кашфи бўлган Отабек, Кумуш, Ўзбек ойим, Навоий. Шум бола ўзбекнинг ўзлигини олис-олисларга танитганлиги кўпчиликка аён.

Миллий адабиётимизнинг кейинги авлодлари ижодида ҳам бу табаррук анъана давом этиб келмоқда. Чингиз Айтматов «Улуғбек хазинаси» романи муаллифи Одил Ёқубовга йўлаган мактубида «Романни ўқирканман, кўнглимда туркий халқларимиз тарихи учун ифтихор туйғуси жўш урди... Улуғбек шундай даҳоки, у бизнинг асрлар оша тарихимизга, заминда тутган мавқеимизга гувоҳ, Улуғбек — бизнинг дилдаги оҳимиз, армонимиз, у буюк башарий тажрибалар ҳақида, дунё ҳақида юксак мезонларда туриб мулоҳаза юритиш, ҳукм-сабоқлар чиқариш учун асос берадиган шахс», деб ёзган эди. Машҳур француз тарихчиси Э. Ренан буюк темурий тождорлар — Бобур, Ҳумоюн ва Акбар орасидаги оқилсана ворисийликни тарихда фақат бир бор содир бўлган нодир ҳодиса, дея баҳолаган. Пиримқул Қодиров «Юлдузли тунлар» («Бобур») «Авлодлар довони» («Ҳумоюн ва Акбар») романларида айна ўша башарият тарихидаги нодир ҳодисани қаламга олган.

Сўз санъатининг сирли-сеҳрли, мўъжизакор қудрати шундаки, у фақат гўзал шахслар, буюк, даҳо сиймолар тимсоли эмас, оддий одамлар, афандитабиат, довдир, зиддиятли кимсалар образи орқали ҳам миллат шаъни, довруғини оламга кўз-кўз қилавериши мумкин. Зотан, Пушкин айтмоқчи, даҳолик довдирлик кўринишида ҳам намоён бўлаверади. «Дон Кихот» — жаҳон адабиётида бунинг ёрқин мисоли. XX аср жаҳон адабиёти ва кино санъати яратган Чарли Чаплин, Шукар бобо (М.Шолохов), Василий Теркин (А.Твардовский), француз, итальян, рус, грузин кинокомедияларининг ажабтовур афандитабиат қаҳрамонлари дунё бўйлаб қанчалар шуҳрат қозонганлигига гувоҳимиз, Ўзимизда «Майсаранинг иши», «Шум бола», «Шоҳи сўзана», «Келинлар қўзғолони» асарлари, «Ўткан кунлар» билан «Меҳробдан чаён»даги Ўзбек ойим, Солиҳ Маҳдум образлари ана шундай ноёб тимсоллар сирасидан.

Ойбек Абдулла Қодирий ҳақидаги рисоласида Ўзбек ойим образига юксак баҳо бериб, уни романдаги «энг жонли, реалистик чизиқлар билан кўрсатилган шахс», деб атайди. Бу аёл, бир қарасангиз чала-думбул, ўжар, басир, «ўз хоҳишига тескари келган ҳақиқатни кўрмайдиган қизиқ табиатга молик» кимса. Қизиги шундаки, адиб мана шундай ўжар, басир, чала-думбул аёлни — мулоҳазасиз хатти-ҳаракатлари билан Ҳожини ноқулай аҳволга солиб қўйган, яккаю-ягона ўғлининг бахтига зомин бўлган, аломат келини Кумуш, бу ёқда Зайнаб турмушининг хазон бўлишига йўл очган Ўзбек ойимни асло «қаҳр-газаб» билан фош этиш, қоралаш йўлини тутмайди, аксинча, ғаройиб жумбоқ сифатида тушунишга интилиб, алоҳида меҳр, аниқроғи, ғаройиб юмор, илиқ бир табассум билан тасвирлайди. Эътибор беринг-а, ғоят жиддий, салобатли сиймо Ҳожи Ўзбек ойим билан мулоқотда ҳар доим ўзгача ҳолатда кўринади, кулги, ҳазил-мутоиба, қисман қувлик йўлини тутаяди, айна шу усул орқали унинг ўжар қалбига йўл топишга уринади. Нима бўлганда ҳам, Ўзбек ойим — барибир она: табиатидаги барча зиддиятлари, ожиз томонларига қарамай, у ўзбекнинг марғур танти онаси! Ҳар қанча гуноҳкор бўлмасин, ўта андишали адиб уни ёмонлашга тили бормайди. Айна пайтда, ростгўй, реалист ёзувчи бу ўжар, «чала-думбул табиатли» аёлнинг ножўя қилиқлари, хатти-ҳаракатларини батафсил қаламга олиш билан баробар, унинг қалби тубидаги ажиб меҳр-муруват туйғусини тангилик қаби фазилатларини ҳам фавқулодда маҳорат, теран ва нозик руҳшунос сифатида бадиий инкишоф этади. Марғилонлик қудаларни кутиб олиш жараёни тасвири бу жиҳатдан ноёб бадиий ихтиро! Кунни кеча марғилонлик келинини ҳам, қудаларини ҳам кўрарга кўзи йўқ аёл бутун уларни алоҳида эҳтиром билан муносиб кутиб олишга ҳозирланади, уйининг энг тўрини уларга раво кўради. Яқин-яқинларгача «анди» деб ҳақоратлаб юрган марғилонлик келинига илк бор дуч келганида, унинг қадди-бастига, вужудидан ёйилиб турган ибодатга маҳлиё бўлиб, меҳри жўшиб уни маҳкам сиқиб кучоқлаб олади, юзидан шап-шап ўпиб айланиб ўргилади, Кумушга тикилиб-тикилиб нима учундир йиғлайди... Мана шу «ноаниқ» йиғида ғаройиб сеҳр бор, шу хатти-ҳаракатда Ўзбек ойимнинг асл бисоти, ўзи қилиб қўйган гуноҳини савқи табиий тарзда ҳис этиш, англаши ярқ этиб қўзга ташланади, гўё мана шу кўз ёши бу аёлнинг Кумуш олдидаги жамики гуноҳларини ювиб кетгандай бўлади. Шу дақиқадан эътиборан Ўзбек ойим беихтиёр Зайнаб қолиб, Кумуш томонга ўтади. Кумуш ўлимидан кейин Отабек дилини тушуниб, унинг хоҳиш-иродасига мутлақо қаршилик кўрсатмайди.

Бу образ тасвири бошдан-оёқ ажиб сержило — ҳам киноя-кесатиқларга, ҳам ардоқ, меҳр-муруватга тўла юмор билан йўғрилган. Шу сержило комик тасвир орқали Ўзбек ойимнинг фазилатларини ҳам, ожиз томонларини ҳам, фожиасини ҳам — барча-барчасини кўриб, ҳис этиб турамыз. Улуғ адиб қалами

сеҳри туфайли мана шу «чала-думбул табиат» аёл миллатнинг тимсоли даражасига кўтарилади.

Танқидчилик ибораси билан айтганда, романдаги эпизодик бир персонаж саналмиш Ўзбек ойим асардаги шунчаки «энг жонли, реалистик чизиқлар билан кўрсатилган шахс» бўлиб қолмай. XX аср миллий адабиёти тараққиётига сезиларли таъсир кўрсатади, ҳатто «Ўткан кунлар» қатағон қилинган йилларда ҳам бу персонаж таъсирида асарлар яратиш давом этди. Жумладан, «Шоҳи сўзана», «Келинлар қўзғолони» комедиялари айна шу жиҳати билан эътиборни тортади.

Танқидчиликда «Шоҳи сўзана»нинг фазилатлари, новаторона хусусиятлари тўғрисида кўп гапирилган, ёзилган. «Шоҳи сўзана» том маънодаги новаторона асар эди, — деб ёзади Озод Шарафиддинов. — У жанр хусусиятларига кўра... комедия жанрига мансуб, бироқ традицион комедиялардан анча фарқ қилади. Абдулла Қаҳҳор бу асари билан комедиянинг янги хилини яратди, дейиш мумкин. Гап шундаки, комедияда ҳаётдаги муайян қусурлар, одамларнинг ўзаро муносабатларидаги кемтиклар, уларнинг характеридаги нуқсонлар кулги орқали танқид қилинади... Абдулла Қаҳҳорнинг «Шоҳи сўзана»сида эса салбий ҳодиса йўқ, салбий қаҳрамонлар ҳам. Автор асарда тасвирлаган одамларнинг ҳаммасига хайрихоҳлик билан қалам тебратади... Шундай қилиб, «Шоҳи сўзана» комедиясида кулги янгича функцияга эга — у ортиқ фош қилиш қуроли эмас, танқид воситаси эмас, балки ижобий кучларнинг фазилатларини тўлароқ очишга, замонамиз қаҳрамонларининг ахлоқий-маънавий фазилатларини тасдиқлашга хизмат қилади». (Озод Шарафиддинов, Абдулла Қаҳҳор. Тошкент. 1988. 194-195 бетлар).

Адабиётшунослиқда «Шоҳи сўзана» «қаҳрамонлик комедияси» деган қараш ҳам мавжуд. Шу хил қарашлар билан баробар, комедия моҳиятини ўзгача талқин этишлар ҳам учрайди.

«Ўзбек совет адабиёти тарихи»нинг «Абдулла Қаҳҳор» бобида «Шоҳи сўзана»нинг новаторона жиҳатлари таъкидланган ҳолда, асар конфликт, персонажлар аро зиддиятлар талқинида анъанавий йўл тугилади. «Ижобий» ва «салбий» қаҳрамонлар кураши масаласига алоҳида урғу берилади. «Тарих»да, жумладан, шундай дейилади: «Дехқонбой, Ҳафиза ва Қўзиёв каби ёшларнинг обод жойлардан қақроқ чўлга келиб янги ер очишлари — совет кишиларига хос бир қаҳрамонлик. Холнисо, Ҳамробуви ва Мавлон шу қаҳрамонликни ўзларининг майда-чуйда манфаатларига бўйсундирмоқчи бўладилар. Кичик ниятлар ва аянч нуқсонларнинг катта мақсад ва юксак фазилатлар устидан ҳукмронлик қилишга уриниши қаттиқ кулгига сабаб бўлади» (Ўзбек совет адабиёти тарихи, III том, 1-китоб, Т., Фан, 1974, 84 бет). Бугина эмас, «Тарих»да комедияда ижобий қаҳрамонлар марказий ўринда туриши, салбий қаҳрамонлар — Холнисо билан Ҳамробуви тимсолида эскилик сарқитлари кулги остига олинганлиги бот-бот таъкидланади. Пьеса қаҳрамонлари ўтмиш сарқитларидан кулаётганида, бу сарқитлардан кулиб қутулаётгани айтилади. «Тарих»да яна шуларни ўқиймиз: «Фақат улар эмас, пьесани сахнада кўрган минг-минглаб томошабинлар ҳам эскилик сарқитларини ўзига номуносиб билиб кулади, ўтмишдаги урф-одатлар, таассублар билан кулиб ора очиқ қилади. Комедиядаги кулгининг ғоявий мазмуни ва тарбиявий аҳамияти ана шунда» (88-бет).

Очиғи, мен ҳам бир вақтлар «Шоҳи сўзана»даги кулгининг моҳиятини, ғоявий мазмуни ва тарбиявий аҳамиятини айна шундай — эскилик сарқитларини ўзида ташувчи Ҳамробуви ва Холнисолар сингари «ҳаётдан орқада қолган», «қолоқ» кампирлар устидан кулиш ва улар билан «ораочиқ қилиш»да деб билганман. Лекин мени асардаги бир ҳолат ҳамини таажжубга солар ва бу сирнинг тағига етолмай ҳайрон бўлардим.

50-йилларнинг бошларида Конибодом педбилим юртида ўқиб юрган кезларим адабиёт ўқитувчимиз — аломат, талабчан, фидойи инсон Жўнайдила Сангинов ташаббуси билан «Шоҳи сўзана»ни талабалар ижросида сахналаштирадиган бўлдик. Тажриба ўрганиш мақсадида Қўқон театрига ҳам бориб келдик. Менга — Одилов, тенгдош курсдош дўстим, кейинчалик яхшигина болалар шоири бўлиб етишган Олтмишбой Ўсаровга — Дехқонбой ролини ижро этиш насиб этди. Пьеса шаҳар клубида бир неча бор намойиш этилиб, катта шов-шувларга сабаб бўлди. Қизиқ бир ҳол, олқишларга сазовор бўлган пьесада мен ҳам, Олтмишбой ҳам негадир ўз ролимиздан қаноат ҳосил қилмадик. «Қаранг, — дерди Олтмишбой таажжубланиб, — энг зўр кишилар ролини — партком

Одиловни сиз, комсомол, фронтовик Деҳқонбойни мен ўйнасаму улоқни қаёқдаги қаланғи-қасанғи, қолоқ кампирлар — Холнисо билан Ҳамробувилар олиб кетса-я!..»

Эҳтимол, мен ҳам, Олтмишбой ҳам ўз ролимизни эплаб ўйнолмагандирмиз, бироқ Холнисо билан Ҳамробувиларни ўйнаганлар ҳам «актёрлик маҳорати» бобида биздан унча ортиқ эмас эдилар.

Орадан ярим асрдан мўлроқ вақт ўтиб, унча-мунча оқ-қорани таниб, адабий-танқидий тафаккурдаги эврилишлар силсиласини сарҳисоб қилиб, «Шоҳи сўзана» довуғи сирлари унинг илғор замондошлар, комсомол, партия раҳбар ходими образини яратганлигида, одамларнинг чўлни ўзлаштиришдаги шижоатида, асарнинг «қаҳрамонлик комедия»си эканлигида, ҳаётдан орқада қолган, «қолоқ» кимсалар устидан кулиб, ўз ўтмиши билан хайрлашаётганида эмас, балки айни ўша «қолоқ» кимсалар сиймосида тажассум топган миллатнинг менталитетида, унинг табиати — бор бисоти, улуғлиги ва ожиз томонлари, ўйлаш, фикрлаш тарзи, самимияти фавқулодда бир маҳорат билан кўрсатилганида экан.

Кампирларнинг барча кулгили хатти-ҳаракатларини «қолоқлик», «ҳаётдан орқада қолиш» деб талқин этиш ўринли эмас. Чунончи, комедияда шундай эпизод бор: Ҳафиза билан Деҳқонбой мажлисга бирга кетаётганларида Ҳамробуви Деҳқонбойни «бир оғиз гапим бор» деб тўхтатади, «Тўйсиз, никоҳсиз бир эшиқдан чиқсаларинг эл-юрт нима дейди?» дея ёшларни шарм-ҳаёга ундайди. Бу ҳолат «Тарих»да шундай талқин этилади: «Томошабин ҳам Ҳамробувининг эл-юрт нима дейди?» қабилдаги эски тушунчалари устидан маза қилиб кулади» (85-бет). Хўш, бу ўринда Ҳамробувининг ёшларни шарм-ҳаёга чорлаши нега энди кулгили «эски тушунча» саналаркан?! Бу ердаги кулгининг асл боиси шундаки, соддадил Ҳамробуви ёшларнинг «тўйсиз, никоҳсиз бир эшиқдан чиқиши»ни одобсизлик деб билади-ю, улар кўча-кўйда, турли тадбирларда ҳамиша бирга эканлиги билан иши бўлмайдди. Онажонларнинг «қолоқлик», «эскича тушунча» бўлиб туюлган аксар гап-сўзлари, хатти-ҳаракатлари, қирқ йиллик турмуш, қўшничилик, «намоз ўқимаса ҳам жаннати одамлар» бўлган эрлари ҳақидаги хотиралари ажиб самимият, теран инсонийлик туйғуси билан йўғрилган. Жамики ожиз, кулгили жиҳатлари билан улар ўз қадри, шаънини балаңд тутадиган асл ўзбек аёлларидир. «Ўткан кунлар»дан, Ўзбек олимдек ноёб кишисидан маҳрум этилган ўзбек томошабини гўё Холнисо ва Ҳамробувилар тимсолида йўқотган бисотини топгандай, маънавий ташналигини қондиргандай бўлди. Айни ўша онажонлар тимсолида ХХ асрнинг талотумлари гирдобида ўзлигини, шаънини, қалбини сақлаб қолган ҳақиқий ўзбекни кўрди ва уларга қойил қолди.

«Шоҳи сўзана»да Қодирийнинг тажрибаси янгича кўринишда давом эттирилди. Холнисо ва Ҳамробуви, улар орасидаги баҳслар, ўзаро ўткинчи низолар, уларнинг ўзгалоғи, фарзандларига муносабати, билиб-билмай ёшлар майлига, йўлига тўғаноқ бўлишлари — булар худди «Ўткан кунлар»дагидек ҳам ажиб бир ардоқ-меҳр, ҳам киноя-кесатикларга тўла қаҳқорона юмор билан тасвирланган. Адабиёт замондошларнинг қуруқ савлат, рекламадан иборат сўхтаси совуқ «ижобий қаҳрамонлар» билан тўлиб-тошиб кетган бир даврда — ХХ асрнинг 40-50 йиллари миёнасида Холнисо ва Ҳамробуви сингари «ижобийлик» ва «салбийлик» қолипларига сиғмайдиган, мусбат ва манфий, улуғвор ва ожиз жиҳатлари билан гавдалантирилган бундай ўта ҳаётий-миллий образлар билан учрашиш томошабин — китобхон учун ўзига хос бир байрам бўлди. Абдулла Қаҳҳор умрининг охирларида яратган «Аяжонларим» комедиясида ҳам айни шу тажрибани давом эттирди, асардаги Бўстон она образи адибнинг сўнгги бадиий ютуғи бўлди.

«Ўткан кунлар»даги Ўзбек олимдан бошланган ажойиб бир адабий анъана Абдулла Қаҳҳорнинг «Шоҳи сўзана», «Аяжонларим» комедияларидаги Холнисо, Ҳамробуви, Бўстон образлари оша 70-йиллари Саид Аҳмаднинг «Келинлар кўзғолони»га ўтиб Фармон биби тимсолида яна жаҳоншумул обрў-эйтибор топди. Шу тариқа Қодирий ва унинг ижодий мероси қатағонга учраган замонларда Абдулла Қаҳҳор унинг мўътабар анъанасини давом эттириш, қутлуғ тажрибасини кейинги адабий авлод қўлига топширишдек савоб ишни адо этди.

Шуниси ҳам борки, «Ўткан кунлар»даги Ўзбек олим, «Шоҳи сўзана»даги Холнисо, Ҳамробувилар ҳар қанча довуғли образлар саналмасин, улар эпизодик персонажлар эди. Уларнинг галдаги издоши Фармон биби комик сахна асарининг бош қаҳрамони даражасига кўтарилди. Яна бир қизиқ

ҳолат: Ўзбек ойим «Ўткан кунлар»нинг тўлиқ нашри орқали 1926 йили, Холнисо билан Ҳамробувилар «Шоҳи сўзана» орқали 1950 йили, ниҳоят, Фармон биби «Келинлар қўзғолони» комедияси орқали 1976 йили дунё юзини кўрганлар. Бинобарин, улар орасидаги масофа чорак асрни, умумий муддат эса ярим асрни ташкил этади. Улар тимсолида ярим асрлик миллий адабий тафаккурдаги муайян силсилалар жараёнини кузатиш мумкин.

Ойбек «Абдулла Қодирийнинг ижодий йўли» рисоласида «Ўткан кунлар»га ғоявий-мафкуравий жиҳатдан ёндашиб, қатор персонажларни танқид остига олган ҳолда Ўзбек ойимни бутунлай ижобий баҳолайди. Озод Шарафиддинов ҳақли равишда таъкидлаганидек, «Шоҳи сўзана» комедиясини Абдулла Қаҳҳорнинг ўша пайтгача ва ундан кейин ёзилган ҳамма йирик асарлари ичида энг омаддиси деса бўлади. Чунки бу аксинча, у дунёга келиши биланок, жамоатчиликнинг илиқ муносабатини кўрди, кейинроқ эса, асарни жаҳонга танилатган санъаткорлар ва адабиётчилар қўллаб-қувватлагач, унга тош отишни мўлжаллаганлар ҳам анча ўйланиб қолди» (Озод Шарафиддинов. Абдулла Қаҳҳор. Т., 1988, 193-бет).

«Келинлар қўзғолони»нинг тақдири эса мураккаброқ кечди. Комедия муаллифи Саид Аҳмад «Хуррият» газетасининг 2001 йил 15-21 август сониди эълон этилган, кейинроқ «Киприқда қолган тонг» китобидан жой олган «Фармон биби қалъасига штурм. Болшевиклар ололмаган қўрғон» бадиасида «Келинлар қўзғолони»нинг машаққатли ва шарафли йўли ҳақида батафсил ҳикоя қилиб, бош қаҳрамон Фармон бибини, умуман бу комедия моҳиятини англаш бошда ниҳоятда мушкул кечганлиги, асарни саҳнага олиб чиқиш жараёни қанақа кескин курашлар орқали борганини кенг жамоатчиликка маълум қилди. Қаҳрамон адибимиз бу ҳақдаги бор ҳақиқатни — комедия йўлига кимлар тўсиқ бўлганлигини ўзгаларга, ҳатто «Келинлар»нинг рақиблирига ҳам малол келмайдиган бир тарзда ҳазил-мутойиба йўли билан дангал айтди.

«Келинлар қўзғолони»га, аввало, унда жиддий гап йўқ, деган айб қўйилди, у «тугуруқсиз, ғоясиз, ҳатто зарарли» асар, деб баҳоланди. Марказком ходими авторга қарата сурбетларча «Пьесани ёзишдан мақсадингиз нима? Мен тушунмадим» дея дағдаға қилади. Унга жўровоз бўлиб гумроҳ кимсалар комедия муаллифи «Кекса онахонларимизни масҳара қилиб кўрсатган», «Ҳукумат нега кампирларни масҳара қиладиган театрға рухсат бериб қўйибди?», «Ҳамза театрининг кунини майнавозчиликка қолган» дея таъна-дашномлар ёғдирадидилар. Бунақа гаплар секин-аста матбуот саҳифаларига ҳам чиқа бошлайди. Танқидчи Норбой Худойбергенов «Литературная газета»даги комедия баҳсида «Келинлар қўзғолони» хусусида тўхталиб: «Комедия билан танишгач, биз драматург нега, қандай мақсадда, нима учун қўлига қалам олган экан, дея бош қотирамиз», дея ҳайрон бўлади. Мунаққид комедиянинг мақсади «маршал кампир» — Фармон бибини енгилгина танқид қилишдан иборат, деб билади, бу ҳол комик асар учун камлик қилишини айтади. Айрим ҳамкасблар Фармон биби образини бошқача талқин этадилар, уни «Бой ила хизматчи»даги Ҳожи онага тақлид деб баҳолайдилар. Лекин ўша кезлари бирор кимса бу аломат образнинг миллий адабиётимиздаги сарчашмалар — «Ўткан кунлар»даги Ўзбек ойим, «Шоҳи сўзана»даги Холнисо, Ҳамро буви билан муштарақ жиҳатлари хусусида ўйлаб ҳам кўрмади. У ёғини суриштирсангиз, на Абдулла Қаҳҳор, на Саид Аҳмад ҳам бу хусусда ҳеч нарса деган эмаслар. Эҳтимол, Абдулла Қаҳҳор ҳам, Саид Аҳмад ҳам ўз комик қаҳрамонлари устида ишлаётганларида бу борадаги Қодирий тажрибасини хаёлга ҳам келтирмаган бўлишлари мумкин. Адабиётдаги ворислик ҳар доим онгли равишда эмас беихтиёр тарзда содир бўлавериши ҳам мумкин. Худди Ойбек каби Абдулла Қаҳҳор билан Саид Аҳмадга ҳам Ўзбек ойим маъқул тушган, уларда яхши таассурот қолдирган бўлиши табиий: Айниқса, юморга — ҳазилга, кулгига мойил ана шу икки ёрқин истеъдод ижодидида Ўзбек ойим типидидаги бетакрор ёрқин характерларнинг пайдо бўлиши тасодикий эмас.

Фармон биби образи асл моҳиятини Ҳожи она типидидаги тимсоллар эмас, айна Ўзбек ойим, Холнисо, Ҳамробуви, Бўстон бибилар силсиласи орқали англаш, очиш мумкин. Фармон биби шу силсиланинг сўнгги энг юксак чўққиси бўлди. «Келинлар қўзғолони»дан сўнг шу типдаги онахонлар, «супер қайнона»лар образини яратишга уринишлар бўлди. Бироқ ҳозирча уларнинг бирортаси муваффақият қозонмади.

Фармон биби хонадони ўзича «бир ҳукумат, ҳа, бир мамлакат», унинг «ўз кошонаси» бор: бу «хотин пошшонинг юрти». «Бу пошшоликнинг ўз қонуни, ўз урф-одатлари бор. Пошшо хотиннинг етти ўғил, етти келини, қирқ бир

невараси бор. Жами бўлиб бу уйда эллик олти киши туради». Эллик олти жоннинг барчаси пошшо хотин — Фармон бибининг амри билан иш тутади.

Бу улкан оиланинг ҳаёт тарзи билан танишар экансиз, фаройиб ҳолатга тушасиз. Фармон бибининг оиладаги ҳукмронлиги Ҳожи она салтанатидан тубдан фарқ қилади. Ҳожи она вужудидан қабоҳат, муттаассиблик, шафқатсизлик ёғилиб туради. Унинг хатти-ҳаракати, гап-сўзларида самимиятдан асар ҳам йўқ. Бу хонадон қабоҳат ва инсоний фожиалар уяси. Фармон биби оилада қаттиққўллик билан мустаҳкам интизом ўрнатишга интилар экан, ўзаро ишонч, иноқлик бўлиши, ҳар бир оила аъзосининг ҳалол яшаши ва ишлаши учун қайғуради. Фармон биби оиласи бамисоли ҳалоллик ва тартиб-интизом қалъаси, Фармон биби эса шу қалъанинг посбони. Бу қалъага гоҳо фирромлик, нопоқлик, тартиббузарлик, ичкиликбозлик илатлари хуруж қилади. Фармон биби эса бундай хуружларни қатъий туриб даф этишга эришади.

Фармон бибининг «ўз пошшолиги» доирасида олиб борган сиёсати ҳаммага бирдек маъқул тушиши мумкин эмас, албатта. Хусусан, оилага янги келган кичик келин — ўта замонавийлашган қиз Нигорага бу хонадон оддий «уй эмас, турма» бўлиб туюлади. Кичик келиннинг овсишларига айтган мана бу сўзлари уларни ўйлантириб қўяди. «Ахир, ўзларинг ўйлаб кўринглар. Меҳмонга боролмасак, меҳмон чақиролмасак, хоҳлаган кийимимизни кия олмасак, кўнглимиз тусаган овқатни пишириб ея олмасак. Кино-театрларга бориш у ёқда турсин, уйимиздаги телевизорни фақат «Оталар сўзи, ақлнинг кўзи» бўлганидагина кўрсак...»

Бунақа баҳс-мунозаралар томошабинлар даврасига ҳам кўчиши турган гап. Боя эслатилганидек, Фармон бибининг хатти-ҳаракатлари баъзи бировларга Ҳожи онани эслатса, бошқаларда бутунлай ўзгача таассурот қолдиради. Муаллиф бадиасида эслатганидек, пьесани томоша қилган қайноналар «Нимаси ёмон, ҳаммаси тўғри! Оила бир қўлда бўлса, нимаси ёмон?!», комедия муаллифи «доно ўзбек онасини улуғлаган!» дейишган. Келинлар эса: «Менинг ҳам шунақа қайнонам бўлса жон-жон дердим! Ишдан келсам овқатим тайёр бўлса, болаларимдан кўнглим тўқ бўлса, ҳатто шиппагимни ҳам яматиб қўйса, бозорга бормасам. Пайпоқдан тортиб ич қўйлаккача ўзи опкелиб берса! Бунақа қайнонани қаёқдан топасан?!» дея Фармон бибининг ёнини олишган.

Қисқаси, Фармон биби «кескин танқид», «қоралаш», «фош этиш» принципи асосида яратилган, Ҳожи она типигаги персонажлардан фарқли ўлароқ, табиатидаги кам-кўстлари, зиддиятлари, манфий ва мусбат, ожиз ва улуғвор жиҳатлари билан намоён бўлган чин ҳаёт одамидир. У оилада ҳар қанча ҳукмбардор, ҳокими мутлоқ тарзида кўринмасин, унинг табиатида Ўзбек олимда бўлгани каби қандайдир фаройиб жозоба — самимият, адолат туйғуси мавжуд. Худди Ўзбек олим каби у ҳам бир вақтлар эрига ўткир бўлган. Юрса ер титрайдиган, йўталса дарахдаги қушлар пирр этиб учиб кетадиган, акса урса, осмонда момақалдироқ бўлиб, чақмоқ чақнайдиган одам — раҳматли эри Азим шер бўла туриб Фармон бибининг бир гапини икки қилган эмас. Ҳар куни эрталаб унга эгилиб салом берарди. Етти ўғлон, олти келини, набиралари унинг измидан чиқмайди. Мана энди кичик келин Нигора исёни туфайли оилада ўрнатилган барқарор тартибот издан чиқаётган, бошқа келинлар ва ўғлонлар ҳам кенжа келин томонига ўтаётган экан, бошда Фармон биби буни ҳазм қилолмай тўлғонади, лекин бора-бора онги-қарашларида жиддий ўзгаришлар рўй беради. Гарчи ўз жигарлари бўлса-да, уларнинг ҳар бири инсон, алоҳида шахс эканини, ўз майли, хоҳиш-истак, орзу-мақсадлари борлигини, ўз хоҳишича оила тутишга, яшашга ҳақли эканини англай бошлайди. Пировардида мардларча бу ҳақиқатни тан олади. У қанчалар ўжар бўлмасин, айни пайтда, беназар танти бир инсон. Биргина мисол: Фармон биби дастлаб кенжа келиннинг баҳаё қилиқларини кўрганда ўз ўтмишини ёдга олиб: «Отанг раҳматлик шундоқ Азим шер бўла туриб, бир марта ҳам кундузи ўпмаганди. Болалар ухлагандан кейин, чироқни ўчириб, кейин ўпардилар... Менинг уйимда бунақаси кетмайди. Кўрсатиб қўяман», дея ҳайқиради. Охир-оқибат мана шу «беҳаё» келин шўхликлари замирида ҳам самимият борлигига, у ҳам ўзича ҳақ эканига иқрор бўлади. Нигорага қарата: «Кенжатоим Тўхтавойдан кўнглим нотинч эди. Ўлиб кетсам бу бўшашганнинг ҳоли нима кечади, дердим? Бахтимга сен учрадинг. Энди кўнглим тинч», дейди. Қисқаси, инсон зоти шунақа ношукур банд. Шоир айтмоқчи, чархи кажафторнинг шевасини, замона зайлини қарангки, «пошшо хотин»нинг эзгу мақсадлар йўлида қатъият билан олиб борган жонбозликлари тукқанларига ҳам ёқмайди, шу пайтгача бу аломат аёл ўғлон

ва келинларини ўз чилдирмасига ўйнатиб келган бўлса, энди уларнинг чилдирмасига ўйнашга, улар қаршисида таслим, кулги-масхара бўлишга мажбур. Худди Дон Кихот каби жангда танҳо бу «пошшо хотин», охир-оқибат мағлуб. Бу умумбашарий трагикомедиянинг ўзгинаси.

Асарга ажиб файз, ўзгача руҳ бахш этган сеҳрли омил — айна шу: ҳам ўта миллий, ҳам умумбашарий кулгидир. Бу одамга одамнинг меҳрини товлантирадиган, одамдаги ҳамдардлик, меҳр-мурувват туйғусини оширадиган, теран инсонпарварлик туйғуси билан йўғрилган ҳаётбахш кулгидир. Айна пайтда, одамни ўйга толдирадиган шўх ва ҳазин бир кулгидир. Биз саҳнада Фармон биби, унинг ўғиллари, келинлари хатти-ҳаракатини кўриб-кузатиб кўздан ёш чиқар ҳолатда хандон отиб куламиниз ва театр залидан шу одамлар билан дўст, қадрдон тутиниб чиқамиз. Шу билан баробар танти, мағрур, «пошшо хотин»нинг мағлуб ҳолатидан қисман ўқинамиз. Бугина эмас, агар синчиклаб қаралса, асар фақат шу хилдаги шўх ва ҳазин ҳазил-мутоибалардангина иборат эмас. Ўша ҳазил-мутоибалар замирида авваллари биз пайқаманган жиддий маъно мавжудлигини — кемециядаги қувноқ ҳазил ва кулги билан йўғрилган ҳодисалар ифодасида асар ёзилган, саҳнага чиққан кезларидаги жиддий бир ҳодисага — барчани тенглаштиришга, одамларни бир қолипга солишга йўналтирадиган сиёсатга — «совет ҳаёт тарзи» ва унинг инқирозига ишоралар борлигини ҳам кўриш қийин эмас.

«Келинлар қўзғолони»нинг шу каби биз билган ва билмаган фазилатлари беҳисоб. Комик тил, ифода бобида эса бу асар XX аср ўзбек адабиётида ноёб ҳодиса. Йигирма чоғли персонажларнинг ҳар бири бошқасиникига ўхшамайдиган, ўзигагина хос сўзлаш, фикрлаш тарзига эга. Танқидчилик ҳали бу асарнинг жаҳоншумул довуғи сабаблари, сир-саноатини асар матни таҳлили асосида илмий кашф эта олгани йўқ. Лекин бир нарса аниқ: Қодирий бошлаб берган ўзбекнинг ўзлигини, миллий менталитетини, гурури, шаънини улуғлаш анъанаси комедиянинг бош қаҳрамони Фармон биби тимсолида фоят ёрқин, жозибадор, бетакрор тарзда намоён бўлган. Бу ғаройиб адабий тирсол ўзбек миллий адабиётига ҳам, муаллифга ҳам катта обрў, шон-шўҳрат келтирди.

Комедия муаллифи бадиасида ёзганидек, Фармон биби қалъасига қилинган штурмларга қарамай, ганимлар уни забт этолмадилар, илоҳий адолат, холис ниятли асл одамларнинг аралашуви, ҳимоячиси туфайли асар юзага чиқди, кенг жамоатчиликнинг олқишига сазовор бўлди, сал фурсат ўтмай, худди «Шоҳи сўзана» каби ҳамдўстлик мамлакатлари саҳналарида кўйилди. Москвадаги ҳуриқда «мафкуравий-сиёсий юксак», «доҳий» образи яратилган жиддий асарлар қолиб, «ножиддий» бу комедия катта совринга сазовор бўлди. «Правда» газетаси уни юксак баҳолади. «Ишончсиз кимса», «халқ душмани» сифатида қоралангани учун умр бўйи хорижга чиқмаган адиб айна шу асар туфайли Хитойни, Американи кўриш шарафига муяссар бўлди. Умри машаққатлар ичида ўтган адиб ҳаётининг энг қувончли кунлари шу комедия довуғи билан боғлиқ. Бадида муаллиф мамнуният билан шуларни ёзади:

«Тошкентда бир янгилик кутиб турганди. Хитой Халқ Республикасининг Урумчи шаҳрида Уйғур автоном вилоятининг театри «Келинлар қўзғолони»нинг премьерасига чақирибди. Эртасигаёқ йўлга чиқдим. Шу баҳонада Қашқар, Урумчи, Гулжа шаҳарларини кўрдим. Маҳмуд Қошғарий, Юсуф Хос Ҳожиб, Қорахонийлар давлатининг асосчиси Сўғуқ Буғрохон ҳамда шайх Убайдулло Офоқ Хўжам мақбараларини зиёрат қилдим.

Уйғур санъаткорлари асарни жуда яхши саҳналаштирган эканлар. Хурсанд бўлиб қайтдим.

Ана шундан кейин турли мамлакат ва қардош республикалардан премьерарага таклифлар кела бошлади. Лаос, Мўғулистон театрлари ҳам асарни ўз томошабинларига кўрсатишди.

Грознийда Нуриддинов номидаги Чечен-Ингуш театри билан Жанубий Осетия театрларидан ҳам таклифномалар келди...

Айниқса, олис Американинг Нью-Йорк шаҳридаги «Возрождение» театрида пьесанинг намойиш қилиниши мен учун етти ухлаб тушимга кирмаган, ҳатто орзу қилишим ҳам мумкин бўлмаган бир бахтли ҳодиса эди. Нью-Йорк телевидениесида кўрсатилган рекламада «Бунг невесток» сўзларининг жаҳонга машҳур Озодлик ҳайкали атрофида айланиши ва унда менинг ҳам номим ёзилганини кўриб ҳаяжонланиб кетдим» (Саид Аҳмад. Киприкда қолган тонг. Т., «Шарқ». 2003, 311-бет).

Асл идизлари миллий қадриятларимизнинг нодир сарчашмаларига бориб туташадиган, миллат ўзлигини, гурурини, кучли ва заиф жиҳатларини, миллатнинг ўзига ҳам, жаҳонга ҳам кўз-кўз қила оладиган доврўғли асарлар, адабий қаҳрамонлар образини яратиш адиб учун ҳам, миллий адабиёт учун ҳам катта бахт, омад. Қодирий шундай нодир қаҳрамонлар образини яратиш билан баробар, бу борада издошларига омад, янги бадиий кашфиётлар эшигини очиб берган беқиёс саховатли сиймодир.

Умарали Норматов,
филология фанлари
доктори, профессор

ЗАМОНГА ЎТМИШДАН БИР НИГОҲ...

Маълумки, урушнинг дастлабки ойларидаёқ Ойбек «Маҳмуд Торобий» драматик достонини ёзган ва ушбу асосдаги либретто нисбатан тез фурсатда саҳналаштирилган эди. Шунга қарамай, Ойбек бу мавзуга яна қайтади. Ҳамза театри учун «Фалвирчи» номли пьесани, рус адиби А.Дейч билан ҳамкорликда «Щит народа» пьесасини ёза бошлайди. Адабий давраларда адиб Торобий мавзусида йирикроқ асар, эҳтимолки, роман ёзишни ният қилган, деган гаплар ҳам эшитилиб туради. Сираси, бу фикрда жон борга ўхшайди. Негаки, тугалланмай қолган ҳар икки пьеса, уларнинг турли режалари, сценарийлари кузатилса, мавзунинг бадиий талқинида эпик кўламнинг тобора кенгайиб борганига амин бўламиз. Кўлёмаларга бир қур қиёсий назар солинсаёқ, мавзу талқинида ижодкорнинг тинимсиз изланишида эканлиги кўрилади. Асарга янги сюжет мотивлари, драматик ҳолатлар, персонажлар кўшиб борилади, айрим нуқталар бўрттирилса, бошқалари бирмунча сусайтирилади. Яъни, материал билан жонли мулоқот давом этади. Гўё Ойбек ҳамон тасвир объекти моҳиятига чуқурлашиб бораётгандек, материал ижодкорга, ижодкор материалга сингиб бораётгандек туюлади. Хўш, Торобий мавзуси нимаси билан Ойбекни бунчалар мафтун этди? Нима учун адиб бу мавзуга қайта-қайта мурожаат қилди? Муддао етакчи театримиз учун асарнинг насрий вариантини ёзишгина эдими?..

Бизнингча, Ойбек Торобий тимсолини Ҳамза театри саҳнасида жонлантиришни ният қилганидагина эмас, кўпроқ, қониқмаганликдан яна мавзуга қайтади. Яъни, фикримизча, адиб драматик достондан ҳам, либреттодан ҳам етарли қониқиш туймаган, туя олмай қолган. Нега?

Кейинроқ, 1945 йил кузида, Ўзбекистон Ёзувчилар союзида Шайхзоданинг «Жалолидин Мангуберди» трагедияси бўйича ўтказилган мунозарада сўзлаган нутқида Ойбек либретто ёзилган пайтни эслаб: «... шароит, ҳатто тасвирланган воқеалар тарихий фактларга мувофиқ келмаса-да, халқни Ватан учун фидокорона курашга руҳлантирувчи асарлар ёзишни талаб қиларди. 1941 йил охирида, Гитлер кўшинлари Москва ёнига келиб қолган бир пайтда, кишиларимиз юрагига янги куч, ғалаба ишонч бағишлайдиган асар керак эди¹», деган эди. Дарҳақиқат, либретто — уруш даврининг «ижтимоий буюртма»сига (айтиш зарурки, бу «ижтимоий буюртма» адибнинг қалб амрига тўла мувофиқ келарди) «лаббай» тарзида ёзилган асар.

Тарихий мавзудаги асарга қўл урган ижодкор ўтмишни замонаси орқали идрок этади, ўтмиш замона призмаси орқали гавдаланади. Бошқача айтсак, ижодкор тарихий воқеликни замонасидан андоза олган ҳолдагина бадиий гавдалантира олади. Негаки, у ўтмишда яшаб кўрган эмас, унинг ҳаёт ҳақидаги, инсон, инсонлар аро муносабатлар (кенгроқ олсак, умуман, ижтимоий муносабатлар)

¹ Ойбек. Мукамал асарлар тўплами. 20 томлик. Тошкент. 1985 йил. 20 том. 67-бет. Бу ердаги ва бундан кейинги ўринлардаги таржималар мақола муаллифиники.

ҳақидаги тасаввурлари замонасида шаклланган. Яъни, фактлар ўтмишдан олингани ҳолда, характерлар талқини, ҳаётий ҳолатлар тасвирида ижодкор ўзининг ҳаётий тажрибасига таянади. Демак, ижодкор тасвирда замонасидан нечоғли узоқлаб кетмасин, бадиий талқинда ундан тамоман кетиши мумкин эмас. Шунга кўра, тарихий мавзудаги асар, айти пайтда, замонавий асардир. Бу фикримизни ўзгачароқ йўсинда асослашга ҳаракат қиламиз. Маълумки, адабиётшунослигимизда «мавзу асарда тасвирланган ҳаёт материали билан унда қўйилган муаммолар жамини ташкил қилади» тарзидаги фикр устиворроқ. Ҳолбуки, мавзу ва муаммо бир-бирига узвий боғлиқ, бироқ бошқа-бошқа тушунчалар. Шу боис ҳам адабиётшуносликда асарда қўйилган муаммоларни проблема, қаламга олинган ҳаёт материални мавзу деб ажратиш анъанаси ҳам мавзуда ва бу, бизнингча, тўғрироқ ҳам. Табиийки, ижод жараёни нуқтаи назаридан проблема бирламчи: санъаткор ўз ҳаёт йўлида муайян муаммоларга дуч келади, уларни ўзи учун ҳал қилишдек ўткир эҳтиёжни туяди. Сираси, айти шу эҳтиёж бадиий ижодга туртки берувчи бирламчи омил. Проблема мавзунинг белгилайди, негаки, ижодкор ўзининг қийнаган муаммоларни бадиий идрок этишга энг қулай имконият бера оладиган ҳаёт материални қаламга олади. Тарихий мавзудаги асарнинг замонавийлиги ҳам айнан шу нарса билан — проблеманинг ҳар вақт замонавий (ёки замон тушанчасидан юқори — мангу муаммо) бўлиши билан белгиланади. Жумладан, Ойбек ўзининг урушга, фашист босқинчиларига муносабатини ифодалаш учун жуда қулай материални — Торобий бошчилигидаги мўғул босқинчиларига қарши кураш воқеаларини танлади. Мақсад аниқ белгиланган эди, бироқ, юқорида айтдикки, либреттонинг ёзиш жараёнида муаллиф билан тарихий материал орасида диалогик муносабат вужудга келди — материал мақсад қилинганидан кўпроқ нарсаларни сўйлай бошлади. Дейлик, Ойбек реалист санъаткор сифатида асарда қўзғолон сабабаларини, халқда босқинчиларга нафрат ўйотган омилларни кўрсатиши лозим эди. Кўрсатди. Табиийки, асарда жонлантирилган омиллар, аслида, адабнинг ўз замонасида у ёки бу тарзда кўрган, гувоҳи бўлган ҳаётий ҳолатларнинг ўтмишга проекцияси эди. Жонланган тарих энди адабга ўзининг қийнаб келаётган муаммоларни бадиий идрок этиш, замонасининг англаш ва унга муносабат билдириш имконини тақдим қилаётди. Шу боис ҳам Ойбек конкрет мақсадга қаратилган либреттонинг ёзишнинг ўзи билан қаноат қилмай қолади — яна ва яна мавзуга қайтади. Сираси, биз бу ўринда Ойбек истеъдоди табиатида хос ҳолатни ҳам кўришимиз мумкин. Маълумки, Ойбек ўзида ҳассос лирик ва теран эпик тафаккур соҳибини мужассам этган санъаткор эди. Унинг ижодий тадрижида дилбар шеърлару дostonлардан романга ўтилгани, конкрет материални (масалан Навоий мавзуси) аввалига лирик мушоҳада этиб, сўнг эпик талқинга киришгани бунинг ёрқин далилидир.

Эпик кўламнинг кенгайгани «Фалвирчи»нинг илк саҳналарини драматик дoston ва либреттонинг илк кўринишларига қиёслансаёқ яққол кўзга ташланади. Драматик дoston билан либреттонинг илк кўринишлари бир-бирига деярли ўхшаш: ҳар иккисидан ҳам баҳор фасли, булоқ бошига келган қизларнинг ишқ-муҳаббат ҳақида сўзлашишлари, Жамила билан Ёдгорнинг учрашуви... — хуллас, нисбатан осойишта қишлоқ ҳаёти тасвирдан бошланади. Бундан фарқ қилароқ, «Фалвирчи»нинг илк саҳнаси Торобийнинг: «Ажаб замон! Ўйласанг тарс ёрилиб кетасан. Ўйламасликка илож йўқ: фикр келаверади, қайнайверади. Ҳар бир ўтган кун юракнинг бир парчасини огулаб кетади...», қабилидаги мушоҳадаларидан бошланганки, қаҳрамоннинг замон, ҳаёт, инсон ва унинг тақдири ҳақидаги ўйлари ўқувчи (томошабин)ни ғоявий-ҳиссий жиҳатдан асарни қабул қилишга тайёрланишга ундовчи дарак, олдиндаги жиддий таҳлилдан ўқувчи (томошабин)га берилган аванс гўё.

Кўзғолонга туртки берган воқеа либретто ва дostonда деярли ўхшаш: биринчисидан мўғуллар қишлоқ аҳлидан ўлган улуғларининг қабрига қўшиб кўмиш учун ёт қизларни талаб қилишса, иккинчисидан Чигатой учун «савго» («беш — ўн ҳунарманд» ва яна «хонга бир неча қиз, Сулду бўлсин, ёлғиз сулув») талаб қилдилар. Ҳар икки асарда ҳам нисбатан осойишта қишлоқ ҳаёти тасвирининг бундай саҳналарга алмашиниши кескин контрастлиликни юзага келтирадими, бу нарса уларнинг публицист руҳи, апеллятив мақсад (яъни, ўқувчига таъсир ўтказиш) етакчилиги билан изоҳланади. Яъни, бу ўринда ўқувчи

(томошабин)нинг жонланган ўтмиш билан замонаси орасида аналогиялар топиши, мўғулларга нисбатан нафратини осойишта ҳаётига раҳна солган фашистларга кўчириши кўзда тутилади. Тўғри, бунгача ҳар икки асарда ҳам мўғул истилоси оқибатлари персонаж тилидан (бирида дарвеш, иккинчисида гадо), унинг фоже тақдирини сўйлаши орқали кўрсатилади. Бироқ драматик сюжет бундан ортиғига йўл бермайди — воқеаларнинг шиддатли ривожини зарур. Жумладан, саҳналаштирилган либреттода Жамила Торобийнинг қизи қилиб (бу ўзгариш сўнгги вариантда киритилган) берилганки, бу ҳам драматик конфликтни кескинлаштириш, воқеалар шиддатини кучайтиришга хизмат қилади. Бошқа бир томони, эҳтимол, илк саҳналардаги қаршилантиришнинг ўзи кўзғолон бошланишини асослашга камдек кўринадики, бунга Торобийнинг шахсий мотиви ҳам қўшилади.

«Фалвирчи»да юқорида айтилганидек, нисбатан осойишта қишлоқ ҳаёти ҳам, икки ёшнинг муҳаббати ҳам тушириб қолдирилади, тўғридан-тўғри асосий масалага — мустамлака шароитидаги халқнинг забун аҳволини кўрсатишга ўтилади. Торобий устахонасига келган Ўрмон, кейинроқ келиб қўшилган Маржонлар билан суҳбатлашаркан, ўқувчи (томошабин) кўз олдига истило даҳшатлари ҳам, мустамлака хорликлари ҳам намоён бўлади. Ва шу асно устахонага Оташ чол кириб келади: унинг ўғлини «оқар сувда» чўмилгани учун ҳибсга олганлар. Шунинг муҳокамаси бўлиб турган маҳал ўз наздида «қут хабар» билан мўғуллар хизматидаги мансабдор қайтиб келади-да, Оташга ўғлининг озод қилиниши эвазига набираси Бодомни ҳокимга тортиқ қилишни таклиф этади. Мансабдор наздида хайрия бўлмиш бу таклиф Оташ учун — ҳақорат, чолнинг виждони қийнайди: «Қани инсоф, қани адолат? Узоқ йиллари икки ўғлим қўйдек бўғизланди. Бир заргар иним тириклайин Ўқтой хоннинг юртига қул қилиниб ҳайдалди, у ҳам ўлгандан баттарроқ бўлди. У вақтлар бошқа вақт эди. Биз ёв эдик, талон-босқинчилик замони эди, ит эгасини танимас, ҳар ким бошига келган номаъқулчиликни қилар эди. Шаҳарлар куйди, қишлоқлар яксон бўлди, далада экинлар тупроққа қоришди. Энди-чи? Биз Чигатойхоннинг раиятимиз, хонимизга ҳафта ўтмай, ҳар хил солиқларни тўлаб турибмиз. Энди бу қолибдими? Отасининг йўқ гуноҳи бадалига унинг қизини — набирамни қўлингизга тутқизайми?»

Оташнинг эътирофича, «талон-босқинчилик замони» ўтиб, халқ «Чигатойхон раияти» бўлгач ҳам зулм, зўравонлик тугамаган. Агар бу ҳолни Ойбек замонига кўчирсак, инқилоб ва гражданлар уруши давридаги қирғин-баротлар тугагач ҳам ҳамон зулм, зўравонлик ҳукм сураётган 30-йиллар назарда тутилгани англашилади. Айниқса, «Отасининг йўқ гуноҳи» бадалига қизини олиб кетишлари истасак-истамасак яна машъум қатағон сиёсатини ёдга солади. Ахир, Ойбек ўйлаб топилган айбловлар билан жувонмарг қилинган оталарнинг кўпини шахсан таниган, болалиги қамоқ ва сургунда кечаётган «халқ душманлари»нинг сағирларини билган; «отасининг йўқ гуноҳи» учун зуғумлар кўрган Зарифахоним билан бир умр ёстиқдош бўлган. Буларнинг барини кўрган, қатағон заҳмини қалби ва вужудидан ўтказиб кўрган Ойбекнинг замонасига қарата: «Қани инсоф, қани адолат?» дейиши табиийдек кўринади бизга. Албатта, «отасининг йўқ гуноҳи» қабилидаги талқин ўша давр учун улкан жасорат эди. Бироқ, бизнингча, Ойбек ижод онларида асарнинг шу ҳолича эълон қилиниши ёки саҳналаштирилиши мумкинлиги ҳақида ўйламайди ҳам — у ўзини қийнаган муаммоларни идрок қилиш, дардини қоғозга тўкиш билангина машғул — чинакам ижод қўйнида.

Кўзғолонга туртки берган воқеа «Фалвирчи»да ўзгачароқ талқин қилинади, дедик. Тўғри, сиртдан қараганда ҳар учала асарда ҳам воқеанинг моҳияти ўхшашдек. Фарқ шуки, дostonда қизларнинг олиб кетилиши хоннинг кўнгил хуши учунгина, либреттода мўғулларнинг жоҳилона дафн маросимлари учун, «Фалвирчи»да эса «отасининг йўқ гуноҳи» баҳона ҳокимга тортиқ қилиш учун. Юзаки қараганда арзимасдек кўринган бу фарқ талқинда жиддий ўзгаришларни келтириб чиқаради. Аввалги ҳар икки асарда мўғуллар ўн чоғли қизларни олиб кетадиларки, бу ўринда кулфат кўпчилик бошига ёғилганини таъкидлаш муҳим, зеро, айти шу нарса «ижтимоий буюртма»дан келиб чиқувчи муаллиф мақсадига мос.

Кейингисида эса офат биргина Оташ хонадонига ёғиладики, муаллифни кийнаган муаммоларни бадий идрок этишга шуниси қулайроқ:

«Мансабдор. Қиз учун эртага келамиз!

Маҳмуд. Кўрамиз.

Мансабдор. Сенинг ишинг эмас!

Маҳмуд. Юрт иши — ҳаммамизнинг ишимиз. Оташ отанинг бошига тушган қора кун эртага менинг ё бошқа камбағалнинг бошига тушуви аниқ. (Халққа мурожаат қилароқ, қўл кўтариб) Яктан бўлларинг, ҳақ — бизники».

Сир эмаски, қатағон сиёсатининг амалга ошишида «томошабин» бўлиб туришгагина яраган халқнинг-да хизмати бор. Машъум 30-йилларда сохта, кўпинча хатто куракда турмайдиган айбловлар билан не-не одамларнинг ёстиги қуритилмади. Халқимизнинг сара фарзандлари «бетараф кузатувчи» бўлиб туриши орқасида битта-битта териб кетилди. Узганинг бошига тушган кулфатнинг гувоҳи бўлганларнинг аксарияти, очиқ-ошкор ноҳақликдан виждони ўртаса-да, нари борса ичида ачиниб кўйди, шунинг ортиданок ёқасига туфлаб: «Алҳазар! Ўзидан келиб ўзидан кетсин!» дея қўрқув-ла ният қилолди, холос... Ойбек буларнинг барини кўрган, бундан изтироб чеккан. Ва кўрганларга зид ўлароқ, асарда у қандай бўлиши кераклигини кўрсатмоқчи бўлади гўё: Оташнинг бошига тушган кулфатни аритиш учун халқ кўзғалади. Зеро, Ойбек ҳам Оташ сингари «Элдан кучли нима бор жаҳонда? Хон ҳам, ҳоким ҳам, бек ҳам эл олдида чумчуқдай бўлиб қолади, агар эл расо ёвқурлик қилса...» деб ишонади. Бежиз элнинг қудрати «расо ёвқурлик қилса» шартига боғланмайди — айни шарт Ойбек замонда бажарилмаган, фожиаларнинг бир иллизини адиб шунда кўради. Элнинг бу машъум даврдаги ҳоли Бодом тилидан баён қилинади: «Ундай бўлса, улус нега бунча хўрликка чидаб ётади? Улуғлар эл оғзидан ошини юлиб олади, киссасидан тангасини қоқади, уради, ўлдиради, оседи... Яна ҳамма ўз бошига, ўз ўтига ўзи қоврулиб юраберида...»

Шу ўринда яна бир фарқли нуқтага эътиборни тортгимиз келади: дoston ва либреттода қизларни бевосита мўғуллар олиб кетсалар, «Фалвирчи»да бунга мўғуллар хизматидаги маҳаллий мансабдор чоғланади. Қизиғи шундаки, пьесанинг қатор ўринларида айни шу масалага урғу бериб ўтилган. Илк бор Оташ ўелининг ҳибс қилинганини айтганида, бунга жавобан қуйиниб айтадики: «Ўзимизникилар... Э... ҳаммаси бир гўр эмасми?...» Маълумки, мустамлака шароитида халқ ичида золимларни «ўзимизникилар — ўзгалар» тарзида ажратиш бор нарса. Айни шу хил бўлинишнинг (яъни, нафси учун халқининг душманларига хизмат қилувчиларнинг) мавжудлиги мустамлакани бардавом этувчи муҳим омиллардан эканлиги ҳам аён. Шунини ўткир ҳис қилганидан бўлса эҳтимол, халққа ўзиникидан келган зулм оғирроқ ботади: нима бўлганда ҳам уларни ўзиники деб билади, ахир, уларнинг-да бир кун келиб эсини таниб олишига, инсофга келишига умид қилади. Маржоннинг сўраш пайтидаги ҳаяжони («Мўғуллар бўлсин-да!» дегандек гўё), Оташнинг хафалиги ҳам шундан. Торобийнинг ўзи ҳам, гарчи у синфий хушёрроқ (бу ҳақда қуйироқда тўхталамиз) кўринса-да, шу хил ҳисдан холи эмас:

«Маҳмуд. (Мансабдорга томон икки қадам ташлаб). Бек! Андак сабр қилинг. Арзим бор... (Мансабдор ижирганиб, кибри вазият олади. Маҳмуд давом қилади сўзида). Биласизми, сиз ҳам шу қишлоқликсиз, ҳаммамиз бир элат-бир уруғданмиз. Бу алғов-далғов замонда сиз кўтарилиб қолдингиз. Толе ёр бўлсин! Лекин улус билан, раият билан яхши муомалада бўлишингиз керак.

Мансабдор. Мана ҳали айтдим-ку, мен ҳар вақт ёсо ва шарият йўлида юраман...»

Табиийки, бу эпизод ҳам Ойбек жуда яхши билган 30-40 йиллар воқелигидан андоза олиб яратилган. Зеро, Ойбек «алғов-далғов замонда кўтарилиб қолган», ихтиёрига берилган ваколатдан ўзинию ўзлигини унутган, «дўпписини деса калласини келтиришга» ҳар вақт ҳозир ўнлаб, юзлаб амалдорларни кўрган, улардан зада бўлган. Шу боис ҳам шўронинг бюрократик тизимида етишган маъмурий-қўмондонликдан ўзга бошқарув усулини билмаган ўрта ва қуйи бўғин амалдорларига хос хусусиятлар Мансабдор қиёфасида ўз аксини топади. Жумладан, бу нав амалдорларга хос ҳадеганда ҳукуматни пеша қилиш, ҳукумат номи билан дағдаға қилиш Мансабдорнинг хатти-ҳаракатларида ҳам кузатилади.

У гурур билан айтадики: «... биз ҳоқон ибн ҳоқон Чигатойхон ҳазратларининг малайларимиз. Биз улуг Чингиз қурган азамат давлатда адолат, осойишталик, фаровонлик ўрнатиб, салтанатнинг равнақиға жонбозлик қиламиз». Беихтиёр ҳоқонлар исми ўрнига Ленин, Сталин сўзларини қўйиб, ҳайратдан ёқа ушлайсан киши¹. Қаранг, Мансабдор ўзининг «улуг Чингиз (Ленин) қурган азамат давлат» равнақиға хизмат қилиши лозимлигини, айни пайтда, «Чигатойхон (Сталин) ҳазратларининг малайи» эканлигини эътироф этаётир. Ижод онларида тарих тақдим этаётган сўз айтиш имкониятининг бениҳоя кенглиги, ўтмиш билан замонаси орасидаги муштарақликларни кашф этган Ойбек ҳайрати бизниқидан чандон ортиқ бўлган эса, эҳтимол. Албатта, бу хил муштарақликлар асарда англаган ҳолда кўрсатилиши ҳам, ғайришуурий тарзда юзага чиқиб қолиши ҳам мумкин. Бироқ, агар бадиий асар эҳтиёж маҳсули ўлароқ яратилади, десак, у ҳолда англаганлик моменти кўпроқ эканлигини тан олишга мажбурмиз. Тўғри, Ойбек айни шу фикрни ифодалашни кўзда тутмаган, ҳатто, ижод онларига қадар бу фикр ҳаёлига келмаган бўлиши ҳам мумкин. Бироқ, модомики у тарихий материал воситасида замонасини, ундаги ўзини қийнаган муаммоларни бадиий идрок этаётган экан, бу жараёнда янги фикрлар, қарашларнинг туғилиши, эскиларининг таҳрир қилиниши табиий. Зеро, эпик характердаги бадиий ижод — воқеликни бадиий идрок этиш орқали у ҳақдаги яхлит концепцияни шакллантириш ва ифодалаш жараёнидир.

Юқоридагига ўхшаш, мўғулларнинг юртимизда олиб борган мустамлакачилик сиёсати тасвири билан шўро ҳукуматининг 30-йиллардаги ички сиёсати ўртасида ҳам муштарақликлар кўзга ташланади. Жумладан, Бухоро ҳоқими Маҳмуд Ялавоч Торобий бошчилигидаги кўзғолоннинг авж олиб кетишида маҳаллий амалдорларнинг ўзларини айблаб дейдики: «Айб ўзларингизда. Ярани кесиб ташламагансизлар. Маҳмуд қўлингизга тушдими, усталик билан уни жаҳаннамга юбориш керак эди. Бошлиқсиз қолган халқ бир подага ўхшаб, ўз-ўзидан тарқалиб кетар эди. Сиз сиёсатнинг бу чуқур дастурини қўллай билмагансиз...» Маълумки, Ялавоч айтаётган «сиёсатнинг чуқур дастури»ни қатағонни амалга оширган шўро сиёсатчилари тўқис қўллаганлар: халқнинг етук вакиллари маҳв этишдан мурод уни истаган томонга бошлаш мумкин бўлган подага айланттириш, қиёматгача ўз измида ушлаб туришдан бошқа эмас эди. Ялавоч таъкидлайдики, «сиёсатнинг чуқур дастури»ни амалга оширишга ҳали ҳам кеч эмас. Шу боис ҳам мажлисда қатор тадбирлар ишлаб чиқилади. Жумладан, Ялавоч Шайхулисломга «элга ваъз-насиҳат қилинг, «Торобий — дажвол, иблис лаин», денг. Унга мурид бўлганларни кофирликка чиқаринг...» дея топшириқ беради. Табиийки, агар Маҳмудни — дажвол, унга эргашганларни кофир деб эълон қилинса, авомнинг аксариятида унга бўлган ишонч, ихлос сўнади, ҳеч шубҳа йўқ, иккиланиш пайдо бўлади. Маълумки, шўро сиёсатчилари ҳам шунга ўхшаш йўл тутганлар. Улар ёпиштирган «халқ душмани», «чет эл жосуси» каби қатор тамғалар, матбуотдаги чиқишлар, маҳсус уюштирилган митингларда сўзланган «оташин» нутқлар оммага таъсирсиз қолмагани, шубҳасиз. Кўпчиликнинг бу хил найрангларга учгани, сохта айбловларга дилдан ишонганлари боис қатағонни маъқуллаганлари ҳам сир эмас. Ялавоч қўллаган тадбирлардан яна бири шуки, у Торобий лагерига ўзининг одамларини — хуфияларни қўйган, мақтаниб айтадики: «бизнинг кўзларимиз у ерда овини қидириб юради». Табиийки, бундан ҳам хуфиялик, чақимчилик авж олган, учинчи одам қўшилган жойда оғиз очишга чўчиб қолинган давр, муҳит саси² келади. Ниҳоят, белгиланган тадбирларнинг охиргиси — энг даҳшатлиси, Торобийнинг синглизидан фойдаланиш бўладики, ака-сингил орасига нифоқ солинади. Гоявий асосда қардошлиқ ришталарини узиб, жигарларни-да, ажратиб юборишга интилиш амалиёти эса, маълумки, қатағон даврида кенг кузатилган ҳодиса эди... Албатта, умуман мустамлакачилик сиёсатиға хос универсал хусусиятлар мавжудлиги ҳам бор гап. Шундай бўлса-да, Ойбек асардаги деталлар,

¹ Эътиборли жиҳати шундаки, «Шить народа» пьесасидаги саркарда Илдиз Нўённинг: «Великий Чингиз, умирая, завещал нам власть над вами. Мы свято храним заветь великого кагана. Смерть тому, кто пойдёт против нас», — деган гапи ҳам шунга монанд жаранг топади. Зеро, унда ҳам «Чингиз»ни «Ленин»ға, «великий каган»ни «великий вождь»ға алмаштирилса, кифоя: Ленин васиятиға содиқлик ҳақида гапиришини қанда қилмаган катта-кичик раҳбарлар образ ортида буй кўрсатади.

² Эсингизда бўлса, худди шу нарса «Навий» романиға ҳам сингдириб юборилган эди.

ҳолатларни ўзи билган, кўрган ижтимоий муҳитдан олганига кўпроқ ишонгимиз келади. Негаки, юқорида кўрганимиздек пьесанинг кўп нуқталари бизга истасак-истамасак юртимизнинг яқин ўтмишидаги ҳодисаларни эслатаверади.

Мустамлака юртда манфаати шахсияни ҳар недан устун қўйгани ёки миллий гурурдан буткул мосуво эканлиги боис ўзгаларнинг тартиботини бир неъмат сифатида қабул қиладиган, ўзгаларнинг кепатасига осонгина кирадиганлар ҳам ҳар вақт топилган. Ойбек шундайлардан бириди Тўсинбой тимсолида гавдалантиради. Оташ Тўсинбойдан ҳоқимлар қошида ўглининг гуноҳини сўраб беришни ўтинганида, у: «ўғлинг улуг Чингизхон ёсосини бузди, ёсонинг амрини шариатдан ҳам юқори, эзгу тутиш керак...» деб рад этади. Ойбек ўз замонида янги мафқурани сингдириш йўлида миллий қадриятларнинг топталаётганини, энг ёмони, унга сидқидилдан берилиб манқуртга айланаётганларни кўради, ҳодисадан жиддий ташвишланади — унга нафратини ифодалайди.

Мазкур масала Ойбекни чуқур ташвишга солганини шундан ҳам билса бўладики, «Щит народа» пьесасида бу муаммо янада бўрттириб қўйилади. Жумладан, Шамсиддин Маҳбубий билан Чигатойхон тўқнашувининг асосида шу масала ётади:

«Чагатай. Ты видишь не то, что нужно, мусульманин. В сборнике наших законов Ясе сказано: нет правды иной, кроме правды монгольской. Монголы одни владыки мира. И нет выше народа монгольского.

Махбуби. А у нас есть свой закон. До того, как вы пришли к нам, мы жили по своему и знали свою правду и свою справедливость! ».

Олимнинг мантиқли гапларига муносиб жавоб тополмаган, унинг ҳақиқати олдида ожиз қолган мўғулларга биргина йўл қолади — зиндонбанд этиш. Махбубийнинг гапи асосида «ҳар бир халқнинг ўз ҳақиқати, ўз адолати бор, бас, у шулар асосида яшашга ҳақли», деган табиий бир мантиқ ётади. Албатта, мазкур саҳнада «олий ирқ» даввосидаги фашистларга ишора қилингани шубҳасиз². Айни пайтда, агар юқоридаги мулоҳазаларимиз контекстида қаралса, яна Ойбек яшаган ижтимоий муҳит билан боғлиқлик бор, дейишга ҳақлидекмиз. Зеро, «нет правды иной, кроме правды монгольской» қабиллидаги даъво «Правда»да эълон қилинган ҳақиқатгина ягона ва олий ҳақиқат» деб билган тузумга ҳам хос эди.

Тўгри, асарнинг ҳамкорликда ёзилгани бу фикрга нисбатан андак шубҳа уйғотиши, унга «Ғалвирчи»га каби ёндашмаслик лозим, деган эътироз туғдиради. Бироқ шу йўсин ўйлашимизга изн берувчи бир қатор асосларимиз ҳам йўқ эмас. Аввало, Ойбек ҳамкорликка қадар бу мавзуда иккита асар яратган ва учинчиси устида ишлаётган эди, бас, унинг ижодий тажрибаси ҳамкорликда етакчи бўлиши табиийроқ. Иккинчидан, А.Дейчнинг тақдир тақозоси билан бир муддат Тошкентда яшаб турганининг ўзи ижодий ҳамкорликка омил бўлолмайди, бунинг учун икки адиб орасида маънавий-руҳий, фикрий яқинлик, қарашлар муштарақлиги ҳам зарур. Иккала адиб томонидан пьесани ёзиш ҳақида шартнома тузишни сўраб берилган аризада, жумладан, шундай дейилади: «...когда славные сыны узбекского народа плечом к плечу с другими народами Советской страны сражаются против фашистских варваров, — задача писателей всех видов поэтического оружия внушать своему народу чувства гордости, достоинства и чести».

Аризада «ўзбек халқининг қахрамонона ўтмишига мурожаат қилиб, шўро томошабинининг қалбини тўлқинлантира оладиган» (яъни, вазифани удалашга имкон берадиган) образ топилгани таъкидланади. Эътибор қилинг: муаллифлар тарихга мурожаат қилишдан мурод халққа «ғурур-ифтихор, қадр-қиммат, орномус» туйғуларини сингдиришдан иборатлигини таъкидлайдилар. Бу туйғулар эса, маълумки, миллий ўзликни таниш, танитишнинг асоси. Асарнинг ёзиб тугалланган илк кўриниши кўздан кечирилса, ҳақиқатан ҳам шу мақсаднинг устувор эканлигига амин бўлаемиз.

Илк саҳнада Бухоро ҳоқимининг хазиначиси Кичик Қурбоннинг ўз ўгли —

²Холисликка путур етмасин, деган андишала ушбу асардан олинган парчаларни айнан беришни маъқул кўрдик. Буни А.Дейч билан ҳамкорликда пьеса ёзиш тўғрисида берилган ижодий ариза ҳам тўла тасдиқлайди: «Фанатичные прерженны идеи властвованая над миром, монголские военачальники и правители во многом дают прообразы современных фашистских «теоретиков»...» Қаранг: Ойбек. Мукаммал асарлар тўплами. 20 томлик. Т.20. — Т.. 1985. - Б.391

Самарқандда мадраса таҳсилани олиб эндигина уйига қайтган Бургут билан суҳбати берилади. Ота билан ўғил — бошқа-бошқа олам. Отасининг мўғуллар хизматида экани, уларга қўшилиб ўз халқига зулм қилиш ҳисобига давлат орттираётганидан ўғил эзилади: ота эса буни ўзининг оқиллиги, уддабуронлигига йўйиб фахрланади. Халқнинг аянч аҳволи ҳақида гапирган ўғлига ота насиҳат қиладики, «ҳар нарсага эътибор беравериш ножоиз, баъзан атрофга кўз юмиш фойдали». Ўғил эса, аксинча, «қалб сўқирлиги кўз сўқирлигидан баттар» деб билади. Ота ўғлини Чигатоини кутиб олиш таралдуидаги ҳоким саройига бошлаб келаркан, уни саройга яқинлаштиришни, ўзларининг қаторига қўшишни ният қилган. У ўғлининг гапларини ёшликка хос ўткинчи кайфиятга йўяди, уни «йўлга солиб» олишига ишонади. Ота янглиш ўйлайди: Ялавоч билан суҳбат давомида Бургутнинг дунёқараши тўла шаклланиб улгурган шахс эканлиги кўрилади. Табиийки, Ялавоч Бургутни «ўз одами» деб билади. Шу боис уни хизматга тайин этмоқчи, бироқ у таклифни рад этади:

Бургут. Я не гожусь вам, несравненный правитель. Книга и калам, кусок сыра и свежая вода — все, что мне нужно. Я не могу служить поработителям народа.

Махмуд (смеется сочным, деланным смехом). Хорош джигит, ничего сказать. Ну, что ж, говори всю правду. Ты и меня называешь поработителем? Ведь я служу монголам.

Кичик Курбан. Молчи, сын мой. Не забывай, что справедливый Махмуд Ялавач...

Бургут (перебивая). Справедливый Махмуд Ялавач знает, что лучше быть пастухом у своего народа, чем правителем у чужого...»

Эътибор берилса, Бургут биринчи гапида «поработителям народа» (яъни, сўзма-сўз «халқни қул қилувчилар», асар ёзилган давр контекстида «эксплуататорлар») дейди, гўё умуман эзувчилар ҳақида гапиради. Ялавоч йигитнинг нима демоқчилигини билади, шу боис ясама кулги билан гапиради. Ҳокимдаги ўзгарини сезган ота вазиятни юмшатишга интилади, бироқ Бургут унинг гапини бўлиб, мустамлакачиларга хизмат қилишни ўзига ор деб билишини очикроқ англатади. Равшанки, Бургутнинг бу хил қарашлари мадраса таҳсили давомида шаклланган, демак, мадрасада Маҳбубийга ҳаммаслак, фикри озод кишилар бор. Бургутнинг Маҳбубийга эътимоди баландлиги, уни «буюк инсон», «нури дониш», «башар виждони» дея улуғлаши бежиз эмас. Дарвоқе, Чигатой ҳузурда Маҳбубий ғойибона шогирдининг юксак ихлосига ҳар жиҳатдан муносиб тутати ўзини. Олимнинг тафаккур қуввати, мантик кучи олдида ожиз Чигатой банди қилдириш билан кўрқитмоқчи бўлганида, у «сен менинг хисимини кишанлай оласан, фикримни (руҳимни) кишанлай олмайсан» дея жавоб беради. Шубҳа йўқки, бу — халққа «гурур-ифтихор, қадр-қиммат, орномус» туйғуларини сингдиришга хизмат қиладиган образлардан бири. Бироқ у ижтимоий буюртмагагина хизмат қилиб қолмайди, негаки, у — инсон шаъни, эрки, ҳақ-ҳуқуқи дахлсиз юксаклигини таъкидловчи образ. Бу эса тоталитар тузум айни кучга кирган, шахс эрки ва ҳақ-ҳуқуқи топталган замонда ўқувчининг ўзини баҳолаши учун бир мезон, эҳтимолки, муаллифлар соғинган идеал эди.

Тугатилмаган пьесанинг қатор ўринлари муаллифлар замонасида юз бермиш ижтимоий ҳодисаларга муносабат масаласида яқдиллар, дейишга имкон беради. Масалан, Кичик Курбан ўғлини саройга бошлаб келаркан, унга насиҳат қилиб, «ҳақиқат-ку» дея ҳар хил гапни гапирмасликни тайинлайди: «Остерегайся, мой сын, лишнего слова в Бухаре. Здесь стены, двери и потолки имеют уши. Не рассчитывай на знатность рода, на высокое положение отца. Знаешь, как говорится в народе: несчастного собака достанет и на верблюде». Эътиборли жиҳати шундаки, 30-йиллардаги «чақимчилик» авж олган муҳит акс этганидан ташқари, парчада атайинлик (яъни, онгли равишда замонга муносабат билдириш) ҳолати ҳам яққол кўзга ташланади. Аввало, «камбағални туянинг устида ҳам ит қопар» мақоли «бахтсизни туяни устида ҳам ит қопар» тарзида берилганки, бу билан қатағон юҳоси одамни кимлигига (эгаллаган мансаби, насаби, кўрсатган хизматлари, партияга мансублиги ва ҳоказо) қарамасдан домига тортгани таъкидланади. Иккинчидан, қатағон сиёсатини оқлаш учун «социализмнинг қарор топиши баробари синфий кураш ҳам кучайиб боради» деган даъво олдинга сурилгандаки, «камбағал»нинг «бахтсиз»га алмаштирилгани бу даъвони пучга чиқаради. Зеро, «бахтсиз» аниқловчиси синф

танламайди, синфий моҳиятни таъкидлаш учун мақолнинг аслича қолгани маъқул бўларди. Шундай экан, бу ўзгариш муаллифлар фикри расмий нуқтаи назардан фарқли эканлиги боис киритилган. Шунга ўхшаш, «чақимчилик» авж олган муҳитга муносабат билдиришга «деворнинг қулоғи бор»лигининг ўзи кам кўрингандирки, «девор, эшик ва шифтларнинг қулоғи бор» дея кучайтириб, таъкидлаб айтилади. Бундай муносабат эса, ўйлашимизча, шу муҳитдан юраги зада одам руҳиятига кўпроқ хосдир.

«Галвирчи»да яратилган мўғул хонлари образлари билан шўро дохийлари орасида муштараклик кузатилиши ҳақида юқорида айтиб ўтдик. Шунга ўхшаш ҳол «Шит народа» пьесасида ҳам бўртиб кўзга ташланади. Чиғатойнинг Бухородаги аҳвол ҳақида Илдиз нўён билан суҳбатига диққат қилинса, бунга амин бўлиш мумкин:

«Чиғатай. Так. А много ли этих врагов здесь у меня?»

Илдиз-Нойон. Тебе, царь народов, не страшны никакие враги. Сильны твои войска, и никто не может одолеть их.

Чиғатай. Так. А много ли у меня здесь друзей?

Илдиз-Нойон. Друзей и тысячи мало, а врагов и одного много.

Чиғатай. Если есть один враг — отруби ему голову. Если их много, то и деревьев много для висельцев.

Энди биз кўрган муштаракликларга келсак. Биринчиси: нўённинг Чиғатойга «царь народов» («халқлар шоҳи») дея мурожаат қилиши Сталинга нисбатан кўп ишлатилган «отец народов» («халқлар отаси»)иборасини ёдга солади. Айни шу мурожаатнинг образни англашга йўналтирувчи йўриғ вазифасини ўташи кўзда тутилган бўлиши ҳам, эҳтимол. Иккинчиси: кейинги йилларда Сталинга хос бўлган «ўз ҳаёти учун мудом хавфсираш»дек руҳий хасталик ҳақида жуда кўп ёзилгани маълум. Айрим мутахассислар «халқлар отаси»нинг ҳар ердан душман қидириши, душман деб билганларини аёвсиз қирғин қилишини шу хасталик билан изоҳлайдилар ҳам. Бундай одамнинг ҳеч кимга ишонмаслиги, ҳар кимда, аввало, душманни кўриши ҳам табиий, албатта. Пьесадаги Чиғатой айтадики: «Я никому не верю. Все лгут: богатые и бедные, бек, водовоз...» Бундай одамдан ўз ноибига душманларни битта қўймай («Агар душман битта бўлса — калласини ол, Агар улар кўп бўлса, уларни осигга дор солиш учун дарахтлар ҳам бисёр») қириш ҳақида кўрсатма берилиши ҳеч ажабланарли эмас. Мудҳиш қатағон сабабларини таҳлил қилган муаллифлар юқоридагича ташхисни ўшандаёқ қўйиб қўйган бўлсалар, не ажаб?! Ниҳоят, учинчиси: уруш арафасида «совет кўшинларининг энгилмаслиги-ю, ҳеч бир душман унга ҳўт эмаслиги» ҳақида чўпчак тўқилган, ҳаммани шу чўпчакка ишонтиришга ҳаракат қилинган эди. Шўро ташвиқотининг шу чўпчакка ишониб гафлатда қолган халқ урушнинг бошидаёқ зўр талафот кўрди. Уруш аввалидаги муваффақиятсизликлар, халқ бошига тушган шўришлар сабабларини обдон мушоҳада қилган калласи бутун одамлар — муаллифлар буни назардан қочиришлари мумкинми эди?!..

Асардаги яна бир нуқтага айрича эътибор зарур. Бургут Ялавочга дилидагини айтгач, у ўзи бажараётган вазифанинг муҳимлиги шу вазифани бажариш асноси у ўз халқини озми-кўпми ҳимоя қилишини айтади. Ҳақиқатдан ҳам у Илдиз нўённи инсофга чақиради. Чиғатойни йўлга солишга ҳаракат қилади. Шуниси муҳимки, пьесада истилочиларнинг нафақат мустамлака халқига, балки, ўзларига сидқ ила хизмат қилаётган маҳаллий амалдорларга ҳам паст назарда қараши, ҳақоратомуз муносабатда бўлишлари таъкидланади. Масалан, маҳаллий амалдорлардан бири Илдиз нўёнга мурожаат қилади-да, хизмат вазифасига кўра юрт кезиши лозимлигини айтиб, дурустроқ от беришларини сўрайди. Бунга жавобан Илдиз нўён масхаралаб айтадики: «А по-моему, для тюркского баскака довольно и серого ишака». Шунинг ортиданоқ муаллиф реамаркаси берилади: «Среди бухарских чиновников гул протеста». Ялавоч мўғулни инсофга чақирганда, у: «Хозяева — мы. Вы должны исполнять нашу волю», — дея манманлик билан жавоб беради. Ёки, саройга келиши билан Чиғатой нўённи йўқлаб, сўрайди:

«Чағатай. Рассказывай, что знаешь. Как живётся моим людям в Бухаре.

Махмуд (вступая вперед). Великий хан, под твоим мудрым правлением благоденствует наша страна.

Чағатай. Я не спрашиваю тебя, Махмуд Ялавоч. Я говорю о монголах, а не о

мусульманах. Пусть ваш бог, если он есть, думает о вас».

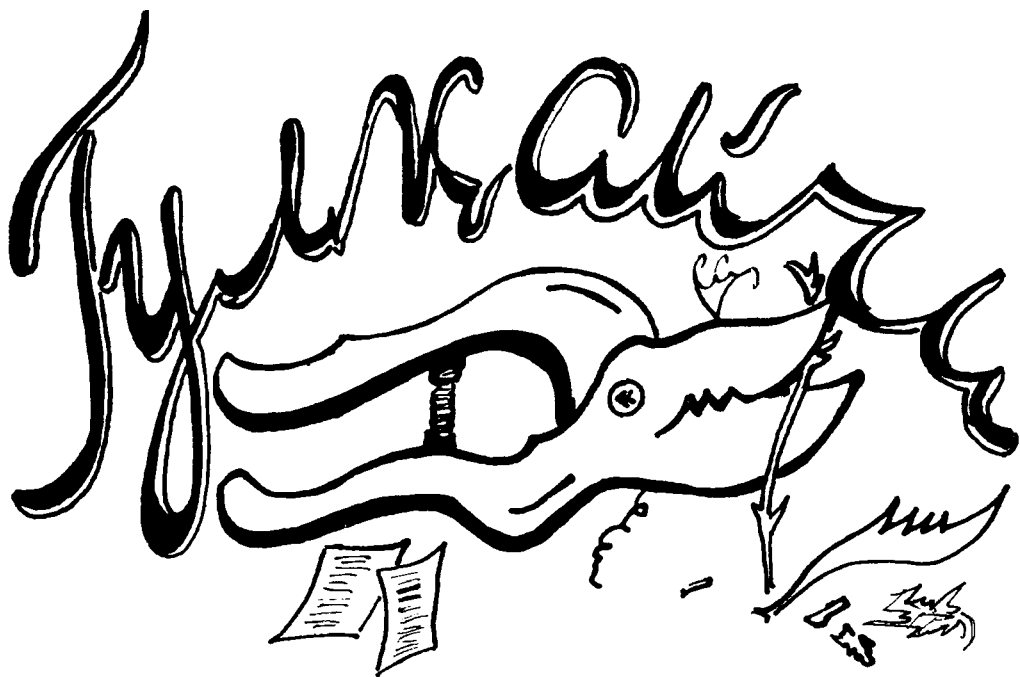
Кўрамизки, мўғуллар зулми остида эзилган меҳнаткаш омма ҳам, уларнинг хизматидаги амалдорлар ҳам, аслида, қисматдош. Яъни, бундан кун тартибидаги биринчи масала «эзувчи — эзилувчи» тарзида эмас, «истилочилар — мустамлака халқ» тарзида қўйилиши керак, деган фикр келиб чиқади. Шуниси борки, бу хил талқин аввалдан режалаштирилган. Пьеса сценарийсига кўра, иккинчи кўринишда Торобийнинг собиқ шахзода Ўрхонбек билан учрашиб дўст тутинишлари айтилади-да: «От царевича до ситовщика — все должны объединиться для борьбы с подлыми захватчиками», дейилади. Ойбек ижодида Торобий мавзуси талқинидаги тадриж кузатилса, бошдаги ўта кескин синфийликнинг аста сусайиб боришига амин бўламиз. Достон ва либреттода меҳнаткашларнинг бари — Ватан озодлиги учун курашчилар, маҳаллий бойлар, амалдорлар, руҳонийлар — мўғулларнинг иттифоқчилари қилиб кўрсатилган эди. Эпик кўлам кенгайган «Ғалвирчи»га Хонботир образи киритилган. Маҳбубий томонидан юборилган бу собиқ шахзодага Торобий ўзини кўп ҳам яқин олмаганидек бошқа кўзғолончилар ҳам ундан бироз ётсираб турадилар. Хонботир — исмига монанд ботир, жасур йигит, унинг юраги мўғулларга нисбатан ўч, интиқом ҳисси билан тўлик. Бироқ у Торобийнинг кейинги сиёсатига — бойлар, савдогарлар, амалдорлар мулкининг мусодара, ўзларининг қувғин қилинишларига қўшилмайди. Гарчи Хонботирнинг қўшилмаслик сабабини унинг тахт илинжида эканлиги билан изоҳлайдиган ўринлар бўлса-да, талқиннинг қандай яқин топиши бизга қоронғу. «Щит народа»да эса талқин ўзгачароқ: Ўрхонбек билан Торобий тасодифан учрашадилар, уларни мўғулларга нисбатан нафрат, мустамлакачиларга нисбатан курашиш мақсади бирлаштиради, дўст қилади. Ўрхонбек курашда мардлигу жасорат, дўстликка садоқат кўрсатади. Бироқ Торобийнинг кейинги сиёсатига қўшилолмайди, у билан видолашиб, яна дарбадар ҳаётига қайтади.

Фикримизча, замонаси ва замонадаги ўзини англаш эҳтиёжи билан Торобий мавзусига қайтган Ойбек руҳиятидаги ички зиддият «синфийлик» масаласи билан чамбарчас боғлиқ эди. Адиб тарих билан жонли мулоқот жараёнида ўзи ишонган гоёни ҳам, инқилобга муносабатини ҳам қайта кўриш имконига эга бўлди. Юқорида кўрдикки, у синфийлик масаласига-да, ўзгача ёндашишга интилди, лекин адиб бу масалада тугал фикр, хулосага келишга, ички зиддиятни бир тарафлама ҳал қилишга ҳали тайёр эмас эди. Асарнинг тугалланмай қолгани ҳам шундан — муаллифнинг ўзак масалада тугал фикрга келолмагани, ўзининг замонаси ҳақидаги яхлит концепциясини тўла шакллантира олмаганида бўлса, эҳтимол.

Ҳа, Торобий мавзусидаги ҳар икки асар ҳам тугалланмай қолди. Албатта, Ойбекдек улкан истеъдод учун муфассал режалари-да тузиб қўйилган пьесани тугаллаш чўт эмас эди. Асарнинг тугалланмай қолиш сабабини юқорида ички зиддият билан изоҳладик. Борингки, бунга кўриб ўтганимиздек, талқинлар имкони мавжуд асарнинг дунё юзини кўриши маҳоллигини ҳам қўшайлик. Шунда ҳам, бунинг асосий сабаби, бизнингча, Ойбекнинг ўта ҳалол адиблиги — ижодкор ўзи ростмана англаган ҳислари-ю, қалб қозонида обдон қайнаган фикрларини, ўзи илдиз моҳиятига етиб борган ҳақиқатларнигина ифодалаши лозим, деган эътиқодда яшагани билан изоҳланади.

Дилмурод Куронов,
Аъзам Ҳамроқулов

ОДДИЙ КУЛГИНИНГ МУРАККАБ ОЛАМИ

Санъатшунослик доктори, «Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби, Халқаро табиат ва жамият академиясининг аъзоси Муҳсин Қодиров билан Ортиқ Султонов суҳбати

Ортиқ Султонов: Кулги ва сўз санъатига баҳоликудрат хизмат қилиб келаяпмиз. Бироқ унинг сир-асрори, маъно-мантигига қанчалик чуқур кириб боришга уринсак, шу даражада у мураккаб, сарҳадлари кенг эканлигига амин бўлаяпмиз.

Бугун бу соҳада ижод қилаётган биз ёшлар Ўзбекистон халқ артистлари Бахтиёр Ихтиёров, Эргаш Каримов, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артистлар Обид Асомов, Мирзабек Холмедов, Ҳожибой Тожибоев ва бошқа бармоқ билан санарли устозлар ижодидан ўрганмоқдамиз. Уларнинг ҳар бири ўзгача олам, қанчалик ўргансак арзийди. Бироқ сўнгги тўрт-беш йил ичида бу соҳага кириб келган ижодкорлар сафида янги қизиқлар, ярқ этган номлар, янги услуб ва йўналишлар сезилмаётгандек, назаримда. Бу нима билан боғлиқ бўлиши мумкин?

Муҳсин Қодиров: Ҳозирда бу соҳада ижод қилаётганларнинг сони кўп. Аммо уларнинг билим доираси, маҳорат даражаси қониқарли деб бўлмайди. Бунинг сабаби шу соҳага алоқадор кўпчилик ижодкорларнинг миллий меросни, илмий адабиётни билмаслигидек катта камчилигига бориб тақалади.

Ўзбек халқ қизиқчилиги ва масҳарабозлик санъатининг тарихи минг йилликлар қаърига бориб туташади. Бу ниҳоятда бой, илдизлари мустаҳкам, улкан санъат.

Кулги оддийдек туюлса-да, унинг олами ниҳоятда мураккаб. Кулги санъати тарихи, ўзига хослиги, ундаги услуб ва йўналишлар борасида

Юсуфжон қизиқ Шакаржонов билан Усмонқори Райимбеков «Ия-ия» қизиқчилигини ижро этмокдалар. 1957 йил

катта илмий адабиёт мавжуд. Профессор Мамажон Раҳмонов ва шахсан каминангиз бу соҳада кўплаб тўпламлар, қўлланма ва дарсликлар ёзганмиз... Яқинда нашр этилган «Ўзбек театри тарихи» деб номланган китобимда ҳам XVIII-XX асрда кечган ижодий жараён очиб берилган. Асарда мамлакатимизда қизиқчи ва масхарабозлик санъати қандай тараққий топганлиги, унинг намоёндалари, қизиқчининг жамиятда туган ўрни, ўзига хосликлари илмий таҳлил қилинган бўлиб, улар орасида сиз юқорида номларини санаб ўтган ижодкорларнинг дастлаб ташкил этган «Кўзгу» театри хусусида ҳам фикрлар бор. Демокчиманки, айтиб соҳа фанда ўзининг аниқ таҳлилин, ифодасини топган. Бугунги кулги санъатидаги оқшаш эса билмаслик, назарий асосларни ва тарихни ўрганмаслик оқибати деб ўйлайман.

О. С. «Ким олға интилмаса, у ортга кетади, бир жойда тўхтаб қолиш ҳолати йўқ», деб ёзган эди Белинский.

Ишқилиб, ортга кетишдан асрасин!

Сиз кулги соҳасида ижод қилган кўплаб устоз санъаткорлар фаолиятини, уларнинг ижро услуби ва йўналишларини атрофлича таҳлил қилгансиз. Мени бир нарса қизиқтиради. Ўша буюк устозлар ижодини ўрганиш жараёни сизда қандай кечган? Улар билан ҳамкорлик муносабатларингиз қай даражада бўлган?

М.К. Биз машхур Юсуфжон қизиқдан тортиб то қўқонлик Комил қори ва Ака Бухоргача, андижонлик Иброҳим қизиқ билан Зокир қизиққача муносабатда бўлганмиз, дўстона ҳамфикрлик, ижодий алоқалар ўрнатганмиз. Улар билан тез-тез учрашиб, ўз режаларимиз борасида фикрлашиб турардик. Кулги ва сўз санъатининг бунингдек катта усталари ўзларидан олдин ўтган қизиқлар ижодидан ўрганаётган томошалар, янги дастур ва репертуар борасида биз мутахассислар билан маслаҳатлашишдан ор қилмаганлар, эринмаганлар ҳам. Билганларини бизга ёздириб авлодларга қолдиришга, билмаганларини сўраб билишга ҳаракат қилардилар. Биз ҳам соҳа бўйича фикр-мулоҳазалар билан ўртоқлашардик ва ҳамкорлик қилардик.

Бу каби ижодий мулоқотларимиз Муҳиддин Дарвешов, Рустам Ҳамроқулов ва энг сўнгида Мамасидиқ Шираевлар билан якун топди. Кейинги давр вакиллари эса назариётчи мутахассислар билан ҳамкорлик қилиш у ёқда турсин, менингча ҳатто бу соҳа фан даражасида ўрганилганлигини билмасалар ҳам керак.

О.С. Кулги тарихини, қадим манбаларни, ўтган устозлар ижодини билмаслик бугунги санъатимизда қай тарзда ва қай даражада сезилади?

М.К. Бугунги кулгида жанр ранг-баранглиги йўқолиб боряпти. Ҳозирда асосан майда-чуйда латифаю хангомалар билан кулдириш йўлига ўтиб олинди. Холбуки, латифа қадим қизиқлар репертуарида иккинчи ва учинчи даражада бўлган. Улар латифаю хангомаларни кундалик ҳаётда, улфатлар даврасида, кўча-кўйда айтиладиган ҳазилларида ишлатганлар. Томоша репертуари алоҳида бўлиб, у маълум бир мантиқ ипига тизилган, муайян мавзунини ривожлантирган томоша эканлиги билан ажралиб турган. Булар оғзаки комедия асарлари бўлиб, унда уч-тўрт, ҳатто ўн кишидан иборат иштирокчилар қатнашган. Оғзаки комедиянинг ўз мавзуига кўра саройда, тўй-томошада, байрам ва маросимларда ижро қилинадиган алоҳида туркум

асарлари бўлган. Бундан бир неча йиллар олдин менинг таклифим билан Юсуфжон қизиқнинг ўғиллари Мадамин ва Зайнобиддинлар мана шундай асарлардан уchtасини тикладилар. Булар «Дор ўйин», «Шайтон», «Хитой табиби» асарлари эди. Уларнинг ҳар бири икки юз йилдан ортиқ тарихга эга. Асарлар катта маҳорат билан қайта тикланди, уларнинг ҳар учаласида нағма, қилиқ, найранг эмас, балки сўз устиворлик қилади. Айниқса, раҳматли Зайнобиддин Юсуфов сўзга уста эмасмиди, сўз қочиримлари, таг маъноларни очиш, бир сўзни икки-уч маънода қўллаш билан асарнинг жозибасини янада оширишга эътибор берган эди.

Шу боис ҳам ўшанда 80-90 йиллар томошабини мазкур асарларни мароқ билан кутиб олди, роҳатланди.

Ўзбек халқ кулги санъати ниҳоятда бой ва ранг-баранг бўлганлигини такрор айтаман. «Танқид», «Тақлид», «Кулки-хикоя», «Тўкма», «Мақтов» ва бошқалар шундан далолат беради. Уни ғариблаштириб қўйишга ҳаққимиз йўқ. Устоз қизиқлар бу йўлда хизмат қиларканлар, ўз санъатлари билан ҳамиша уни бойитиб, кенгайтириб келганлар. Биргина Охунжон қизиқни олинг, агар унинг ижодини кузатсангиз, мудом янги шакллар топишга эътибор қилганлигининг гувоҳи бўласиз. Оддий бир миосл. Охунжон қизиқ Юсуфжон қизиқ билан «Икки хўроз» томошасини ижро этганлар. Унда хўрозлардан бирининг иккинчисидан устун келишга интилиши, қанот қоқишлари орқали гердайиб, ўзини кўрсатишлари маҳорат билан очиб берилади. Томошабин уларнинг хатти-ҳаракати, ҳолатларидан завқланиб кулади ва бу ерда мақсад икки хўрознинг «даҳанаки» жангини кўрсатиш эмас, балки жамиятдаги олифта-куруқ кишиларни ҳажв қилишдан иборат эканлигини тушунади. Охунжон қизиқ «Кичкинажон» ўйинини ҳам қойил қилиб ижро этган.

Ёки яна Хоразмда «Тўкма» деган жанр бўлган. Унда бир масхарабоз ўзининг бошидан ўтган воқеаларни ҳикоя қилади. Уч-тўрт воқеани бир-бирига боғлаб ҳикоя қилиш асосида яхлит саргузашт юзага келади. Саргузашт давомида имитация, акробатика, ўйинлар ва қўшиқлар уланиб кетади. Буларнинг барчасини бир масхарабознинг ўзи ижро қилади. Томоша икки ярим соат давом этади.

Бунингдек жанрлар, шакллар ниҳоятда кўп, ижрода воситалар бисёр бўлган ўтмишда. Ҳозирги кунда ёшлар меросни ўрганиб, анъанавий йўналиш шакллари, воситаларини ишга солиб, янги асарлар яратсалар, санъатимиз ривожига катта ҳисса қўшган бўлур эдилар.

О.С. Замонавий кулги санъати, саҳнавий эстрада йўналишида ижод қилмоқчи бўлган ёшларни Санъат институтида махсус бўлимда ўқитиш лозиммикан, сиз бу масалага қандай қарайсиз?

М.К. Биз шу пайтгача Санъат институтида қизиқчи тайёрлаш, деган гапни ўйламаганмиз. Лекин баъзи педагоглар ўз қизиқишлари ва айрим талабаларнинг истак-хоҳишларидан келиб чиқиб, шу йўналишда тажриба ўтказган эдилар. Бироқ бу нарса сингмади. Чунки актёр тарбиялашда ягона бир мактаб бор, унда жанрларга бўлинмайди. Драма, трагедия, комедия учун алоҳида актёрлар тайёрлаб бўлмайди. Балки маҳорат асосларини ўрганиб, собиқ талаба театрга келганидан сўнг унинг малакаси кенгайди, услуби топилади. Бу ўзига хослик режиссёр ёрдамида кейинчалик мукаммаллашиб боради. Институт қизиқчи тарбияламайди. Тарбияламаслиги ҳам керак!

Институтдан санъатнинг олий маълумотини олсин, кейин истеъдоди бўлса, қизиқчилик билан шуғулланаверсин.

Қизиқчи — маълум матн асосида ишлайдиган одам эмас, балки ижодкордир. У матнни кўр-кўрона

Ака Бухор Зокиров «Қиморбозлик» комедия-сидаги Мамажон қиморбоз ролида. 1958 йил

Ҳожибой Тожибоев ва Ортиқ Султонов

ёдламайди, ўзидан келиб чиқиб, фикрлайди, ўйлайди, бойитади. Зеро, илгари ҳам шундай бўлган, қизиқлар авлоддан-авлодга ўтиб келаётган маълум қизиқчиликларни ўзлаштириш билан бирга, ўзлари ҳам янгиларини ижод қилганлар, анъанавий репертуарни бойитганлар.

О.С. Қизиқчилар орасида кўпинча махсус матн ёзиб берадиган ёзувчилар йўқлигидан нолишни эшитаман. Уларнинг кўплари ўзлари ёзадилар. Баъзан бир мунча саёз, адабий пухта асосга эга бўлмаган чиқишлар ҳам, шу боисдан, пайдо бўлиб турибди. Бу борада фикрингиз қандай?

М.К. Бу қизиқчиларимизнинг хатоси. Бизда ниҳоятда қалами ўткир ҳажвчи-ёзувчилар бор. Биргина «Муштум»нинг ўзини олинг, қанчадан-қанча бақувват ижодкорларни топасиз. Қизиқчиларимиз уларни билмайдилар ёки ҳамкорликка жалб қила олмайдилар. Бунинг ўрнига ўзим учун ўзим ёза оламан, деган нотўғри қараш билан юрадилар. Тўғри, ҳажвчиларимиз таклиф этилиши заҳоти дабдурустдан ўша санъаткорга ёқадиган, ҳар томонлама мукамал матн тайёрлаб беролмасликлари мумкин. Лекин ижодий баҳсларда, ҳамкорликда яхши асарлар туғилиши аниқ. Чунки ёзувчи нимани ва қандай ёзишни билади!

Сўнгги пайтларда нафақат концерт дастурлари, балки телевидение экранларида ҳам саёз ижро намуналари кўпайиб бораёпти. Қизиқчиларимиз ёзувчилар билан ҳамкорлик ўрнатиш орқали мана шу камчиликни ҳам бартараф эта оладилар.

О.С. Суҳбатимиз танқид руҳида тугамаслигини истардим. Бугунги кулги санъатимизнинг эртанги равнақиға ишонасизми?

М.К. Албатта, ишонаман. Чунки иқтидорли ижодкорлар кўп, шароит яхши. Фақат эндиликда олға интилиш учун билим ва малакаларини оширишлари даркор. Оддий кулгининг мураккаб оламиға кирдимиз, шу санъат йўлини тутдимиз, демак меҳнат ва машаққатдан чўчимаслик керак. Тинимсиз изланиш зарур.

Аввало, халқ анъаналарига таянган ҳолда кулги санъатининг янги кирралари, янги шакллари кашф этиш, иккинчидан, турмуш икир-чикирлари билан ўралашиб қолмасдан, истиқлол мафқурасиға таяниб туриб, ижтимоий ҳаётдаги иллатларни ҳажв этишдан ҳам қўрқмаслик керак. Ушанда кулги санъатининг мазмундорлиги ва таъсирчанлиги ўн чандон ортади.

О.С. Мен мана шу соҳаға алоқадор бир ижодкор ва тадқиқотчи сифатида, мазкур суҳбатимиз аҳамиятли бўлганлигини таъкидлаб, бунинг учун сизға ўз ташаккуримни изҳор қиламан.

МУНДАРИЖА

ҚИЗЛАР ДАФТАРИДАН

Сирли хилқатларга етаклар йўлим. 5

АСРЛАР, АСАРЛАР

Нигина Ниёз. Полвон қиз. Қисса. 10

Наби Жалолiddин. Оғрик. Ҳикоя. 46

Муҳаммад Салом. Танаффус. Қисса. 60

ШОИРУ ШЕЪРУ ШУУР

Сулаймон Шодиев. Қалбим тубларидан туйғулар кечди. 42

Абдурахмон Жўра. Сен томонда насимлар эсар. 44

Ҳусниддин Шарипов. Хоккулар 105

ҚУТЛОВ

Ҳамид Фулом. Кексалик гулдастаси. 53

Ихтиёр Ризо. Насрий лаҳзалар. 131

ХОТИРОТ

Муҳаммад Юсуфни эслаб. 60

ШАРҚ ТАФАККУРИ

Юнус Имро. Кўксингни тоғ этар бир сўз. 100

Хурмо ва марваридлар. 102

ТАБАРРУК ТУПРОК

Сирождиддин Аҳмад. Фулом Зафарий: Фаолият. Қисмат 109

Фулом Зафарий. Гулёр. 122

УНУТМАС МЕНИ БОҒИМ

Эркин Умаров. Саҳна ортидаги ҳаёт 125

АДАБИЙ ДАВРА

Олим Давлатпур. Навоий шеъриятида Қуръон оятлари ва ҳадислар талқини. . . 137

Умарали Норматов. Ўзбек ойим ва унинг адабиётдаги издошлари доврўғи. . . 140

Дилмурод Куронов, Аъзам Ҳамрокулов. Замонга ўтмишдан бир нигоҳ 147

ГУЛҚАЙЧИ

Муҳсин Қодиров, Ортиқ Султонов. Оддий кулгининг мураккаб олами 156

Матн терувчилар **Ф. Ҳайдарова, М. Файзиева**

* Муаллифлар фикри таҳририят фикри деб қабул қилинмасин. Таҳририятга келган бир босма табоқча бўлган материаллар муаллифларга қайтарилмайди. * Таҳририят ўз тавсиясига кўра амалга оширилган таржима асарларини қабул қилади. * Ойнома матбаасига оид нуқсонлар (саҳифалар етишмаслиги, чалкаш босилгани) бўйича ушбу ташкилотга мурожаат қилинг: Тошкент-29, Буюк Турон кўчаси, 41. «Шарқ» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси * Обунага моненьлик кўрсатилса ёки ойнома ўз вақтида етиб бормаса Тошкент — 700000, Амир Темура тор кўчаси, 2. Республика матбуот тарқатиш марказига мурожаат қиласиз.

Теришга берилган муддати 12.05.2004 й. Босмахонага топширилди 22.06.2004 й. Қоғоз бичими 70x108^{1/16}. Офсет босма усулида 2-қоғозга босилди. Босма табоғи 10. Шартли босма табоғи 14. Шартли-рангли босма табоғи 14,7. Нашриёт ҳисоб табоғи 15,4. Адади 1300 нусха. Буюртма № 451.

ЧАКАНА САВДОДА БАҲОСИ КЕЛИШИЛГАН НАРҲДА
«Шарқ» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси.
700000, Тошкент шаҳри, Буюк Турон кўчаси, 41